

Анатоль ГАВРИЛЕНКО

ВАЛКІВЧАНИ

У СПОГАДАХ, ДОКУМЕНТАХ ТА ІНШЕ

*Щиросердечна подяка шановному
пану Ярославу Михайловичу Бунт (Росія)
за те, що саме на його кошти видано
цей мій зойк волаючого в пустелі.
Доземний уклін меценатові – справжній Людині!*

*Отже, цю книгу присвячено, зокрема, пам'яті українських
патріотів, валківчан Михайла Бунт і Марії Бунт-Лисенко.*

Харків
курсор
2008

ББК 63.3

Г12

*«Больше ругани обижает нас
невнимание к нашему маленькому творчеству».*
Сергей Гондлевский

Гавриленко А. Д.

Г12 Валківчани у спогадах, документах та інше. – Харків:
Курсор, 2007. – 405 с., 152 іл.
ISBN 978-966-8944-52-9

«Шофере! Спиніть мені там, де ми строїм комунізм!» – пролунав раптом (на початку 1980-х років) вигук моєї кузини-полтавки. Всі пасажири вибухнули нестримним сміхом, аж за боки хапалися... Але шофер виявився кмітливим та серйозним парубійком і зупинив автобус у потрібному моїй сестричці місці – на роздоріжжі Київської і Сумської доріг у Харкові, біля напису двометровими літерами: «Мы строим коммунизм!» Саме про методи побудови «світлого майбутнього» і йдеться, зокрема, в цій книзі.

Починати читання раджу з розділу «Не час минає, а минаєм ми» автор просить вибачення за те, що розташувавши фотографії ззаду, а не вкрапленими в текст, він спонукає читача згадати білку з анекдоту, яка – одружившись з верблюдом – була змушена весь час бігати: в один бік, щоб цілуватися, в другий бік, щоб віддаватися.

Для широкого кола читачів.

* * *

«...Книгу А. Гавриленка «Валківчани у спогадах, документах та інше»... безперечно, високо оцінять ті, хто вивчає історію Слобожанщини...» /З газети «Слово Просвіти», № 37, 2007 р., відгук А. Зборовського на попередній наклад цієї книги/.

ББК 63.3

ISBN 978-966-8944-52-9

© А. Д. Гавриленко, 2008

© Курсор, 2008

ДОВКІЛЛЯ ВАЛКІВСЬКИХ СТАНІСЛАВСЬКИХ ТА ВОНИ В НЬОМУ

*О, рано ще радіти, Вавилоне!
Між вербами бринять ще наші арфи,
хоч верби ті порубані в полоні...*

Леся Українка

Особлива валківська аура панувала в цих краях ще раніше, ніж у 1646 році була збудована фортеця Валки. Як твердить академік Дмитро Багалій у своїй праці «Історія слобідської України» (стор. 21), «ще раніше тутечки, навкруги Валок, до їх збудування, жили українські пасічники – вони й були першими поселенцями цієї країни, вони оселилися на притоці Сіверського Дінця річці Мжі і по інших річках... Таких пасік було біля Валок до 150, і у кожній проживало до десяти чоловік».

Єпископ Філарет Гумілевський в «Історико-статистическом описании Харьковской епархии» (відділення II, стор. 199 (М., 1857)) пише про Валки, що «сей же есть древнейший из городов слободских, понеже все иные упредил».

Російський офіцер Євген Альбовський у праці «История Харьковского слободского казачьего полка» (стор. 25) документально свідчив, що «козаки Харьковского полка пришли из разных заднепровских и малороссийских городов и поселились в Харькове и того полку городах на татарских займах,

куда был их на бусурманский свободный под украинские города проход, и построили хутора и мельницы и всякие заводы завели по своей черкасской обычности». З цього Альбовський робить висновок: «Первые поселенцы поселились на земле, не принадлежащей тогда Москве...»

Як свідчать професор Б. А. Шрамко та доцент В. В. Скирда у книзі «Рождение Харькова» (стор. 33), в басейні верхньої течії Сіверського Дінця на гончарних виробках зустрічаються старовинні клейма з характерним для Київської Русі княжим знаком Володимира та його наступників у вигляді тризуба, німбом якого було врешті осяяне життя двох колишніх малоросів. Про них поведу далі мову, про «хохликов», що стали українцями.

Останній священник Успенської (Посуньківської) церкви міста Валки Олексій Васильович Станіславський (1873 – 1941 рр.) – друг, «однокашник» та родич мого діда Івана Яковича Чаленка (1873 – 1937 рр.) – закінчив 1894 року Полтавську духовну семінарію і вступив до Петербурзької духовної академії. Там навчався лише два роки, передчасна смерть батька-священника і пов'язана з цим матеріальна скрута сім'ї змусили його в 1897 році повернутися в Україну й до 1899 року працювати вчителем. А педагогом він був гарним – і від природи, і як учень талановитих наставників, один з яких – всесвітньо відомий священник Іоанн Кронштадтський.

Коли вчорашні полтавські семінаристи Олексій Станіславський та мій дід стали студентами Петербурзької духовної академії, то проходили практику в богослужіннях, які й вів Іоанн Кронштадтський. Вони слухали його славетні проповіді, на яких прихожани, доведені майстерністю проповідника до вершин каяття, падали на коліна і вголос привселюдно сповідалися у найтяжчих гріхах. Про таких екзальтантів після закінчення проповіді, вже в ризниці, натхненний оратор казав студентам, які допомагали йому перевдягатися: «Вот дураки...» Тобто розумний педагог підкреслював, що й під час покути потрібні тактовність та міра.

Почуття свого власного українства і мій дід, і Олексій Станіславський набули саме в Петербурзі: «На берегах Неви ми з Олексієм відчували себе українцями», – згадував мій дідусь вже в 30-х роках ХХ сторіччя.

...на юг ненаглядный гляжу...

.....

...это не тайна –

сказать ее имя готов:

Красавица эта –

Родная Украина!

Ей все – моя песнь и любовь!

Так співали земляки в Петербурзі пісню на слова Євгена Гребінки, який, до речі, мріяв оточити Україну великими горами й глибокими морями – тільки таким чином, думав він, можна захистити її від ворогів. А втім,

...за Фонтанкой-рекой от зари до зари,

как зажгут фонари, вереницей студенты шатаются.

Они горькую пьют, они песни поют

и еще кое-чем занимаются...

Исаакий святой с колокольни своей на них смотрит...

Цю пісню чували, а може й сповідували, і студенти духовної академії.

Як би там не було, але коли в 1898 році мій дід закінчив Петербурзьку духовну академію і повернувся на Полтавщину, то друзі зустрілися знову й разом почали шукати кожен собі пару. Почули, що в пароха Михайлівської церкви сіл Буди та Скелька Петра Цареградського є дві дорослі доньки, та й поїхали кіньми на оглядини з Полтави аж за дев'яносто верст на північно-східні кресли тодішньої Полтавської губернії.

Неподалік, по лівий бік Ворскли, була розташована Котельва, селяни якої, коли сварилися за покоси з мешканцями Будчи Скельки, називали своїх опонентів «гетьманці, сукині сини», бо саме по Ворсклі проходив колись кордон між Гетьман-

щиною та Слобідською Україною. Але загалом і правий, і лівий бік Ворскли були між собою в дружніх стосунках. (Тепер Буди та Скелька належать до Сумської області, тобто до Слобідської України.) Ще в середині XIX сторіччя село Буди злилося з містечком Куземин, в якому народився Іван Багрянний, що межує зі славетним Більським городищем – колишньою столицею гелоно-будинів часів Геродота.

Прилипла Скелька. Скелька – це село
Над Ворсклою, де гори голубіють;
Біленькі хати цвітом залило,
Попід горою ж, наче бемське скло,
Блищить вода, а далі, мов сулія,
Поставлена на сизому шпилі,
Там, де ліси і замчище здорове,
Де дух великий, а діла малі,
Мигає маківкою, ніби на столі,
На спині гір Куземинська Покрова.

Такими бачилися ті місця великому слобожанину Іванові Багрянному, який використав у своєму віршовому романі «Скелька» народну легенду про повстання місцевих козаків проти московських окупантів у XVIII ст.

Так, дійсно, навіть в кінці XIX ст., незважаючи на тогочасне приниження України, тут жили горді, волелюбні люди, тут продовжував віяти дух колишньої козацької свободи.

Сюди й приїхали одного листопадового вечора 1898 року двоє петербуржців з Полтави – Олекса та Іван. Панотець Петро та паніматка Олександра (їхнє фото 1877 року на обкладинці книги) були десь у гостях. Вдома залишились лише їхні діти в кількості десяти осіб. Найстаршими серед них були: Ганна (1879 – 1960) (світлина 1), Олексій (1880 – 1948) (світлина 2, 2а), Наталія (1881 – 1955) (світлина 3) та Василь (1883 – 1966) (світлина 4). Вони й приймали гостей, і «фраут» виявився аж ніяк не нудним. Олексій уподобав Ганну, Іванові припала до душі моя майбутня бабуся – Наталія. Обидві сестри на той час нещодавно закінчили Полтавське єпархіальне училище, де

навчалися сім років, а потім працювали вчительками в місцевій церковно-приходській школі. Вони пригощали гостей різними стравами. На все життя запам'ятали прибульці ті невдачі, глизяві млинці, які спекли їм сестри. Одначе недостатня вправність «куховарок» не злякала майбутніх женихів, і оскільки при від'їзді їм ніхто не вручив гарбузів, то вони здійснили до Буд ще кілька візитів, під час яких, зокрема, велись розмови про те, що після одруження варто з'їздити в Париж, щоб подивитися Всесвітню виставку, яка саме тоді там відбувалася чи готувалася.

1899 року Олексій Станіславський одружився з Ганною, а за кілька місяців – Іван з Наталією. До Парижа поїхати не довелося. Про долю моїх дідуся – «действительного статского советника» – та бабусі, а також їхніх дітей – Івана, Миколи, Агнеси та Зінаїди (світлини 12а, б, в, г, д, е) – допитливий читач може довідатися з моїх публікацій [1, 3, 8].

Олексій Станіславський прийняв сан священника і в різні періоди займав парафії в селах Полтавської губернії Ждани, Ковалівка та на станції Ромодан, а від 1917 року завдяки протекції свого брата Івана Васильовича Станіславського (світлина 5), який служив у Харківській духовній консисторії, отримав посаду священника Успенської (Посуньківської) церкви міста Валки на Харківщині* (ДАХО, Ф №Р-845, опис 2, діло 1025, стор. 5, 8) (св. 6а, 6б, 11). Не без труднощів долаючи помилкові висновки, вдалося мені врешті визначити, що на світлині 11 (фото 1918 р.) на ганку попівського будинку зображені: ліворуч Олексій Петрович Цареградський, який (повернувшись з турецького полону) півроку жив у Валках і співав у Валківському хорі, а потім став (як і його брат Андрій) до лав Гайдамацького Коша Слобідської України; поруч з ним – також хористка Валківського хору (прізвище мені не відоме), на фоні дверей – священник Успенської церкви настоятель Олексій Васильович Станіславський. Поруч з ним його дружина – паніматка Ганна, далі – ще один хорист.

* «Доброхотные подаяния прихожан». – так відповів о. Олексій Станіславський на запитання радянської анкети про джерела його прибутків.

Як на мою думку, найбільш детальну інформацію про м. Валки допитливий читач може отримати у Валківському краєзнавчому музеї та з «Валківської енциклопедії» Івана Лисенка [4]. Я ж обмежуся лише довідками Станіславських. У них у Валках вперше я побував ще немовлям зі своїми татом та мамою (світлина 12). Потрапивши тринадцятирічним хлопчиком до лав рабів Третього Рейху (на світлині 12ж моє фото з остарбайтерського посвідчення), часто згадував я Станіславських.

Збірка оповідань «Валківські верби» (1996 р.) Віктора Гамана яскраво ілюструє валківське життя. Жахливий період Голодомору 1932 – 1933 рр. на Валківщині подано в неперевершених наукових працях директора Валківського краєзнавчого музею Тамари Поліщук «Чорні жнива» та «Столиця відчаю» [5, 5а].

Подружжя Станіславських мало п'ятьох діточок: сина Левка (1900 – 1919) і доньок – Ніну (1902 – 1983), Олену (1903 - 1946), Лідію (1904 – 1949), Віру (1906 – 1997) (світл. 7, 8 та 9). Божою чи сатанинською волею переїзд родини Станіславських до Валок відбувся на початку настання несамовитого, безжального, фатального часу:

СРСР вже не існує, але залишив після себе мільйони жертв та море пролитих сліз, а також живих до сьогодні катів, не покараних, а проклятих, як проклята є комуністична система, яка їх породила. Під час Першої світової війни Росія втратила два мільйони солдатів.

Кількість жертв громадянської війни на території колишньої Російської імперії становила 15 мільйонів осіб. Сатанинський період ХХ ст. характеризується, зокрема, даними, наведеними в книзі «Популяції» доцента З. Служинської, опублікованій 2006 року [7]:

Історичні події, що проходили в Україні в двадцятому столітті, неоднократно змінювали соціально-політичні умови. Починаючи з 20-х років зміни призводили до відчутних людських втрат, які мали демографічне значення для популяцій

України. Конкретні умови діяли згубно на нормальний процес реконструкції та розвитку популяцій. Повне відтворення їх генофонду стало неможливим, а золота скарбниця генофонду протягом останніх 3 – 5 поколінь зазнала непоправних втрат. Процеси та причини глибоких генетично-демографічних змін ще до сьогодення повністю не вивчені, не проаналізовані і є ще однією білою плямою. Найважливішими політично-соціальними факторами, які забрали мільйони населення України і відбилися на процесах репродукції та відтворення генофонду, були:

- Перша світова війна забрала приблизно 2 млн;
- визвольна війна 1918 – 1919 рр. – не менше 1 млн (не підраховано точно);
- еміграція українців після визвольної війни – 500 тис.;
- колективізація і зв'язана з нею депортація сільського населення (близько 2 млн);
- жертви 158 загонів, що боролися з більшовиками у Східній Україні (не підраховано);
- голод 1922 – 1923 рр. знищив 3-4 млн осіб (разом з епідеміями);
- Голодомор 1932 – 1933 рр., приблизно 8 млн (від 5 до 11 млн за даними різних авторів);
- великий терор – знищення української інтелігенції 1937 – 1939 років: страчено майже 500 тис. і 2-3 млн запроторено в табори та в'язниці;
- масові довоєнні вбивства мирних невинних людей у Биківні, поблизу Києва (7 000 осіб), у Вінниці (9 346 осіб), у Татарці, біля Одеси, (3 500), у Сандормоху, Карелія, 3-4 тис. осіб з нагоди 20-ї роковини Жовтневої революції;
- депортації 1939 – 1940 рр. із Західної України – 1 873 тис. осіб – це жертви «визволення» 1939 р.; червень 1941 р. – масові вбивства мирного населення в Західній Україні військами НКВС; приблизно 80 тис. (за даними інших авторів – 120 тис.);
- втрати мирного населення під час німецької окупації: 3 948 тисяч осіб;
- жертви німецького полону в нацистських концтаборах: 750 тис. осіб;

- Друга світова війна знизилася кількість населення України на 13 584 тис. осіб;
- воєнна еміграція: 500 – 600 тис. осіб;
- голодомор – 1946 – 1947 рр. знищив 2 млн. осіб, переважно жінок та підлітків, чоловіки ще були в Червоній армії;
- післявоєнна депортація органами НКВС населення західних областей України – 728 тис. осіб;
- жертви каральних провокативних військових підрозділів НКВС-МГБ на Західній Україні – вбиті, заарештовані, згвалтовані і кинуті в ГУЛАГи – сотні тисяч, точно не підраховано;
- вибух Чорнобильської АЕС охопив 3 млн осіб.

За підрахунками Р. Конквеста в «Жнивах скорботи», виселених і заморених голодом українських селян разом було 7 млн. Голодомор 1932 – 1933 рр. забрав 8 млн українських селян. На одне покоління припали два катаклізми. Друга світова війна забрала 13 584 тис. осіб (Перковський, Пирожков, 1990). На східні області припало 10 036 тис. осіб (31,9% населення), на західні – 3 548 тис. осіб (37,8%, без урахування втрат возз'єднання 1939 – 1940 рр., які становили ще понад 1 млн осіб).

Знову одне покоління пережило Голодомор 1933-го і Другу світову війну. На селах майже не було чоловіків після війни, а ті, які не йшли в армію, тобто фізично відбраковані, залишали свої гени у великій кількості копій. Висловлюючись мовою генетика, народжувались діти з маленької вибірки зі збідненим генофондом, бо не було статевого добору. На покоління, яке пережило війну, впав тягар голоду 1946 – 1947 рр. Гинули жінки, діти, підлітки, чоловіки ще залишалися в армії. Загибло біля двох мільйонів селян. Основний тягар втрат зазнали українські селяни – верства населення, потенційно багата талантами.

Величезних також непоправних втрат генофонду зазнала українська інтелігенція та духовенство. Знищувались всі, хто мислив нестандартно. Розстріляно 17 міністрів українського радянського уряду (1937 р.). Репресій зазнали 170 тис. членів КП(б)У (37%). Загинули майже всі члени ЦК і політбюро України. Між 1937 – 1939 рр. страчено 500 тис. осіб і до 9-12 млн заслано в ГУЛАГи (Адам Улам), кількість засланих

у табори щорічно досягала мільйона осіб (газета «Аргументи і факти». – 1989. – №5). Советолог Тоні Кліфф порівняв дані перепису з кількістю осіб, що мали право брати участь у голосуванні, і прийшов до висновку, що в таборах повинно відбувати кару щорічно не менше 11 мільйонів осіб.

Перераховані катаклізми відбулися впродовж 80-ти років, які охоплюють чотири-п'ять поколінь. Отож в кожному поколінні виключалось з репродуктивного процесу не менше 20-25 відсотків людності. Для будь-яких підрахунків популяційна генетика використовує конкретні цифри, які, на жаль, в Україні не досліджені і тому жодні підрахунки не можуть бути точними.

Ленін організував небачений в історії погром Православної Церкви під вивіскою конфіскації церковних цінностей. Ось лише два уривки з його листа від 19.03.1922 р.: «Именно теперь и только теперь, когда в голодных местах едят людей и на дорогах валяются сотни, если не тысячи трупов, мы можем (и поэтому должны) провести изъятие церковных ценностей с самой бешеной и беспощадной энергией, не останавливаясь перед подавлением какого угодно сопротивления»; «Чем больше представителей реакционной буржуазии и реакционного духовенства удастся нам поэтому расстрелять, тем лучше. Надо именно теперь проучить эту публику так, чтобы на несколько десятков лет ни о каком сопротивлении они не смели и подумать».

За вказівкою вождя здичавілі більшовики грабували церкви, палили ікони, священні книги, церковне майно, поварварському руйнували храми – пам'ятники архітектури, з дикою жорстокістю вбивали митрополитів, єпископів, священників, мирян. Були вщент пограбовані і святині українського православ'я – Києво-Печерська лавра, Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир, всі без винятку храми України. Загальна сума нагробованих церковних цінностей в 100 (!) разів перевершила тогорічний бюджет країни. За 73 роки комуністичної влади в колишньому СРСР було вбито, закатовано, померло голодною смертю 100 млн його громадян, 2/3 з них – у мирний час! Страшні, апокаліптичні цифри!

**Ко всему населению Валковской, Перекопской,
Алексеевской и Снежковской волости.**

ПРИКАЗ № 1.

2-го мая 1920 г.

Войска Рабоче-Крестьянской Красной армии приступили к введению в Перекопской, Алексеевской, Валковской и Снежковской волостях, при чем установлено, что во главе вставших стояли и руководили петлюровские-белогвардейские офицеры. Одураченные ловкими проходцами и негодьями крестьян этих волостей осмелились встать против Рабоче-Крестьянской власти, приостановить на пять дней движение по железной дороге, встретив выстрелами своих братьев красноармейцев. Вооруженные топорами и негодными обрубками винтовок одураченные проходцами из лагеря белогвардейцев, они пошли против своих братьев и сыновей, против тех кто победил могущественных врагов рабочих и крестьян—Деникина и Колчака.

Предупреждаю населению этих волостей, что впредь вся ответственность за спокойствие в районе волостей и борьбе с отдельными бандами лежит целиком на нем самом. Если к пятому мая мною в районе этих волостей будет обнаружена хоть одна банда, скитающаяся по лесам и полям, мешающая налаживанию мирной жизни и нормального движения по железной дороге, я принужден буду вновь принять по отношению населения тяжкие меры воздействия за укрывательство таковых банд и нежелания бороться с ними.

Приказ этот прочесть на всех сельских и деревенских сходках.

Начальник тыла Юго-Западного фронта ЭЙДЕМАН.

Ст. Ковяги

Ось так на Валківщині радянська влада починала свою діяльність. А на сто років раніше, в 1821 р. білий окупант, царський генерал граф Єрмолов, загрожуючи кабардинцям, майже дослівно випередив ультиматум більшовиків валківчанам: «Никакой пощады: деревни будут истреблены, имущество взято, жены и дети вырезаны.» (В. Потто «Кавказская война. С. Петербург, 1886. Том 2). Воістину зворушлива «преемственность поколений» окупантів. «Смирись, Кавказ: идет Ермолов!» - писав О. Пушкін. «Борітеся – поборете. Вам Бог помагає!» - писав Т. Шевченко «Кавказ».

Через табори ГУЛАГу щорічно (!) проходило (в середньому) 11 мільйонів радянських громадян. Пам'ятаю, що коли я на зламі 1940-х – 1950-х років навчався у ХАДІ, на одній з лекцій з історії ВКП(б) лектор на прізвище Альтшулер (чи не син того Альтшулера, на якого доносив Соболь? (с. 67)), саркастично всміхаючись, повідомив студентам, що за даними імперіалістів через табори ГУЛАГ щорічно проходить 10 млн радянських громадян. Отже, Альтшулер мав достатньо громадянської мужності, щоб в часи сталінського терору під виглядом критики «звериного оскала імперіалізму» розповісти студентам те, що він почув з передачі «Голосу Америки».

Віддаючи належну шану ще одному викладачеві (Костянтину Володимировичу чи Володимиру Костянтинівичу, а прізвище я забув) всенепорочно-праведної кафедри марксизму-ленінізму ХАДІ, скажу, що вже коли я став кандидатом технічних наук, на початку 1980-х років лектор розповів нам на політзанятті почуту ним від «Голосу Америки» статтю «Доживет ли СССР до 1986 года?». За цей прояв громадянської мужності лектора було йому «пришито»... хабарництво і був він звільнений з роботи. Потім вдалося йому влаштуватися на роботу в «Дом политпросвещения», що на Московському проспекті.

Отже, північні окупанти будували «светлое будущее» на Валківщині – Гітлеру було в кого повчитися, як створювати концтабори, спалювати села та міста, розстрілювати людей.

УЛЬТИМАТУМ

Жителям Ковяги, Высокополе, Бараново и др.

Предлагаю сегодня 29 апреля нового стиля к 8 часам вечера нового времени сдать все оружие и представить мобилизуемых и Вы будете помилованы без наказания. В противном случае как с изменниками Советской власти, обхаживших мечь против Рабоче-Крестьянского Прозительства будет поступлено со всей решимостью военного времени; хутора, села будут бомбардированы артиллерией и броневиками, деревни будут сожжены, скот конфискован, семьи заключены в концентрационный лагерь, а предатели разстреляны Место здачи г. Валки здание Исполкома.

Штаб Оборони

Председатель Исполкома ~~И. КОЗЛОВИЧ~~

Военком ~~МУЗЫКИН~~

**Командующий Красными Советскими войсками ~~Савельев~~
ского района ~~И. ДАРЕВНО~~**

У лещата подій потрапив, перш за все, Левко Станіславський – гімназист-абітурієнт, таємничо схоплений і закатований денікінцями ще 1919 року за його українство. Лише деякі подобиці цієї сімейної трагедії розповіла мені вже в 90-х роках сестра Левка, моя двоюрідна тітка, Віра. До 90-х років навіть ім'я Левка перебувало в сім'ї під знаком табу – так всі були налякані цією подією. І на моїй пам'яті майже ніхто з валківських обивателів і не пам'ятав про Левка. Але дехто все ж не забув про нього. Це унікальний валківський краєзнавець Іван Федорович Скотар, який вже за часів перебудови та «незалежності» кілька разів натякав мені, що знав Левка. Всі мої намагання почути від нього щось конкретне розбивалися об мур «таємничості». Отже, у моїй свідомості постать нещасного хлопця і досі осяяна ореолом мучеництва й загадковості. Майже всі його фотографії – особливо більш старшого віку – були вилучені сім'єю з альбомів. До речі, про фотографії: знищувати більш-менш «подозрительные» світлини – це, звичайно, одна з характерних рис совєцької «родной действительности», яка притаманна не лише сім'ї Станіславських, але все ж таки їй особливо. Так, мої тітоньки Віра та Ніна Станіславські вже в 1970 роках, коли їх став відвідувати співробітник КДБ у цивільному і розпитувати конфіденційно переважно про автора цих рядків, не вигадали нічого ліпшого, як спалити унікальне фото початку ХХ сторіччя, на якому були зображені на золотому весіллі моїх прапрадіда й прапрабабусі Засядьок Петра (пом. 1918 р.) та Софії (пом. 1913 р., у дівоцтві – Чичибабіної) не менше п'ятдесяти представників різних гілок нашого роду й роду Бориса Чичибабіна.

До речі, саме Іван Федорович Скотар вказав мені точне місце поховання друга Григорія Сковороди – валківського священника Василя Снесарева. В 1930 році Іван Федорович разом з іншими комсомольцями власноручно зруйнував цю могилу та головну валківську церкву, біля якої могила була розташована. З кінця 1970-х років, відвідуючи своїх валківських тіток, я щоразу клав букет квітів на місце поховання Василя Снесарева, і

завжди, вже через півгодини, «хтось» викидав квіти геть. І в часи перебудови, і за часів «незалежності» я неодноразово інформував різні інстанції про віднайдення місця поховання друга українського філософа, але все марно – кому потрібне розташування останків якогось там порядного священика, хоча б і друга Г. Сковороди, коли 1972 року у дні святкування 250-річчя філософа харківські можновладці зруйнували в Харкові навіть будиночок Григорія Сковороди біля Лисої Гори?!

А от валківська аура в ХІХ ст. плекала таких високодуховних, культурних вихованців сільських шкіл, на яких варто було б рівнятися багатьом сучасним різнокаліберним споживачам та творцям теперішньої «попкультури». Ось що писав у ХІХ столітті про прикрий стан могили Григорія Сковороди мешканець м. Валок і вихованець сільської школи Фока Васильович Кремина П. С. Єфименкові. Ось його щирий лист, що вказує на любов та пошану до Г. С. Сковороди і ясно свідчить, що пам'ять про нього не вмерла серед тодішніх валківчан [10]:

Цю мою звістку надсилаю Вам на розгляд як людині, що збирає, цінує і зберігає все місцеве, коштовне в нашій губернії; прийміть його та вислухайте, як голос з нижчого стану, до якого я належу. Надсилаючи його вам, сподіваюсь, що ви, як правдивий суддя науки, на випадок, коли моє повідомлення є недоцільне, від щирого серця пробачите мені за те, що я турбую вас. Я під час служби конторщиком в маєтку Гебенштрейт в с. Клиновому Богодухівського повіту по знайомству їздив до сільського священика села Пан-Іванівки Харківського повіту, що знаходиться в 4 верстах від села Клинового і від станції Максимівки залізниці на 10 верстов.

Священик мешкає в будинкові, подарованому разом із садибою дідичем Жилинським, поруч з маєтком останнього. У садку священика я одного разу, блукаючи, натрапив на могилу, про яку ніхто ніколи в Пан-Іванівці не згадував. Навкруги могили немає нічого видатного, що б звернуло увагу подорожнього; тільки ще здалека помітно було на могилі камінь у сьайві сонця, що й звернуло на нього мою увагу. Зацікавившись, наблизився я й прочитав такі слова: «Григорій Савич

(рік народження та смерті, але я запам'ятав це), світ мене ловив, але не спіймав». Надана цій людині назва «філософа нашої любові України», напевно, з дня його смерті й до цього часу не забулась, рівно як і його ім'я, але задля наочних спогадів нащадкам про Г. С., по місцю, де навіки спочили його тлінні останки, ледве чи придатна злиденна обстановка могили Г. С. Сковороди, яку я бачив. Хіба він, філософ, випрацював собі на могилу одного каменя? Коли б не було цього каменя, могилу треба вважати стертою з лиця землі – доля закинутих у глушину задля вічного пробування в спокої. Не дивно те, що за 90 років зо дня смерті Г. С. його могли забути сучасні люди – обставини місцеві могли змінитися – не до пам'ятників або спогадів; але кому личить турбуватися за своїх робітників, як не науці, якої прихильником він був? Свою думку беру назад тільки тоді, коли, можливо, Сковорода сам заповідав себе поховати без пам'ятників, залишивши по собі один нерукотворний пам'ятник – чого я не знаю, не читавши історії про життя Г. С.

Чи багато в сучасній Валківщині таких людей, як Фока Васильович Кремена з його інтелігентністю? Певен я, що вандалізм ХХ століття не повністю викоринив із валківчан дух Крени та його духовних побратимів. Але де все це тепер? Однак, наприклад, нещодавнє врятування громадськими зусиллями книжкової крамниці у Валках підтверджує, що не всі валківчани є лише рабами борщу і сала. Та де висока духовність тепер? Не зникла вона безслідно, десь переховується. Гей, хто в лісі – озвися! Гей, хто в полі – відгукнися!

У другій половині 1970-х років, під час маланчуківського душительства українського духу, на весіллі одної валківської красуні тамада почав свій перший спіч словами: «Всі ми тут українці...» – і зробив паузу. У багатьох сполохано тьохнуло серце: «Що це він каже, я винен тим, що українець». «...І всі ми любимо сало», – продовжував тамада. Хочеться вірити і я вірю, що не лише сало, а й дійсно незалежна Україна багатьом валківчанам не байдужа. Тобто не малороси вони й не хохли,

про яких наш Пророк мовив: «За шмат гнилої ковбаси у вас хоч матір попроси – і віддасте».

Що ж стосується мене, то вже вкотре переконаюся у справедливості твердження великого мецената і патріота Євгена Чикаленка про те, що «легко любити Україну до глибини душі, але значно важче любити її до глибини власної кишені». А пересвідчився цього разу я в його правоті таким чином. Мабуть, кожен культурний валківчанин знає принаймні зміст розповіді професора І. І. Срезневського про те, як Григорій Сковорода, гостюючи в одному з валківських хуторів у якогось прем'єр-майора, закохався в його чарівну доньку, вирішив одружитися, а зрештою втік з-під вінця. Так воно відбувалось чи ні – про те знає тепер тільки Господь. Але в будь-якому разі ледве чи когось із сучасних валківчан відомо, що професор Харківського державного університету історик Андрій Петрович Ковалівський у свої молоді роки, тобто ще в 1920-х, за власний кошт здійснив краєзнавче дослідження на Валківщині, прагнучи з'ясувати, де ж містився той майорів хутір і що там сталося.

На основі своїх пошуків А. П. Ковалівський написав статтю «З приводу оповідання І. І. Срезневського «Майоре, Майоре!» (у кн. І. І. Срезневського «Майоре, Майоре! Оповідання з життя Г. Сковороди», Х., 1930). Вважаю, що знайомство з цією працею професора Ковалівського пробудило б у декого майже втрачену історичну пам'ять, тобто протидіяло б манкуртизму, надихнуло би багатьох валківчан до пошукової і дослідницької краєзнавчої діяльності. Тому було б бажано подати вищеназваний твір професора як додаток до цієї публікації. Але, на превеликий жаль, не стільки глибина, скільки недостатня наповненість моєї власної кишені заважає пенсіонеру здійснити цей благий намір. (Як відомо мені, шляховикові за фактом, саме невтленими добрими намірами висланий шлях до пекла.)

Отже, подаю нижче лише фрагмент зі звіту А. Ковалівського про його знайомство зі срезневсько-сковородинівською Валківщиною.

Минулого року О. Ф. Кремена, валківець з походження, повідомив мене, що в місті Валках і досі відоме оповідання про те, ніби в одній з церков міста, так званій Rogozivskiy, вінчався Г. Сковорода й звідти втік з-під вінця. Я особливо зацікавився цією справою ще й тому, що батько О. Ф. Кремена був той самий Фока Васильович Кремена, що ще у 1883/4 році натрапив на могилу Г. Сковороди у б. Пан-Іванівці й у спеціальному листі звернув на неї увагу Харк. Губеріяльного Статистичного Комітету*. До того ж ані О. Ф. Кремена, ані його валківські родичі й знайомі, як я певно з'ясував, нічого не знали про оповідання І. Срезневського. Таким чином, на початку жовтня 1929 року ми обидва подались до Валок, де провів я декілька чудових ясних осінніх днів у розшуках відомостей про перебування там Г. С. Сковороди**. Розшуки ці йшли у двох напрямках: по-перше, розпитування щодо цього численних осіб, переважно давніх мешканців Валок, по-друге, перегляд архіву Rogozivskiy церкви за час другої половини XVIII віку. Я сподіваюсь у спеціальній науковій розвідці подати точні відомості про те, від кого й що саме я почув, і взагалі надрукувати всі зібрані матеріяли. Покищо подам лише загальні висновки.

Як і треба було сподіватись, яскравих, певних даних зібрати не пощастило. З часів, коли мали трапитись ті події як не-як проминуло не менш за 150 років. Отже, сковородинські перекази мають тут невиразний, заплутаний, уривчастий характер. Подаю їх у загальному огляді.

Перш за все збереглись чутки про один будинок на Харківській вулиці, де колись нібито бував Г. Сковорода. За катерининських часів тут хазяйнував лікар Артюхов***, що носив ще косичку, як каже про нього його правнучка. Потім дім належав Костилям (чи Костирінім) та фон Ціглерам. Що Г. Ско-

* Лист надруковано повністю у «Соч. Сков.», 1894, ст. СХХVІІІ – СХХІХ.

** При цій нагоді мушу скласти свою подяку валківчанам, що всі надзвичайно прихильно із зацікавленням поставились до моєї праці, особливо ж дякую О. Ф. Кремені та М. Ф. Кремені-Усенковій, а також М. Ф. Стремоухові, що допомагав мені у розборці архівних матеріялів.

*** Мабуть, нащадок московського приказного Артюхова, що діяв у Валках ще 1681 року (Філарета «Истор. стат. опис. Хар. епархии», відділ II, ст. 199).

ворода бував колись у цьому домі, правнучка Артюхова не пам'ятає, але про це кажуть інші мешканці Валок, вказуючи, що він бував у Костирів чи взагалі у старих власників дому. Далі маємо короткі згадки про те, що Г. Скворода мав одружитись у Валках з дівчиною, дочкою місцевого чоловіка, яку він сам вилікував. Шлюб мав от-от відбутись, уже склали так званого шлюбного обиска, коли молодий утік. Є важливий варіант, що Г. Скворода таки одружився й прожив деякий час з жінкою, а потім утік. Кажуть, що чи то Г. Скворода вилікував свою наречену, чи то вона його вилікувала. Вінчався він у Рогозівській церкві. Наречена була родом з якогось села в напрямі до Огульців чи то в напрямі до теперішньої Оксенівки, ц. т. вниз по Мжі на Мерифу. Врешті, осторонь стоїть ще таке оповідання: Г. Скворода мав одружитись з донькою місцевого пана підпрапорного Сухомлина. У цього Сухомлина було дві дочки, одна вийшла за Василя Снісарєва, приятеля Г. Сквороди, згодом Валківського священика, а другу хотіли видати за Г. Сквороду, чи навіть Г. Скворода з нею одружився. Стояло це у зв'язку з таким випадком: коли освячували нову кам'яну Рогозівську церкву, то на посвяті приїхав якийсь харківський протоієрей і з ним Василь Снісарєв. Тоді ж головний діяч у справі перебудови церкви Сухомлин давав обід, де його дочка подавала страви. Вона сподобалась В. Снісарєву, він її посватав і згодом, перейшовши до Валок, з нею одружився. Чи був при цьому Г. Скворода, чи ні – невідомо, але саме при цій нагоді ніби й повстав проєкт одружити його з другою дочкою Сухомлина.

Останнє оповідання потребує докладніших історичних пояснень. У праці Філарета Гумілевського «Историко-статистическое описание Харьковской епархии», відділ II, 1857 р. 211 – 256 подано докладного й з захопленням написаного життєпису вищезгаданого В. Снісарєва, валківського священика й видатного проповідника свого часу. Автор цього життєпису «один з духовних друзів» В. Снісарєва, як каже Філарет, був, як я довідався, валківський дідич М. М. Романовський, що його старий будинок з чудово розписаними старовинними кахлями з датою 1808 рік зберігся у Валках досі й є під охороною місцевого виконкому. Зберігся, між іншим, і дуже добрий портрет В. Снісарєва, писаний, до речі, олійни-

ми фарбами селянином-кріпаком панів Романовських. У життєписі В. Снісарєва ми знаходимо, між іншим, такі важливі для нас дані: син простого дзвонаря народився у 1766 році, 1772 року вступив до Харківського колегіуму, потім був у командировці у Ніжені, де удосконалювався у грецькій мові, потім деякий час був у Київській академії, по приїзді до Харкова викладав грецьку мову у Колегіюмі і зробився у Харкові ж священиком. Беручи останню посаду, йому треба було одружитись. «У м. Валках, що підлягало Хар. Дух. Правл., – пише біограф, – мали на увазі збудувати цвинтарну церкву, й для огляду приготованих матеріалів та місця командированого члена Правління, учителя філософії, протоієрея Гілевського; відправляючись до Валок, о. Гілевський запросив з собою Василя; – закінчивши огляд, вони запрошені були на трапезу до куратора (попечителя) церкви поміщика Сухомлина; – і от на кінець трапези одна з дочок господаря, Ганна – була вже нареченою Василя. Проминуло два тижні, – Василь є одружений і священик» (с. 216 – 217). У Харкові він пробув два роки. Звідти його хотіли перевести до Охтирки, про що «клопотав славнозвісний Григорій Савич Сковорода, що любив о. Василя», як каже біограф. Врешті 1786 року його призначено до Валок. Хоча праця Філарета відома у Валках і є в бібліотеці місцевого собору, – нема, на мою думку, ніяких підстав вважати, що записаний мною переказ має книжкове походження. Адже ж життєпис вийшов з таких же валківських кіл, і обидва оповідання є два варіанти переказу про ту ж саму подію. В архіві Рогозівської церкви я знайшов ще всякі матеріали до цього.

Риючись тут, я, звичайно, майже не сподівався знайти там шлюбного запису Г. Сковороди. Якщо такого запису й справді зроблено, то потім мусіли якось винищити, хоча б для того, щоб дати змогу нареченій знову вийти заміж. До того ж архів цей зберігся лише з 1776 року (1777 року поставлено нову кам'янку Рогозівську церкву). Не даючи нічого безпосередньо про Г. Сковороду, архів дає різні дані відносно інших осіб, що стояли або могли з ним стояти у певних відносинах. Так, у записі вінчань 1884 року тут записано: «август 30 отрок Василій Иванов син Снесарєв с девицею Ганною Кореневою дочерью Сухомлиновою». За даними того ж архіву мо-

жна вирахувати, що батько Ганни Сухомлинової Корній народився у 1745 році. Отже, якщо він одружився 18 років, а вона була старша його дочка, то вона народилась 1764 року й у 1784 році їй могло бути 20 років, а при будіванні Рогозівської церкви не більше за 12 років. Якщо в Ганни була сестра молодша лише на рік, то в році 1776 їй було 11 років, а Г. С. Сковороді вже 54, а року ж 1784 – їй 19 р., а йому 62. Але одне все ж для нас вияснюється, що переказ не дурно прив'язує історію зі Г. Сковородою до Рогозівської церкви, бо саме тут брав шлюб його приятель Василь і через нього він міг увійти у стосунки із сім'ями Корнія Сухомлина, його брата Осипа і взагалі з Валками.

Архіви цієї церкви дають нам, проте, деякі нитки й до інших зв'язків. Відомо, що Г. Сковорода був великий приятель Куп'янських дідичів Сошальських і до кінця днів своїх часто перебував у них у селах Гусинці та Манячинівці. І от біля Валок і саме у Рогозівській парафії ми бачимо другу сім'ю цього ж роду Сошальських, що мали свою резиденцію в селі Бугаївці, кілометрів 5 від Валок у бік Нової Водолаги. Славились ці Сошальські гостинністю. Оповідають, що біля Бугаївки на шляху стояв стовп з написом: «Люди добрі, всі, що їдете, завертайте до нас у гості і т. і.» У домі завжди було повно гостей. Чимало дбали Сошальські про Рогозівську церкву, давали дорогі пожертви. Є запис (вже 1797 р.) про одруження одного з Сошальських з Сухомлинською. Будинок Сошальських у самих Валках стояв зараз же біля цієї церкви. Отже ймовірно, що тут бував Г. Сковорода.

Але всі ці можливі знайомства й зв'язані з ними події належать до порівняно пізніших часів після 1776 року, а певніше до 80 рр. XVIII віку. Оповідання І. Срезневського та деякі інші валківські відомості стосуються, очевидно, давнішої пори його життя, коли він, ще ніким не знаний і самотній, блукав по хуторах. Важливо тут, звичайно, було б знати, чи не походять ці валківські перекази з літературного джерела. Хоча «Московский наблюдатель» 1836 року тут цілком незнаний, – але відомості могли поширитись через працю про

Г. Сковороду Г. Данилевського^{*}, де він коротко переказує й зміст оповідання «Майоре, Майоре!» (ст. 60-61), Г. Данилевський каже помилково, що Г. Сковорода вилікував саме дочку Майора, яка захворіла на «гарячку», а саме цей варіант ми й бачимо й у валківських оповіданнях. Одначе твердження, що наречена походила з села у бік Огульців та Оксенівки (по Можу), що Г. Сковорода бував у домі Костирів (колись Артюхових) та вперте твердження про вінчання у Рогозівській церкві не можуть походити від Данилевського. До того ж і Г. Данилевський висловлює категоричний погляд, що оповідання «Майоре, Майоре!» написано на підставі «преданий старожилов», що знали Сковороду.

Таким чином, я гадаю, що все ж у валківських переданнях, дуже не певних, уривчастих, майже остаточно забутих, змінених через літературні впливи, ми все ж маємо відгомони тих старих переказів, що у значно яснішій і певнішій формі чув І. Срезневський. Якби він тоді поставився до них уважніше, якби вже тоді міг порівняти їх з життєписом М. Ковалінського, якого він, на жаль, не мав, він, безумовно, міг би усталити якісь певніші факти.

Я гадаю, що в усій справі, одначе, ще не все втрачено. Так, наприклад, ми маємо на 1767 р., ц. т. на той час, коли І. Срезневський відносить наше оповідання, спеціальний «Список дворян Харьковской провинции», зложений з приводу виборів до відомої Катерининської Комісії. Визнаних урядом дворян у ці часи було на Слобожанщині ще дуже мало й усе це були дуки зі значною кількістю селян кріпаків. Отже, тим більш цікаво, що серед нечисленної купки імен ми бачимо у Валківському комісарстві відставного прем'єр-майора Григорія Федоровича, що мав усього 6 селян. Прем'єр-майор з такою кількістю селян, загнаний десь на хутір, очевидно, для тих часів був виключне явище (тодішній всевладний «командир» Слобожанщини генерал Е. Щербінін був тоді лише секунд-майор), і мимоволі виникає бажання утотожнити його з героєм нашого оповідання. Треба б ще пошукати, яка в нього

^{*} Вперше в Основі 1862 року №8-9; потім «Полн. собр. соч. Г. Данилевського». СПб., 1901, т. 21, с. 25-94.

була сім'я та перевірити ще декілька цікавих топографічних зіставлень, що про них поки що не казатиму.

А тим часом ми є в полі гіпотез. Можливо таке, що дійсно таки біля 1765 року Г. Сковорода блукав на берегах Можі, може, зайшовши сюди з боку Мерефи й Озерянської пустині у напрямі до Валок й, звернувши з цього шляху у бік річки, потрапив до села Федорівки, тоді ще хутора, недалеко села Іванівки (що згадано й у оповіданні). Тут він закохався у майорову дочку, потім утік, якщо й не з Рогозівської церкви, й навіть взагалі не з церкви, але проживши деякий час у батька нареченої, звідки, може, й повстав той варіант, що він таки був її чоловіком. Згодом Г. Сковорода, звичайно, нікому не розповідав цього випадку, зокрема ледве чи розповідав і своєму вихованцеві й другові М. Ковалінському. Не знали про це його пізніші мало йому симпатичні знайомі, автори спогадів про нього, – Гес-де-Кальве та Вернет. Не знав про це, мабуть, і молодий його приятель Василь Снісарев. А якщо й чували щось, то, певно, силкувались не вірити цьому. Щодо Майора, то вже зовсім не в його інтересах було поширювати чутки про такий «пасаж» з його дочкою. Лишилися самі місцеві перекази на околицьких селах, може й у релігійному центрі того часу в Озерянні, що їх і почув І. Срезневський від якого-небудь мешканця Валківських хуторів. Можливо, що другого разу був Г. Сковорода у цьому краї через років 15-25 і саме вже у самих Валках у компанії харківського духовного начальства, чи то, може, освяченні Рогозівської церкви, а певніше при приїзді сюди Василя Снісарева у 1784 році. Старий забутий Майор давно помер, дочка його давно вийшла заміж або десь поділась. Ніхто про них не згадував. Були на бенкеті у Сухомлинових. Ішла мова про одруження Василя й як це, мабуть, не раз бувало, накинулись на Г. Сковороду, чому він досі не одружиться, казали, що він не такий вже старий, ще бадьорий, сватали йому сестру нареченої. Чи це було жартом, чи ні, і як поставився до цього Г. Сковорода, звичайно, не можна сказати, але певно, що тоді він не тікав з-під вінця з церкви. Спогади про цю останню подію лишилися у колах церковників Рогозівської церкви. Згодом усе це призабулось, спогади переплутались і перетворилися у те, що ми зараз маємо.

Підкреслюю, що це лише припущення, однак не гублю надії, що докладніші розшуки зможуть привести до більш обґрунтованих висновків.

Висвітлення цих обставин набуває значіння і цікавості для з'ясування ширшої проблеми, поставленої на початку цього начерку, а саме, взагалі про почуття Г. Сковороди до жіноцтва. Для дослідження цього в нас є ще інші шляхи, крім розшуків суто біографічних даних, саме шлях психологічного аналізу.

Принагідно нагадаю, що згаданий тут не окупант, а порядний росіянин І. І. Срезневський у 1843 році висловився вже не про Г. Сковороду, а про іншого подвижника української культури Г. Квітку-Основ'яненка так: «Пам'ятай, Україно, цю могилу: тут похований той, хто, натхненний любов'ю до тебе, твого добробуту й слави, захищав твої звичаї й мову й навчав тебе твоєю мовою».

Сплюндрована могила друга Григорія Сковороди О. Снісарєва розташована біля головного валківського храму, майже напроти колишньої (першої) Коржівської церкви.

Максим Рильський мовив:

Благословенні ви, сліди,
не змиті вічності дощами,
мандрівника Сковороди
з припорошеними саквами,
що до цілющої води простує...

Дещо доповнюючи розповіді Срезневського та Ковалівського, зауважу, що, простуючи слідами українського філософа не лише в Хотетові на російській Орловщині та вздовж української річки Мжа від Валок до Мерефи, а й берегами річки Прегель у колишньому Кенігсберзі, річки Заале в місті Галле в Німеччині [11], в університеті якого Сковорода слухав лекції німецького філософа Вольфа, річок Трубіж та Альта в місті Переяслав, де Г. Сковорода викладав у колегіумі, а також берегами річки Многа, в якій філософ купався ще дитиною, Дін-

ця біля Луганська [8], де оселились нащадки М. Ковалинського, а також ідучи вздовж річечки Тиха Сосна від Олексіївки до Острогозька на зарубіжній Слобожанщині, що на території колишнього Острогозького козацького полку, опитуючи тамтешніх українців, з подивом довідався я, що у валківчан є «конкуренти»: та ж сама розповідь Срезневського, але адаптована до реалій теперішньої південної Воронежчини, побутує й зараз серед українців Острогожчини [12].

Почесний громадянин міста Валки Іван Федорович Скотар інформував мене і про такий пікантний факт, що аж ніяк не вписувався у вимушену комуністичну всенепорочність його «Валківської старовини»: *старовинна* Коржівська церква стояла на території теперішньої Валківської автостанції, точнісінько на тім самім місці, де тепер красується громадський туалет, побудований на честь пронесення через Валки Олімпійського вогню в 1980 р. Оце такі «культурні» традиції ставлення до храмів та могил священників залишили по собі вандали ХХ сторіччя.

Разом з Іваном Федоровичем, який знайомив учнів валківської школи з археологічними пам'ятками біля с. Перекіп, відвідав я ті місця. З цікавістю слухали ми розповідь валківського краєзнавця й розглядали залишки старовини: Перекіпський вал, збудований ще за часів Київської Русі, а можливо й раніше; рів, що майже зовсім заріс травами. Висота валу – близько 5 м, ширина – біля 10 м, глибина рову місцями до 5 м, ширина – близько 7 м. До валу прилягає селище скіфської епохи. У внутрішній частині валу – залишки розорених укріплень XVII століття. Біля перекіпського озера – залишки земляних укріплень Можеського острогу 1646 р. Про спорудження валу згадує ще Геродот у своїй книзі «Історія греко-перських війн» [4]. На думку деяких дослідників, вал було споруджено скіфами у VI – IV ст. до н. е.

Іван Федорович Скотар перебував у ситуації, що була сплетінням чи букетом різноманітних валківських (і не тільки валківських) аур. На початку 80-х років я брав у нього таку крамолу, як «Ілюстрована історія України» М. Грушевського.

Цей подвижник культури був незбагненим для багатьох. І до цього романтика стосуються слова комуніста Бориса Олійника, який, на відміну від сучасних «лівих», не став зрадником українського народу:

Я скажу: Не було б Дон Кіхотів –
вже б давно посивіла земля.

Дійсно неповторним, неоцінимим є внесок до валківської аури Дон Кіхота – Івана Федоровича Скотаря – почесного громадянина міста Валки з посвідченням №1 (став ним 1996 р., за кілька місяців до смерті).

Іван Федорович Скотар був ветераном війни, безпартійним – о диво! – офіцером, механіком, фізиком, педагогом, істориком, археологом, директором місцевого краєзнавчого музею. А найголовніше – Людиною, яка любить рідний край – Україну. (Читай про нього у «Валківській енциклопедії» та в серцях багатьох вілківчан.)

Не меншим, але прагматичним, не донкіхотним був вплив на валківську ауру міського голови Семена Панасовича Синявського, який обирався мером три каденції поспіль. Він був рідним дядьком Ганни Федорівни Синявської – братом її батька. (Ганна Федорівна Синявська – друг сім'ї Станіславських.) Саме Семену Синявському вдалося добути, поїхавши до Петербурга і давши заступникові міністра освіти хабара, або «рекомендательное письмо за подписью князя Хованского», спорудити у Валках жіночу гімназію (на місці сучасної автостанції). За його ж ініціативи було інженерно запроектовано проведення трамвайної колії довжиною 10 км, яка з'єднувала б Валки з залізничною станцією Ков'яги. Він створив акціонерне товариство для будівництва й експлуатації цього трамвайного зв'язку, однак Перша світова війна завадила здійсненню планів Семена Панасовича. Про це мені розповів його онук Вітольд Вацлавович Стрілецький – музикант, футболіст, педагог, невтомний працівник на сільськогосподарській ниві, сіяч «розумного, доброго, вічного». Статуя Мадонни, створена його сином Євгеном,

прикрашає зараз Харківський костюол. Так звана Василева гора на Валківських Посуньках має таку назву тому, що територія належала Василю Панасовичу Синявському – братові мера. Його онукові, Вадиму, належить тепер садиба на вул. Гоголя, 14, де колись жила світлої пам'яті Ганна Федорівна Синявська (1911 – 2002), яка була ще одним валківським (без перебільшення) Доном Кіхотом, але жіночої статі.

В 1983 р. двічі побував я (перший раз пішов пішки з Валок, а другий раз – від Люботина, йшов зі своїм сином) в селищі скіфської доби (V – III ст. до н. е.), що зветься Городищенське селище, розташоване на правому березі р. Одринки, яка є лівою притокою р. Черемушна. Дослідження тут вів П. Д. Ліберов у 1953 – 54 рр. [4]. Виявлено фрагменти глиняного посуду місцевого виготовлення з домішкою залізної руди. Поряд із селищем – залишки давніх плавильних горнів. Очевидно, тут містився виробничий центр, який забезпечував поселення залізними знаряддями праці. Отже, валківське докільля було заселене раніше, ніж виникли Валки. Згадаймо ще Ков'язьке городище, Старовалківське городище, Кантакузівське городище.

А в 1999 р. біля Старого Мерчика було відкрито невідоме ще городище меланхленів [4].

Наскільки мені стало відомо, влітку 2004 р. в Городищенському селищі при розкопках було знайдено великий металевий казан.

Побував я і в городищі Кукулевського. Допитливі можуть довідатися про нього з «Валківської енциклопедії» [4].

В 1986 р. плив я з товаришем байдаркою річками Мокрий Мерчик, Мерла, Ворскла через Полтаву до м. Кобеляки. А почали нашу подорож від с. Старий Мерчик. Відвідали там Старомерчанський парк – пам'ятку садово-паркового мистецтва державного значення, додаю, що перебуває він у великому запус-тінні [4]. Планував парк О. О. Палицин (1741 – 1816), якого вважають також автором палацу Шидловських в Старому Мерчику. Відвідали також курганні могили біля сіл Добропілля та Новий Мерчик (нижче по течії річечки).

Біля Старого Мерчика та Нового Мерчика розташовані кілька так званих майданів – зруйнованих курганних насипів, пристосованих для виробництва селітри. Це – кільчасті вали, що мають у середині лійкувату заглибину. За кілометр на південь від Старого Мерчика у пасмі могил є три майдани. Ми відвідали два з них, вони серпуватої форми [4].

Але повернімося до нещасного Левка. Сусідка Станіславських надзвичайно тактовно інколи запитувала паніматку Ганну про його долю. І завжди відповіддю була мовчанка. До речі, про цю глибоко, десь на генному рівні, культурну селянку, яку всі звали «бабуся Розумна»: вона вживала в своїй розмові ту саму архаїчну «двоїну», про яку згадують у своїх публікаціях Володимир Шевельов [9] та Олекса Різниченко [6]. Наприклад, вона казала не «два відра», а «дві відри». Ми, тобто ті, хто це чув, нишком іронізували з такої екстравагантності бабусі Розумної. І лише тепер, прочитавши праці вищеназваних мовознавців, усвідомлюю, що була вона носієм багатотисячолітніх традицій українського народу. А взагалі, була вона дуже колоритною фігурою, яка, зокрема, бачила, як грає сонце на Великдень, як танцюють русалки в ніч на Івана Купала. От тільки цвіту папороті так і не вдалося їй знайти. Стояли в неї з дідом на горищі дві завбачливо заготовлені труни – на випадок її чи дідової смерті, а поки що їхні онуки грали в тих трунах зі своїми друзями в карти.

Було у неї з «дідом Розумним» немало прекрасних дітей та онуків (світлина 11а). Один з її синів зник без вісті на війні 1941 – 45 рр. Яюсь, вже в 50-х роках, розповіла вона Станіславським, що викликали її до Валківського відділення МГБ й показали для упізнання фотографію, на якій вона впізнала власного зниклого сина. І сказали їй, що він є «изменник родини» і перебуває за кордоном, а вона у відповідь мовила, що цього не може бути. Була вона відпущена додому з миром та оце й поділилася своєю новиною з паніматкою Ганною, питаючи побіжно й про долю Левка Станіславського.

Сестра цього героїчного великомученика Оленка була змалечку напівпаралізованою калікою. Мала дуже лагідну, поети-

чну вдачу. До цього часу збереглися у мене два товстих зошити, до яких Оленка записувала вірші, що їй припали до серця.

Що стосується трьох інших сестер Левка, то протягом усього життя, мов «каїнову печать» чи хрест, який Христос ніс на Голгофу, вони відчували на собі священництво їхнього батька – в «родной действительности» тоталітаризму вони були ізгоями, хоч найстарша, Ніна, певний час побувала й «грандамою» (світлина 13, 13а), після чого потрапила 1937 року до мордовських концтаборів ГУЛАГу (ДАХО, ф. №Р – 6452, оп. 1, дело 7187. На папці: «Дело №54921»).

А була її доля такою. Закінчивши гімназію, вона працювала на початку 20-х років у Валках секретаркою котроїсь радянської установи і співала в народному хорі. У першій половині 20-х років весь хор був заарештований. Близько половини хористів ЧК розстріляла без жодного суду, решта «отделалась далеко не легким испугом». Можна собі уявити, яке враження справила ця подія на членів сім'ї Станіславських та на всіх валківчан. Недаремно ж навіть у «Валківській енциклопедії» Івана Лисенка про цю трагедію не згадано жодним словом. Очевидно, авторові енциклопедії не вдалося витягти з вуст валківчан (чи з архівних документів) жодних свідчень про цю подію. А втім, пригадую, що на початку 90-х років в якійсь публікації я таки читав підтвердження того, про що розповідали мені родичі ще в 60-х роках.

Невдовзі після того, як хор був брутально знищений, Ніна Станіславська одружилася з Олександром Сидоренком, про якого у «Валківській енциклопедії» мовиться, що був він за фахом агрономом, у 1920 р. завідував Валківським повітовим земвідділом, був заступником голови Валківського виконкому, але в «Деле №54921» його життєвий шлях подано значно повніше. За політичними поглядами був він боротьбистом, тобто належав до тих комуністів, які не стали холоуями Москви, не зреклися рідного українського народу. (Детальніше про боротьбистів допитливий читач може прочитати в «Енциклопедії українознавства», т. I.) У «Валківській енциклопедії» сказано,

що Сидоренко невдовзі залишив Валки. З моїх власних дитячих вражень та з вуст родичів можу дещо додати до цієї теми: справжнє прізвище чоловіка тітки Ніни було Крамар, прізвище Сидоренко було спершу партійним псевдонімом; походив він з Коломака, де й до недавнього часу жила численна сім'я його сестри, яка була в шлюбі Херувимська. Хутір Херувимський є на мапі Валківщини 1934 року (фонд Валківського краєзнавчого музею).

Екстравагантним та експресійним було сватання Сашка Сидоренка до Ніни. Котрогось дня 1924 року, невдовзі після розстрілу половини валківських хористів, паніматка Ганна, випадково визирнувши з вікна свого дому, побачила, що в їхній двір входить... голова Валківського виконкому – страшний Сидоренко. Проїнята неймовірним жахом, паніматка кинулася до іншої кімнати, через вікно вистрибнула в садок і там сховалась. Розгублений панотець Олексій, не розуміючи причини незвичайної поведінки своєї дружини, залишився вдома. Хтось чемно постукав у двері. За мить Олександр Сидоренко вже просив руки й серця їхньої доньки Ніни.

На той час Сашко Сидоренко був уже не заступником, а головою Валківського виконкому, принаймні так казала мені тітка Ніна. 1925 року в молодят народився синочок, якого в загсі записали як Радій, а панотець Олексій «таємно» від зятя охрестив онука (світлина 13), назвавши його християнським ім'ям Дій. Невдовзі сім'я Сидоренків переїхала до Харкова (світлина 13а). Коли столиця УРСР була переміщена до Києва, то й Сашко працював там заступником наркома землеробства. 1937 року був він заарештований і розстріляний, як ворог народу. До речі, під час Голодомору 1932 – 33 рр. цей «ворог народу» категорично заборонив моїй тьоті Ніні одержувати щедрі пайки в закритому розподільнику для начальства. Отже, довелось дружині заступника наркома вистоювати разом з простими смертними харків'янами в довжелезних чергах за мізерним пайком.

У 1937 році Ніну запроторили до концтабору ГУЛАГу десь в Мордовії. Дванадцятирічного ж Радія Сидоренка НКВД три-

мав рік у дитячому концтаборі (світлина 13г). На світлині 13в зображений Радусь за півроку до того, як потрапив він до дитячого концтабору.

Відносно Радія Сидоренка подаю тут дві виписки з «Дела №54921», які я зробив у Державному архіві Харківської області (ДАХО, ф. №Р – 6452, оп. 1, дело №7187):

3 отдел

**Справка
на семью Станиславского-Сидоренко**

Станиславский-Сидоренко Радий Александрович, 1925 года рождения, изъят 3.Х.37 и сдан в приемник-распределитель ХОУ НКВД, откуда направлен в детдом г. Мелекес Куйбышевской области.

3.Х.37.

Нач. админхозотдела ХОУ НКВД
лейтенант Гос. безопасности Котлин

**Опись вещей
Станиславского-Сидоренко Радия Александровича**

Пальто зимнее, брюки мужские шерстяные, трусы детские, кальсоны детские, майка, трусы, туфли, тюбетейка...

Указанные вещи принял зав. учетом и эвакуацией Харьковского приемника-распределителя НКВД 3.Х.37 Тимофеев.

У 1939 році Лідії Станіславській вдалося оформити опікунство і вирвати Радуся з дитячого концтабору, який офіційно звався дитячим будинком спеціального призначення. На початку війни, у вересні 1941 року, Радусь разом з ремісничим училищем, в якому навчався, був евакуйований з Харкова на Урал... і зник навіки. А його мама, Ніна Станіславська, 1946 року була випущена з концтабору й до кінця своїх днів жила у Валках,

працюючи секретарем-друкаркою на Валківській племстанції (світлина 14).

Сестрі Ніни, Лідії Станіславській, після безкінечних поневірянь та принижень в кінці 30-х років поталанило також стати «гран-дамою», вона вийшла заміж за академіка. Була тьотя Ліда дуже дотепна, енергійна, гостра на язик та на розум. Мала гобі – колекціонувала незвичні, нерідко курйозні, вислови. Пам'ятаю один з них: «У Вас глаза даже не хуже Асиных», – мовив один з її залицяльників. (Ася – це моя рідна тітка і двоюрідна сестра Ліди Станіславської.) Або ось ще один вислів з колекції тьоті Ліди: «Как красива женщина под таким одеялом!» Або: «Держи, барышня, голову дубом», – сказав їй колись фотограф-вірменин, коли вона фотографувалась. А колись, у 20-х роках, їде вона в переповненому харківському трамваї, мимоволі буквально влипаючи всім тілом в молодого чоловіка, який стоїть поруч з нею. Врешті вона просить у сусіда вибачення за те, що, сама того не бажаючи, давить на нього. Супутник виявився галантним кавалером і майстром неологізмів і відповів: «О, пожалуйста, пожалуйста, – мне Ваши "давы" только приятны».

Саме від тьоті Ліди, вже 1946 року, почув я такий уривок з пародії на Євгенія Онегіна, який яскраво характеризує фрагментик «родной действительности» тих часів:

В трамвай садится наш Евгений.
О бедный милый человек!
Не знал таких передвижений
Его непросвещенный век...
Судьба Евгения хранила –
Ему лишь ноги отдавили
И только раз, толкнув в живот,
Ему сказали: «Идиот!»

Он вспомнил древние порядки,
Решил дуэлью кончить спор,
Полез в карман, но кто-то спер
Уже давно его перчатки...
За неимением таковых
Смолчал Евгений и притих...

Та, мабуть, нерідко і тепер ситуації в наших трамваях та троллейбусах змушують згадувати вищенаведені рядки.

Пам'ятаю, в кінці 30-х років мама, тато і я пішли привітати тьотю Ліду і її чоловіка з народженням сина. Мешкали вони в будинку «Слово», що на вулиці Культури, 9. Згадую велику кухню, а з кухні троє дверей: одні – до кімнати, в якій мешкає перша колишня дружина академіка з двома дітьми, другі – до кімнати, яку займає друга колишня жінка академіка, і треті двері – за якими живуть тьотя Ліда, академік та їхнє немовлятко. А от після війни, повернувшись з евакуації, це сімейство оселилося вже в Києві, біля університету, і їхнє п'ятирічне україномовне дитя питало батьків: «А коли ми приїдемо на ту Україну, де розмовляють по-українському?» Не було то щасливим життям... У 1949 році, довідавшись, що чоловік за завданням МГБ писав наклепи, зокрема на Максима Рильського та Володимира Сосюру, тьотя Ліда кинулася на асфальт з даху шестиповерхового будинку.

У вірші Дмитра Павличка про похорон Максима Рильського є такі рядки:

В почесну варту став і ти.
Ти віршики пописував бездарні
І геніальні наклепи-листи.

Не виключено, що вищенаведена цитата написана саме про академіка нещасної Ліди Станіславської.

Про страдницьке, героїчне життя Віри Станіславської, присвячене батькові, мамі та сестрам, можна написати цілий роман. Та не мені за це братися. Скажу лише, що після загадкової смерті панотця Олексія, якого знайшли мертвим в листопаді 1941 року в садку власного, чи то пак частіївського двору, тьотя Віра перебралася з Харкова до Валок, де й пропрацювала, доглядаючи близьких (у 50-х роках її мама отримувала від церкви пенсію, як удова священика), то головним бухгалтером ветлікарні, то в райземвідділі. Царство їй Небесне! Царство Небесне всім Станіславським!

Нижче подаю автобіографію моєї двоюрідної тітоньки, написану нею за вимогою «компетентных органов».

Автобіографія

Станіславської Веры Алексеевни,
проживаючої по Кузнечній ул. 22, г. Валки.

Родилась в 1906 г. в с. Жданы Лохвицкого р-на Полтавской обл. в семье священника. Когда мне было два года, семья переехала на ст. Ромодан, где отец был также священником, а мать учительницей. Там я поступила в школу и училась три года. Потом, мне уже было одиннадцать лет, мы переехали в Валки. Здесь отец служил в Посуньковской церкви до 1935 года, после чего нигде не работал.

Окончила я валковскую семилетку в 1922 году, в г. Харькове училась в педагогическом техникуме, который окончила в 1926 году. С 1926 года я работала учительницей в ж/д. школе ст. Синельниково до 1928 года, а потом перевелась в харьковскую ж/д. школу №2, в которой работала два года. В 1930 году в связи болезнью горла перешла на канцелярскую работу в коммунальный отдел горсовета. Там работала один год, а потом поступила секретарем в Харьковский автодорожный институт, в 1931 году. Последние два года работала там инспектором факультета, до момента эвакуации в 1941 году. В это время заболела тифом моя мать (св. бв), а кроме нее, в семье родителей было еще три человека нетрудоспособных: старик-отец, прикованная всю жизнь к постели больная сестра и бабушка 85 лет. Оставить эту семью на произвол судьбы я не могла, вынуждена была остаться на оккупированной территории и найти работу. Жила я в Харькове по ул. Артема, 33, кв. 5, одна. Подала заявление в коммунальный отдел горуправы, куда была принята секретарем с января 1942 года. В отделе начальники при мне был Водолощенко и Короленко, заместитель – Брагин. В канцелярии секретарем старшим была Урзина, машинистка Пономаренко, и деловодом – не помню фамилии. Там я следила за журналом явки на работу, писала списки сотрудников для получения карточек в столовую, носила бумаги на подпись бургомистра и печатать в машбюро, переписывала книги коммунальных предприятий и мелких производств, с узнаванием их адресов и что они производят и др. канцелярские работы.

Проработав шесть месяцев, до июля 1942 года, я была по сокращению штатов уволена и переведена в «Харгидромот», начальником которого был Тихомиров, табельщицей.

В «Харгидромоте» я получала от ремонтных работ табеля о работе и составляла сводную ведомость, которую два раза в месяц передавала в бухгалтерию для оплаты. Проработав три месяца, до осени 1942 года, я уволилась, т. к. не в состоянии была помогать матери на расстоянии (отец умер) ухаживать за двумя лежащими в постели. В конце 1942 года я стала жить в Валках [комендантом м. Валки був франко-німець Девальд – А. Г]. После уборки огорода мне пришлось снова искать работу. Я подала заявление бургомистру райуправы Каракоте, который не сразу, а только в январе 1943 года дал мне работу деловода. Начальником был Шейка. Работая в помещении райуправы, где тогда были начальниками продовольственного отдела Лобода, Тупица, Ялтинский, Косенко, Шевченкова, Попельных, Белоусова.

В первые дни работы я переписывала опись имущества отдела связи и кое-какие канцелярские работы этого отдела, подсчитывала отчет о смертности населения с Шевченковой, не помню, какие сведения помогала подсчитывать Попельнуху. Так как скоро началось отступление немцев, почти ничего не делали все сотрудники в это время, в том числе и я.

После февральского перехода я нигде не работала, жили мы в большой нужде, продавая домашние тряпки, весной работала на огороде, летом собирала с соседками колосья.

А жили Станіславські від 1934 року, після ліквідації Успінської церкви, у будинку (світлина 14 а – будинок Частіїв та Розумних) народного артиста УРСР, лауреата Сталінської премії Миколи Частія. Влітку вся сім'я артиста приїздила з Києва до Валок, і тоді Частії й Станіславські жили, фактично, однією сім'єю. А в інші пори року частіївські апартаменти та садиба (тепер вул. Кузнечна, 30) були під наглядом і в розпорядженні Станіславських.

Пам'ятаю, що перед війною частіївський сад переходив у розкішний гай чи навіть лісок. Саме в тім гаю сфотографовані Ніна та Радусь Станіславські на світлині 13б. Після війни, на зламі 40-

х – 50-х років, на місці гаю красувався концтабір ГУЛАГу з в'язнями, які будували автомагістраль Київ – Харків – Ростов. Дійсно, правдивою є приказка про те, що світ тісний. Коли 1953 року, закінчивши ХАДІ, я приїхав працювати на будівництво автомагістралі Ростов – Орджонікідзе, судилося мені стати виконробом, керувати в'язнями, котрі кілька років тому були мешканцями валківського концтабору. До речі, згадки про те, що він існував, у жодних літературних джерелах я не зустрічав, хоч не маю сумніву, що і зараз численні валківські старожили могли б підтвердити факт існування валківського концтабору під час будівництва автодороги Київ – Харків. Тепер на місці колишнього концтабору розташована племстанція. Бригадиром цих в'язнів був атлетичної будови в'язень Петро Іванович Хірний, який своїх підлеглих зеків називав не інакше, як «мої комсомольці». Виявилось, що кілька років тому, коли було здано в експлуатацію якусь вагому дільницю довжелезної автомагістралі, місцева газета, тріумфуючи, повідомила читачам про трудове досягнення... ентузіастів-комсомольців. Потрапила ця газета й до зеків, котрі впізнали в натхненних «комсомольцях» себе, та й почали величати себе комсомольцями.

А що працювали в'язні дійсно по-ударному, це я можу підтвердити. Справа в тім, що при виконанні місячної норми не менше, як на 121%, один день перебування в ув'язненні зараховувався за три дні. Тож зеки буквально горіли над виконанням норми. І голову б відірвали виконробу, якби той не забезпечив їх відповідним фронтом робіт, здолання якого скорочувало втричі термін їхнього перебування в концтаборі.

Волею Господньою судилося мені зустрітися з його мешканцями не лише під час мого виконробства на будівництві, а й в результаті мого нахилу до краєзнавства.

Якось влітку 1974 року, користуючись компасом та мапою, ішов я Карпатами з Манявського Скиту на Яремче. Потрапив під дощ та в густий туман. Заблукав. Випадково набрів на гуцульську пірамідальну колибу, з отвору в зрізаному верху якої йшов димок. Заходжу. Вітаюся: «Слава Ісусу!» «Слава навіки

Богу!» – відповідає мені літній вівчар, біля якого бачу ще кількох підпaskів віком від шести до дванадцяти років. «Будь ласка, дозвольте мені обсушитися біля вашої ватри», – кажу я. «Прошу дуже», – відповідає гуцул. В плині розмови з'ясувалося, що я з Харкова. Почувши про це, вівчар радісно вигукнув: «Так я ж там три роки в тюрмі на Холодній Горі сидів!» І прийняв він мене наче рідного. Пригощав екзотичними гуцульськими стравами, розповів також, що, відбувши трирічне ув'язнення на Холодній Горі, був він переведений до валківського концтабору і працював на будівництві автомагістралі.

А на початку 80-х років, плекаючи ефемерне сподівання віднайти те місце на Валківських хуторах, де Григорій Сковорода гостював у прем'єр-майора та його чарівної донечки, йшов я вздовж річки Мжа з Валок на Мерэфу. Трішки відхилився від курсу і в поймі річечки Одринка, неподалік скіфського городища, зустрів я літнього, але стрункого та моторного косаря. Розговорився з ним. Вірніше, я його розговорив. Розповів він мені одіссею свого пригодницького життя.

Під час війни потрапив він на Донбасі до німецького полону. Тримали його в страшних умовах у таборі для військовополонених під Маріуполем. Якимсь чудом вдалося чоловіку вирватися звідти й пішки прийти додому. Влітку 1943 року знову став бійцем Радянської Армії, але невдовзі був заарештований і етапований на острови Шпіцберген, де в'язні працювали скелезамами, збираючи в скелях – зі смертельним ризиком для життя – яйця якихось цінних птахів. Як пояснив мені косар, ГУЛАГ по можливості уникав розташування своїх концентраційних таборів в Україні, беручи до уваги поодинокі випадки нападів українських партизан на такі табори і звільнення в'язнів у разі вдалого нападу. Що ж до його власної долі, то після кількох років ув'язнення в концтаборі на о. Шпіцберген мій співрозмовник був вивезений на суходіл для якогось додаткового розслідування справи, а після цього був етапований до валківського концтабору, де й був задіяний, як і всі інші в'язні, в якості «ентузіаста-комсомольця». До речі, саме з вуст цього співрозмов-

ника вперше почув я конкретну кількість жертв організованого червоною Москвою Голодомору в Україні 1932 – 33 рр. Він чітко сказав, що в результаті цього акту геноциду загинуло 13 мільйонів осіб... Отже, як свідчать інші джерела, цифри, названі колишнім в'язнем ГУЛАГу, були в межах діапазону сучасних даних. І розповів я йому про епізод, який мав місце вже тоді, коли його перевели до іншого концтабору, а я працював виконробом серед його колишніх товаришів по ув'язненню. Після ХХ з'їзду КПРС зібрав начальник дорожньо-будівельного району майор внутрішньої служби Фесенко інженерно-технічних працівників у себе в кабінеті і прочитав нам закритого листа Хрущова, де розвінчувався культ Сталіна, портрет якого висів на стіні над Фесенком. Обидва вони були в однаковісній уніформі, тільки в одного погони генералісимуса, а в другого – майора. Після закінчення читання серед всіх п'яти десятків присутніх приблизно хвилину стояла мертва тиша... Потім підвівся шістдесятирічний виконроб Васильченко, взяв свого стільця, поставив його під портретом Сталіна, став на стілець і мовив: «Боялися ми його живого, так тепер хоч тіні його не треба боятися!»

Після цього зірвав портрет і пожбурих його на підлогу перед дверима. Скалки розбитого скла з портрета тріщали під ногами людей, що виходили з кабінету. «Так проходить слава світу», – казали в середньовіччя.

Однак повернімося від узагальнень до валківського доквілля. Серед друзів та знайомих Станіславських було чимало дуже колоритних постатей. Одна з них – Варвара Петрівна Козачкова (у першому шлюбі – фон Циглер). Циглерам присвячено дві статті у «Валківській енциклопедії».

За злою іронією долі, судилося Варварі Петрівні вперше стати вдовою, коли в 1918 році наступали німці, а валківські більшовики, відступаючи, розстріляли своїх в'язнів (і фон Циглера в тому числі) десь в районі Кобцевої Гори. Вдруге ж овдовіла вона 1943 року, коли відступаючі гітлерівці у помсту за вбитого неподалік невідомо ким німця розстріляли всіх осіб

чоловічої статі, які мешкали по вулиці Маяковського у Валках. До числа розстріляних долучилися, зокрема, її чотирнадцятирічний онук Євген, зять і другий чоловік – Козачков. Їхні могили, мабуть, і понині сумують у садку садиби, а може, їх зрівняли з землею нові власники. Про могилу ж фон Циглера то й говорити не доводиться. А був він разом з дружиною власником доброго маєтку в селі Рідкодуб, яким рід Циглерів володів ще з середини XVIII ст. [4].

Розповідала мені Варвара Петрівна, що мали вони з фон Циглером три будинки і в Валках. Один з них вона особливо любила, він був розташований неподалік валківського ставка.

«Обязательный молодой человек», – вдячно казала вона мені, коли я, приїжджаючи з Харкова до своїх валківських тіток, приносив їй кілька відер води. А сімейство Станіславських вона відвідувала щоденно – це був її душевний та фізичний моціон. На всіх сімейних урочистостях Станіславських бувала також. Інколи я супроводжував її після святкового обряду увечері додому, перед тим, як попрощатись, Варвара Петрівна майже завжди вимовляла ритуальну фразу: «Гости разъехались, свечи потушены, праздник окончен», – маючи на увазі не лише день сьогоднішній, а й взагалі своє буття.

Під час війни, в один з переходів фронту через Валки, міна пробила дах, стелю й підлогу у вітальні частіївського будинку і, не вибухнувши, залишилася десь під землею. Мабуть, вона й досі там, бо не пам'ятаю, щоб хтось колись ту міну знешкоджував – забили круглу діру в підлозі бляшанкою та й годі. Але в 1943 році філософський спокій не був притаманний Станіславським: негайно тьотя Віра перетягла на собі паралізовану сестру Оленку та свою 83-річну бабусю Олександрю Федорівну Цареградську (1859 – 1945) до будинку Варвари Петрівни. Паніматка Ганна й сама виявилася спроможною здолати ті шістсот метрів відстані. Отже, Станіславські на деякий час мали притулок у Варвари Петрівни. А ще 1939 року надала вона притулок моїй бабусі – Наталії Петрівні Чаленко – та її хворому на туберкульоз синові (моєму рідному дядькові) Миколі Чаленко. Велика їй дяка за це

– не кожна господиня наважиться дозволити хворому на туберкульоз жити в своєму домі. Відтоді я й знаю її. Царство Небесне Варварі Петрівні! Це була людина без сюсюкань, з твердими моральними правилами, інколи навіть жорстка, але зі справжньою людською, гуманною душею. А ще до того, як стати фон Циглер, закінчила вона той самий закритий учбовий заклад, що й моя бабуся та паніматка Ганна, а потім була вчителькою, коли й познайомилася з фон Циглером.

Зовсім іншою – і зовнішністю, і манерами – була Марія Іванівна Копейчикова, також близький друг сімейства Станіславських. Рід валківських Копейчикових (безумовно, російського походження) згадується в деяких літературних джерелах минулих далеких часів. Але справа не в цьому, а в тім, що й ця Людина випромінювала безмежну порядність, людяність, розум, і жоден окупант – ні біло-синьо-червоний, ні коричневий, ні червоний – не спромігся знищити в ній ці риси.

Була подругою Станіславських і Ганна Федорівна Синявська, інженер-економіст за фахом (до речі, родичка «через вулицю навприсядки» відомої московської співачки). Царство Небесне і цій Людині! Хоч і була вона економістом, але ледве чи зустрівач я в своєму житті більшу безсрібницю, ніж Ганна Федорівна. Їй цілком відповідають слова Ігоря Муратова: «Я – егоїст! Мені приємно людям робить добро, і я його роблю. І правду говорю облудним суддям, що кривди їх ні трішки не стерплю». Її будинок, її унікальна столітня музейна комора, сарай з сіновалом, її розкішний садок, що спускався аж до самісінького ставка, ставали притулком багатьом і багатьом людям.

В те дни мой дом – пустой и запустелый –
хранил права убежища, как храм...
Он открывался только беглецам,
скрывавшимся от петли или расстрела...
И красный вождь, и белый офицер –
фанатики непримиримых вер –
искали здесь, под кровлею поэта,
убежища, приюта и совета...

Ці слова Максиміліана Волошина стосуються й будинку Ганни Федорівни. Вона тонко відчувала красу, дуже любила квіти. Була в неї і унікальна фісгармонія, яку колись власноручно зробив її тато – староста церкви, священиком якої був Олексій Васильович Станіславський.

Здавалось, повною протилежністю Ганні Федорівні був все-непорочний радянський праведник лауреат Сталінської премії Частій Микола Андрійович. Але саме його будинок для сім'ї Станіславських «хранил права убежища, как храм» починаючи з 1934 року, коли вони були вигнані з церковного будинку, і до 1962 року, коли Ніна Станіславська отримала квартиру. І перебували Станіславські в частіївських апартаментах не на правах «бідних родичів», а майже як господарі. Тут треба віддати належне берегині родинного вогнища Частіїв – дружині Миколи Андрійовича Ганні Наумівні. Вона не закінчувала дипломатичний факультет, як її старший зять, але (при її крицевому характері й нервах з того ж матеріалу) була неперевершено чуйною й тактовною. Її «незрозуміла» передчасна смерть на початку 60-х років була непоправною втратою не тільки для сім'ї. А в 30-х, 40-х та 50-х роках саме вона була ініціюючим носієм тієї благодійної аури, що панувала в їхній сім'ї і передавалася Станіславським. Та не лише Станіславським, а й їхнім родичам, що нерідко гостювали у них, коли й Частії були у своєму домі. Зокрема і я (світлина 13д, 16а) майже п'ятнадцять років поспіль не те що тижнями, а місяцями майже щоліта перебував у частіївській господі. І ніколи не відчув навіть натяку на те, щоб був там недоречним.

Подружжя Частіїв займало влітку найбільшу, парадну кімнату; доньки Частіїв мали в своєму розпорядженні так звану палату, тобто кімнату з виходом на шикарну веранду. Станіславські займали влітку величезну кухню з селянською піччю. Тут не можу не згадати добрим словом другого зятя Ганни Наумівни – обранця її другої, молодшої на шість років від мене, донечки Вітасі (світлина 16) – Сергія Черняка. Цей прямиий нащадок валківської козацької старшини був справжнім аристок-

ратом духу, який мав мужність за радянських часів висловлювати вголос свою власну думку. За це й був він – тодішній студент ХПІ – відданий, мов Т. Шевченко, у солдати.

Удивляющее меньшинство – сколько раз тебя брали на вила!
Подавляющее большинство – сколько гениев ты раздавило!
В подавляющем большинстве есть повадки козлиного стада
И козлы-пастухи во главе, и поступь козлиная – та, что надо...

Воістину, Сергій Черняк ніколи не належав до козячої отари «матоязычного населения». Він був здатним іти проти течії – він був лицар. Пам'ятаю, як уже в 80-х роках, коли я раптово з'явився у них в Києві, Сергій по-лицарськи віддав мені свого задалегідь не без труднощів придбаного квитка, і я отримав нагоду вдвох з Вітасею подивитися спектакль «Енеїда», згадати старі часи. Пам'ятаю і життєвий фрагмент 1959 року, коли я – також несподівано, мов Пилип з конопель, – повертаючись зі своїх далеких мандрів, прийшов у Києві до них і позичив у доброї Ганни Наумівни 100 крб., щоб доїхати до Харкова.

Звичайно, колишній зав. відділом ЦК КПУ В. П. Гаман, який неодноразово інтерв'ював у 1990-х роках Віру Станіславську, у своєму творі «Валківські верби» і колишній зеківський виконроб А. Д. Гавриленко представляють Частіїв та Станіславських в різних ракурсах, але погляди цих авторів збігаються принаймні в тім, що доквілля персонажів і самі дійові особи є світлими, глибоко людяними.

Письменник Гаман розповідає:

На сковородинських курсах Ліда вчилася із сестрою письменника Гордія Коцюби (справжнє прізвище Коцегуб) – Марією. Гордій був не байдужий до Лідиної сестри Ніни, яка на той час теж жила у Харкові (знав її ще з Валківського хору). Квіти приносив навіть тоді, коли Ніна вже вийшла заміж...

Саме з Вірою Олексіївною, єдиною з чотирьох сестер, яка залишилася на білому світі, вдалося двічі зустрітися у Валках улітку 1994-го і в жовтні 1995-го років. Під час другої зустрі-

чі вразило те, що пізнього осіннього вечора, коли довкола панувала глуха темрява, яка буває тільки в селах і маленьких містечках, вона безбоязно відчиняла двері.

Квартира зустріла тишею, чистотою, затишком, як це й буває в оселях одиноких інтелігентних бабусь. Вірі Олексіївні 90. Заміж не ходила, дітей не мала (допомагала виховувати племінників). Пам'ять має ще чудову. Розповідає про подальшу Нінину долю.

- Її драма не закінчилася таборами. В роки війни під час евакуації безслідно зник син Радусь. Була самотньою, тривалий час працювала у райплемстанції, жила скромно, з невеликої зарплати, але душевно не здавалась.

Якось приїхав у Валки Василь Минко, в якого, за словами Віри Олексіївни, Ніна в молодості теж була пасією. Пішла на його творчий вечір, зустрілися. Минко з притаманним йому гумором, усміхаючись у вуса, вибачливо сказав про себе, дивлячись на Ніну:

- Не той компот...

Ще одна сестра, Олена Олексіївна, тяжко хворіла, сорок років була прикута до ліжка, померла в будинку Частіїв.

Так бесіда знову повернулася до нашої теми.

- Ми наймали квартиру у Частіїв, але наймали так, що окремих кімнат не було, жили як одна сім'я, – тепло згадує Віра Олексіївна.

Знаменні слова. Вони багато про що говорять. І її розповідь переплітається з тим, що вже доводилося чути од Клари і Світлани Частіїв, од їхньої тітки по матері, Олени Наумівни, яка мешкає на вулиці Лютеранській у Києві.

Станіславські вміли знаходити гарних людей, а гарні люди виявилися здатними знайти Станіславських. А це сприяло випромінюванню неповторної, специфічно валківської аури, яку, зокрема, підкреслює у своїх спогадах «Таємниця валківського дому» і донька академіка Булаховського Юлія Леонідівна – донька Т. Д. Іванової-Булаховської. До речі, серед документів Віри Станіславської я знайшов посвідку часів німецької окупації (св. бв), видану моїй тітці лікарем Івановою, яка, мабуть, була однією з носіїв «таємниці валківського дому» та суто валків-

ського духовного мікроклімату. (Про валківського лікаря Д. М. Іванова читай у «Валківській енциклопедії».)

Батька Юлії Булаховської – академіка Л. А. Булаховського (світлина 21) – я кілька разів бачив у домі Миколи Частія. Не пам'ятаю, до кого з представників радянського бомонду він приходив – до М. Частія чи до чоловіка Лідії Станіславської, члена-кореспондента Академії наук, який неодноразово відпочивав у Валках і навіть написав присвячений будинку Частія вірш. Світлина 21 (де академік Л. А. Булаховський є на передньому плані крайнім праворуч, поруч з ним – Максим Рильський, у центрі – Микита Хрущов, поруч – Павло Тичина, М. С. Гречуха, Д. С. Коротченко, генерали Радянської Армії та інші «мовознавці») увіковічила один з 479 (за 340 років «братського єдинства») офіційних імперських указів-згвалтувань української мови, де трьом академікам була надана можливість висловити своє «верноподданническое» «одобрям-с!» на підтримку чергового імперського кроку до знищення української мови. Як свідчить світлина, великий філолог М. С. Хрущов за допомогою кількох «мовознавців» – генералів Радянської Армії, двох не менш «ерудованих» високих партійних бонз (Гречуха, Коротченко) та трьох академіків ще задовго до того, як він прорік 1958 року: «Чем раньше все мы заговорим по-русски, тем быстрее построим коммунизм», і масово ліквідував україномовні школи (і в півтора мільйонному місті Харків їх залишилось дві), показав «Кузькину матір» спершу не американцям, а українцям, скликавши 27 серпня 1943 року під Харковом офіційну нараду, спрямовану на зближення української граматики з російською. (Тільки за скромними підрахунками з 240 українських письменників зникло 200, із 85 вчених мовознавців ліквідовано 62. Зняти голову поневоленому народові – цього прагне кожний завойовник. Але російський імперіалізм визначається особливою прикметою: це вмільсть зняти поневоленому народові голову так, щоб він цілував катові руку і дякував за визволення» – ці слова Михайла Добрянського наводить пані Зиновія на сторінці 80 «Популяцій». І підтвер-

дженням справедливості наведених вище констатацій на сторінках 72 та 80 є, зокрема, світлина 21.)

Ну а в 1946 році академік Л. А. Булаховський, керуючись настановами наради 1943 року, став автором ще більш зросійщеного українського правопису (УРЕ). Бог йому суддя. Тим більше, що для виживання за часів тоталітаризму майже всі ми (за винятком справжніх Героїв) у більшій чи меншій мірі були змушені стати колаборантами червоного фашизму. Але Валки він дійсно любив. Свідчить п. Юлія Булаховська («Сільські новини», 1999, 27.VII, №59):

Мій батько, академік Леонід Булаховський... говорив в останній рік свого життя: «Ех, нікуди я вже поїхати не можу...» А куди ти, тату, хотів би поїхати? – запитала я в нього. – До Криму, на Кавказ, в Уфу чи в Москву? «Звичайно ж, у Валки, – відповідав мій батько, – аби ще раз у житті вийти у валківський сад!

Принагідно зауважу, що, читаючи «Таємниці валківського дому», замислився я і над таємницями деяких валківських садів: і доктор Іванов, і священник Станіславський за часів гітлерівської окупації були знайдені їхніми близькими мертвими – кожен у своєму саду. Загадкова раптова смерть. За словами одного з краєзнавців, у ті часи в Валках діяла спеціальна радянська підпільна група в складі трьох осіб, яка знищувала потенційно небезпечних для радянського режиму «залишенців», що не евакуювалися. Чи саме так і було? Не знаю. Але чому в такому разі терористи не вбили під час гітлерівської окупації тих валківчан, які таємно від гітлерівців, бо не хотіли бути розстріляними, як Олена Теліга та сотні інших свідомих українців, стали членами Організації Українських Націоналістів і були закатовані вже після воєнної бурі? До речі, серед тих валківчан – членів ОУН в архівних документах згадується і котрийсь Олександр Андрійович Частій. Чи не брат лауреата Сталінської премії Миколи Андрійовича Частія? (ДАХО, ф. №Р – 6452, оп. 3, дело №940, сторінка 50).

А що, власне, означає термін «націоналізм», і яке його співвідношення з поняттям «патріотизм»? У тлумачному словнику В. Даля:

Патриот – любитель Отечества, ревнитель о благе его...

Националист – узконациональный патриот... Поляки – националисты. С польскими националистическими проявлениями нельзя не считаться.

В «Універсальному словнику англійської мови», виданому в Лондоні у 70-х роках ХХ сторіччя, зазначається:

Патріотизм – патріотичні почуття та чесноти, любов та вірність власній батьківщині.

Націоналізм –

- 1) свідомість і гордість за індивідуальний характер та дух народу, який відчуваєш у собі; відчуття національної єдності;
- 2) політичний рух до виховання, плекання права на національну незалежність, якщо вона вважається під загрозою або утисками іншої, пануючої нації.

«Спадковий ілюстрований словник англійської мови» (American heritage publishing, New York, USA, 1975) подає таке тлумачення:

Патриот – особа, яка любить, підтримує і захищає свою країну.

Націоналізм –

- 1) відданість інтересам окремого народу (нації);
- 2) переконання, що народу (нації) корисніше діяти незалежно, ніж колективно, підкреслюючи більш національні, ніж інтернаціональні цілі;
- 3) прагнення до національної незалежності в країнах, які перебувають під іноземним політичним або економічним пануванням.

У книзі «The Wordle Book Encyclopedia» (Чикаго, Лондон, Сідней, 1994) зазначено:

Націоналізм – відчуття взаємної спільності народу як нації.

Це включає також почуття відданості нації; гордість за її

культуру та історію, а також – у багатьох випадках – прагнення до національної незалежності.

Патріотизм – любов та самовіддана підтримка своєї батьківщини. Він включає зв'язок з країною та народом, захоплення його звичаями та традиціями, гордість за його історію; присвята себе його добробуту. Термін передбачає почуття єдності людини й суспільства в нації.

Отже, від часів В. Даля й до наших днів трактування розглянутих термінів зазнало певної трансформації. Таким чином, об'єктивна, неупереджена людина, що не відокремлює себе від цивілізованого світу, без особливих труднощів дійде висновку, що патріотизм та націоналізм не є несумісними.

А втім, дехто з «населення» вважає, що патріотизм – це любов до Росії, а націоналізм – це любов до України.

Однак повернімося до Станіславських.

Ще одним прикладом характеру валківського довкілля є взаємини Віри та Ніни Станіславських з сім'єю директора Валківської племстанції Олексія Івановича Бандури – людини великого розуму, високогуманної душі, з почуттям тонкого, навіть вишуканого українського гумору. Дружина Олена Микитівна була йому гідною парою. Мали вони трьох чарівних доньок. Найменшу з них тьотя Віра навчала азів англійської мови. Від 1962 року Станіславські жили під одним дахом з численним сімейством Бандур. (Ніна Станіславська врешті добилася квартири, не без активної допомоги свого начальника – Олексія Івановича.)

Не зітреється з моєї пам'яті й той фрагмент з валківського довкілля, коли донька завзятого мисливця Ліда Певна та її вірна подруга протягом казкового вечора 1964 року, мов сирени з «Одіссеї», чарівно, неперевершено співали мені дуєтом українські пісні в той час, коли я катав їх на моїй саморобній байдарці по валківському ставку, під валківськими вербами. Але на відміну від давньогрецького мандрівника, я аж ніяк не затикав собі вуха, а був безмежно вдячним мандрівником:

Завітай до сирен на той вечір чи два,
подивися в їх очі, блакитні чи сині,
слухай піснею сповнені хвилі...
й голос чайки, що тужно про мандри співа...
Вранці ж – дим кучерявий з над хат,
зріє хліб і червоні гойдаються маки –
там на тебе чекає Ітака
і занедбаний твій маєстат...

Маєстат – величність (з латині). З Юрія Клена цитую по пам'яті.

Не лише мене, але й численних інших родичів Станіславських нестримно приваблювало валківське довкілля (світлини 17, 18 та 18а). Та не тільки родичів, навіть Ірина Білик з далеких екзотичних Карпат в листі до мене нещодавно з вдячністю згадувала, як безліч років тому вона вдихнула аромат валківської аури в родині Станіславських. Моя мама та сімейство моєї сестри з Москви набували наснаги над валківським ставком, під валківськими вербами, мешкаючи чи у Станіславських, чи в садибі незабутньої Ганни Федорівни Синявської. Неподалік її будиночка (по вул. Рози Люксембург, другий від перетину з Київською автодорогою) в ті часи жив син «страшного грішника» – лідера Української комуністичної партії Олександра Шумського, закатованого московськими окупантами.

Родина наймолодшої сестри паніматки Ганни, Єлизавети Аксюк, відпочивала неодноразово і в частіївському домі, і в садибі Ганни Федорівни. Чоловік Єлизавети Аксюк був не лише неперевершеним геодезистом, а й блискучим фотографом-аматором. Добра половина фотографій з валківськими сюжетами 30-70 років, які я тепер маю, виконана руками витонченого естета Михайла Никифоровича Аксюка. На світлині 19а він стоїть в береті крайній праворуч, поруч з ним – Ліда Станіславська, поруч з Лідою – Єлизавета Петрівна Аксюк – дружина Михайла Никифоровича та рідна сестра паніматки Ганни Станіславської, поруч з нею – Микола Чаленко, поруч з Миколою – моя мама, Зінаїда Гавриленко (сестра Миколи),

поруч з мамою – її двоюрідна сестра Ніна Станіславська, крайня ліворуч (з м'ячем у руках) – Віра Станіславська.

Те ж саме можна сказати й про сім'ю іншої сестри паніматки Ганни – Катерини Бойко. Правда, її син – Микола Євгенович Бойко (читай мій допис в «Культурній спадщині Слобожанщини», серія «Історія родин та генеалогія», Число 1, X.: Курсор, 2004) – наймав для своєї сім'ї квартиру поруч з будинком Частіїв. Причому навіть відпочиваючи, цей лицар намагався всебічно поліпшити умови життя Станіславських. Наприклад, пам'ятаю, як дядя Коля склав у дворі Станіславських бездоганну піч, на якій Станіславські з Частіями готували неперевершену смачнятину. А онука Катерини Бойко і донька Миколи Бойка Галина (у шлюбі Старикова) – єдина вже тепер стовідсоткова дворянка в нашому роді – як вдихнула з дитинства валківської атмосфери, так і поповнювала її неодноразово протягом кількох десятиліть, відвідуючи Валки (світлина 19, 19е та 19в).

Моя московська сестра Наталія та (тепер уже томська) донька Михайла та Єлизавети Аксюк Іринка (св. 23 – праворуч), навіть моя двоюрідна (по батьківській лінії) сестричка з чарівного сонячного Криму Єфросинія Тимошенко (світлини 22 та 22а) – всі вони зберігають якнайсвітліші спогади про валківських Станіславських під валківськими вербами.

На світлині 10 зображені сімейства Станіславських та Чаленок, які нерідко відвідували батьків Ганни та Наталії – священника Петра Цареградського та його дружину паніматку Олександрю (у дівоцтві Засядько), що мешкали в селі Буди, на північно-східних кресах тодішньої Полтавської губернії (поруч з Більським городищем – гомерівським Гелоном, столицею гелоно-будинів). На світлині 10 бачимо: Панотець Олексій Станіславський стоїть праворуч; поруч з ним стоїть матуся його дружини – паніматка Олександра Федорівна Цареградська; поруч – одна з її п'ятох доньок Катерина; перед Катериною сидить донька паніматки Олександри паніматка Ганна Станіславська (у дівоцтві Цареградська); по ліву руку від Ганни сидить її тітка, в житті дуже колоритна особа, сестра пан-

отця Петра Цареградського Ірина Олексіївна Цареградська* ; поруч сидить старший син Наталії та Івана Чаленок, Іван; поруч його братик Микола; поруч з Миколою – їхня мама Наталя Петрівна Чаленко (у дівочтві Цареградська), на колінах вона тримає свою старшу донечку – Агнесу (моєї мамусі Зінаїди Чаленко тоді ще не було на світі). Перед Наталею Петрівною лежить її чоловік Іван Якович Чаленко. Поруч з ним напівлежить панотець Петро Цареградський. Дівчинка в білій сукні – донька панотця Петра та паніматки Олександри Цареградських Ніна (майбутня петлюрівська зв'язкова), поруч з Ніною сидить її сестричка – наймолодша з десяти дітей Цареградських – Єлизавета, поруч – її брат Федір. Крайній ліворуч лежить у білій сорочці один з п'яти синів подружжя Цареградських Андрій (майбутній інженер лісового господарства, майбутній козак організованого Симоном Петлюрою Гайдамацького Коша Слобідської України та запорізької дивізії полковника Болбочана, майбутній в'язень ГУЛАГу; на світлині 18а, фото 1946 р., – теж він, але вже після концтабору, на звороті цієї світлини Андрій висловлює свою вдячність родині Станіславських за те, як вони його сердечно приймали у Валках 1921 року, вже після поразки Українських Визвольних Змагань).

Про Валки, валківчан та їхнє довкілля можна згадувати безкінечно. Через бурхливе море житейське пролягла хресна путь сім'ї священика Олексія Станіславського, сім'ї, що мужньо, як і Христос, несла свій тяжкий хрест на Голгофу. Вважаю, буде доречним на завершення навести автограф багатостраждальної Оленки Станіславської з її поетичного альбому про світогляд та довкілля Спасителя, християнська мораль якого давала Станіславським сили нести на своїх світлих чолах тернові вінки великомучеників, які протистоять Імперії Зла. Човник на бурхливому житейському морі (на факсиміле) символізує сімейство Станіславських, ледве чи протидіючих новітнім вандалам...

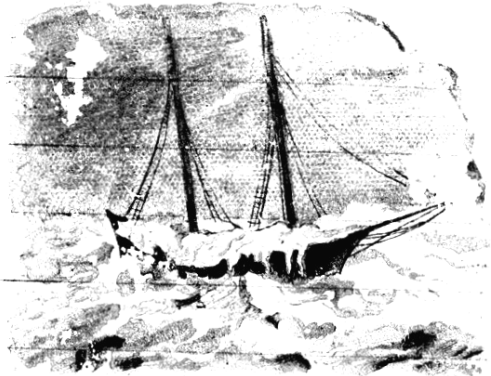
* «Casta est quam nemo rogavit», тобто: «Цнотлива та, яку ніхто не забажав». Римляни мали на увазі, мабуть, і її. «Щоб мною хтось командував?! Та не буде цього ніколи!» – казала Ірина Олексіївна.

* * *

Н.

Был у Христа младенец сад А. Плещеев.
 И много розе возрастил Он с ним.
 Вы трижды в день их пошевал,
 Чтоб сплести венок себе потом.
 Когда все розы разцвели,
 Детей еврейских созвал Он,
 Вы сорвали по цветку,
 И сад был весь опустошен.
 „Как Ты сплетишь себе венок?
 В Твоем саду нет больше роз.“
 „Вы посадили, что шипы
 Вотались мне,“ сказал Христос.

И из шипов они сплели
 Венок кающийся для Него
 И капли крови, вместо роз,
 Вло украсили Его.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гавриленко А. Д. Генеалогічне коріння // Український Інформаційний Бюлетень Здоров'я. – №1. – 2004.
2. Державний архів Харківської області (конкретні посилання в тексті).
3. Культурна спадщина Слобожанщини. Історія родин та генеалогія. Число 1. – Х.: Курсор, 2004.
4. Лисенко І. М. Валківська енциклопедія. – К.: Рада, Видавництво М. П. Коць, Харків – Київ – Нью-Йорк, 2000.
5. Поліщук Т. В. Чорні жнива. – Х., 1997, Видавництво М. П. Коць, Харків – Київ – Нью-Йорк – Філадельфія.
- 5а. Поліщук Т. В. Столиця відчаю. – Х.: видання часопису «Березіль», вид-во М. П. Коць, Харків – Нью-Йорк – Львів, 2006.
6. Різниченко О. Спадщина тисячоліть. Чим українська мова багатша за інші? – Х.: Просвіта, 2003.
7. Служинська З. О. Популяції. – Видавництво Спілка, НТШ, 2005.
8. Пошук роду // Український засів. – 1997. – №4 – 6, 10 – 12.
9. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Х., 2002.
10. Ковалівський А. П. З приводу оповідання І. І. Срезневського «Майоре! Майоре!». – Х., 1930.
11. Гавриленко А. Д. Не час минає, а минаєм ми // Спогади. Життя як воно є. – Х.: Курсор, 2006. – Число 2.
12. Гавриленко А. Д. На зарубіжній Слобожанщині. Над Тихою Сосною // Березіль. – 2002. – №7-8.
13. Гавриленко А. Д. Пошук роду М. Ковалинського // Український засів. – 1997. – №4-6, №10-12.

Додатки: Приказ №1, Ультиматум, План-схема м. Валки (з архіву Скотаря Івана Федоровича).

ВАЛКІВСЬКИЙ ХОР

Саме з вуст Миколи Андрійовича на зламі 40-х та 50-х років вперше почув я про трагічний кінець Валківського народного хору в першій половині 20-х років. Повертаючись з прогулянки околицями Валок та Гонтового Яру, проходив через садок, повз гамак, в якому лежав Частій. Він запитав мене, де я бував, що бачив. Поділившись з ним своїми враженнями від чудесних валківських околиць, з сумом констатував, що на місці передвоєнного зеленого гаю (там, де тепер племстанція), розташовано концтабір в'язнів ГУЛАГу, які будують дорогу Київ – Харків. Частій помовчав хвилинку і задумливо додав:

– Так. Колись той гай належав не тільки моєму батькові, а й усім валківчанам, бо лише рубати дерева в гаї не дозволяв батько ні собі, ні іншим... А знаєш, інколи в тім гаї проводив свої репетиції Валківський народний хор – той самий, що його перестріляли чекісти в 20-х роках...

– Як? Весь хор перестріляли? – вжахнувся я.

– Та ні, половину хору не розстріляли, а просто розігнали, – уточнив Частій, сумно зітхнувши і безнадійно махнувши рукою.

– А за що? За які гріхи? – спробував допитатись я.

– Не такі були... – саркастично, з боєм відповів мені великий співак і взявся за книгу, демонструючи цим рухом, що аудієнція закінчена.

А от моя двоюрідна тітуся Ніна Станіславська (1902 – 1983 р.) наважилася (і то дуже скупо) розповісти мені під час хрущовської відлиги, що й вона співала в тому ж трагічній пам'яті хорі. Тоді протримали її три місяці в підвалі ЧК. Жодних прізвищ, жодних подробиць тітуся Ніна мені при цьому так і не розповіла. Мабуть,

добре засвоїла вона не лише урок 20-х, але й урок 1937 – 1946 рр., бо виховували її вісім років ще й за те, що вона була дружиною боротьбиста (тобто соціаліста, що належав до тих, які були змушені стати комуністами, але не стали «раби, підніжки, грязь Москви») Сашка Сидоренка, який у 1937 році, будучи заступником наркома землеробства, був розстріляний. З недомовок, з інтонацій моєї тіточки склалося у мене враження, що Сашко Сидоренко – він був під час знищення хору чи заступником, чи головою, за твердженням тітусі Ніни, Валківської міськради – якимсь спромігся запобігти розстрілу всіх співаків хору, тобто йому вдалося врятувати значну частину хористів, включаючи тьотю Ніну.

Можливо, що колись – часами це буває –
проглянути старі шпаргали прийде хіть,
і погляд ті рядки, блукаючи, спіткає
й зупиниться при них на мить.

Л. Українка «Товарищі на спомин»

Не на мить зупинявся мій погляд на «старих шпаргалах» у Державному архіві на Московському проспекті та на вул. Мироносицькій (у колишньому партархіві).

По-перше, констатую, що розповідь Миколи Частія та моєї двоюрідної тітки Ніни Станіславської про арешт членів Валківського народного хору підтверджується документально протоколом допита від 21.II.1956 р. Кловацького Івана Артемовича, 1890 р. народження:

Мне известно, что Зюбана и других участников украинского хора в 20-х годах арестовывали (ДАХО, ф. 6452, оп. 4, справа 2471, с. 92 («Дело следствия 7597(6) по обвинению Зюбана Дмитрия Наумовича»)).

В узагальнюючій «обзорной справке» від 25.II.56 слідчий пише, що Валківський хор на одній з репетицій співав «Ще не вмерла Україна», «На чужині», «Вільна Україна» (однаке хронологічно не все збігається).

Очевидно, це й стало причиною арешту всього хору в 1922 році й розстрілу певної частини хористів. Мабуть, про це згадував на допиті вже в 1956 р. Кловацький Іван Артемович, 1890 р. н. («Дело №7597(6) по обвинению Зюбана Дм. Наумовича стр. 92, архівний №024279»). Дмитро Зюбан в той час був керівником хору.

Обвинительное заключение

Зюбан Д. Н. в 1922 г. арестовывался органами ГПУ за контрреволюционную деятельность, находился под стражей 6 месяцев, в 1927 г. арестовывался по тому же обвинению, находился в тюрьме 1¹/₂ месяца, в 1930 г. арестовывался по тому же обвинению и находился в тюрьме 1 месяц. Зюбан Д. Н. до 1934 г. был регентом церковного хора, отец его был церковным старостой, сестра его Серафима Зюбан осуждена обл. тройкой, была до 1936 г. председателем церковной пятидесятки. После закрытия церкви Зюбан Д. Н. занимался отпеванием умерших, организатор «Просвіти», имел тесную связь с духовенством. По агентурным данным, в гор. Валки в 1925 г. приезжал секретарь Центральной Рады автокефальной церкви Янко, который устраивал неофициальные совещания, где и был Зюбан. В настоящее время Зюбан посещал квартиру священника Тесли, на квартире у Тесли говорил: «Не унывайте, моя сестра уже действует, скоро опять будем служить в церкви, я своей сестре не даю покоя в этом отношении». Националистически настроенный говорит: «Нами руководят изверги, поэтому скоро будет конец. Что сейчас такое время, как написано в священном писании. Почему по новой Конституции разрешено верующим молиться, а запрещают, я свою сестру накручивал чтобы послали в Киев с жалобой».

В к.-р. агитации Зюбан Дм. Наумович уличен свидетелями Потапенко и Тупица. Обвиняемый Зюбан к.-р. агитацию отрицает.

Постановил:

Следственное дело... направить в Тройку УНКВД по Харьковской области на рассмотрение.

Нач. Валковского р/о НКВД
Лейтенант Госбезопасности Целин

Справка

Арестованный Зюбан Дмитрий Наумович содержится под стражей при Харьковской смешанной тюрьме с 18.08.1937 г.

А ось що пише сам Дмитро Зюбан:

Комиссару Внутренних дел СССР
з/к Нижне-Амурского лагеря,
7 отделения, 39 колонны
Зюбана Дмитрия Наумовича

заявление.

Родился я в УССР, Харьковской обл., г. Валки, в семье многосемейного кустика-сапожника в 1890 г., женат. Имею жену, домашнюю хозяйку и двух сыновей школьного возраста.

В 1903 г. закончил тогдашнюю 2-классную городскую школу, 13-летним мальчиком я уже поступил на работу в финансовое учреждение казначейства. До момента Октябрьской революции работал в бывшей Финансовой Казенной палате, а затем в Губфинотделе до 1924 г., откуда перешел на работу в неполную среднюю школу преподавателем пения, совмещая работу счетовода по школе. Здесь я работал до момента ареста.

В 1937 г., 17 августа, местными органами НКВД я был арестован по неизвестному для меня делу.

Во время одного лишь краткого допроса следствием мне

было задано несколько вопросов, не связанных с каким-либо преступлением, например: «Не был ли Ваш отец церковным старостой», затем: «Была ли Ваша сестра членом церковной пятидесятки». Давши в первом случае отрицательный и во втором положительный ответ, мне не было предъявлено никакого конкретного обвинения. Однако в декабре 1937 г. я был приговорен к заключению на 10 лет... Меня не покидает мысль, как оно могло случиться, что, не совершив никакого преступления, имею лагерное заключение, да еще на такой большой срок. Поэтому прошу Вас проверить обстоятельства моего дела и дать мне возможность вернуться в семью трудящихся.

23 февраля 1940 г.
Д. Зюбан

Валківська селищна рада
23.11.1937

Справка-характеристика

Дана в том, что Зюбан Дм. Наумович уроженец м. Валок. До и после революции служащий. Все время до закрытия церквей был певцом и регентом церковного хора. Руководитель национального хора «Просвіта». За что два раза был ГПУ арестован. Его сестра Серафима председатель церковной пятидесятки – арестованная НКВД. Брат Кирилл Наумович – уездный казначейский чиновник, уездный казначей. Все ценности казначейства при Петлюре вывез с Валок при отступлении. Умер Дмитрий Наумович Зюбан з націоналістичним ухилом. Богомольний.

Председатель (підпис)
Секретар (підпис)
(с. 57)

Цю написану російсько-українським жаргоном довідку переписав я без жодних змін.

Знаменно, що Валківська «мерія» останньою фразою довідки-характеристики, виданої в 1937 році, вже констатує смерть Зюбана, хоч помер він 6.07.1944 р.

Переписати всі (близько сотні) сторінки справи Зюбана я не маю можливості. Зробив лише деякі виписки.

Народився Д. Н. Зюбан 10 лютого 1890 р.; помер 6 липня 1944 р. від «порока серця». «В 1920 г. он был организатором "Просвіти"». «Образование – 4 класса реального училища».

Більшість свідків називають його регентом Успінської церкви, в якій о. Олексій Станіславський був тоді священником.

В «Просьбе об освобождении» дружина Дмитра Зюбана Юлія Онисимівна Зюбан пише комісару внутрішніх справ СРСР 23.02.1940 р.: «Все работники района, осудившие моего мужа, в 1938 году оказались врагами народа... Он три раза задерживался за то, что в 1921 г. был регентом украинского хора».

Мешкав Д. Н. Зюбан на вулиці Рози Люксембург, буд. 25 (його іменем мала б називатися зараз ця вулиця). 3.09.1940 р. пом. прокурора Харківської обл. Лашевич пише про Д. Зюбана: «...Арестовывался в 1922, 1927 и 1930 гг. за контрреволюционную деятельность».

В 1956 р. високе начальство дає вказівку допитати про Д. Зюбана сексотів з кличками Левандовский, Алімов, Шевченко, Чернов, Шило, Потребитель. З допитаних в 1956 р. осіб всі дають не наклепницьку характеристику Д. Зюбану. Однак високе начальство і в 1956 р. відмовляє навіть у посмертній реабілітації героя.

Лише 1988 року його реабілітують «ввиду отсутствия состава преступления». У 1970 роках читав я в рукописних списках «крамольний» вірш Ліни Костенко:

Давайте честно. Адаже не гвинтики ми і не педалі.
Що писав би Шевченко в 1933-му, та в 37-му роках?
Мабуть, побувавши в Кос-Аралі,
Побував би ще й на Соловках...
І тепер, засипаний метіллю, снігами, кременем,
був би реабілітований – хоч посмертно, зате «своевременно»...

Це ж стосується і Дмитра Зюбана, про якого один зі стукачів каже: «Вообще, он разговаривал только на украинском языке» («Я винен тим, що українець», – казав Василь Стус).

(Справжні прізвища, імена й адреси стукачів впливають при читанні «Дела», але називати їх не стану – їх самих уже на світі немає, а завдавати сорому й болю їхнім нащадкам – ледве чи варто.)

Подаю ще деякі виписки з архіву.

**Обзорная справка дела №11160
по обвинению Зюбана Д. Н.
оперативным материалом на 1-53 листах**

Из оперативного документа от 15.11.1925 года видно, что Зюбан Д. Н. был режиссером Гонтов Ярской «Просвіти», руководил украинским хором в г. Валки. При Гетьманщине Зюбан проживал в г. Харькове и работал помощником начальника Варты, при Петлюре был видным деятелем при Петлюровском комиссаре.

В документе от 6.12.1925 г. указывается, что 2 декабря 1925 г. хор, которым руководил Зюбан, на спевке пел запрещенные песни, как то: гимны «Вільної України», «Ще не вмерла Україна», песню «На чужині», которая заканчивается словами: «Брати, хай живе наша бувша вільна Україна». После спевки Зюбан сказал: «Коли б побільш можливо було співати таких пісень, то наш хор зразу завоював би авторитет серед населення».

Далі – про приїзд до Валок з Харкова представника єпископа УАПЦ Янка. На зборах у квартирі Косенка Семена Даниловича був присутній і Зюбан Д. Н. (серед інших). Янко говорив про гніт Москвою українців. Говорив також, що в монастирі під Лубнами москалі замурували в стіну сто років тому українського єпископа.

В документе от 13 апреля 1929 г. сказано, что во время мировой войны Зюбан был секретарем съезда земских начальников, после февральской революции 1917 выступал как поборник отделения Украины от России. В 1919 г. Зюбан рассказывал о подвигах петлюровцев. Зюбан был одним из руководителей Валковской «Просвіти».

Из документа от 10.01.1934 г. видно, что в декабре 1933 г. Зюбан Д. Н. говорил: «Ты посмотри на политику в последнее время – русских переселяют сюда, на Украину, а наших бедных – в Россию, это просто колонизация».

Следователь следотдела УКГБ Харьковской обл.
Лейтенант Нежурин.
25.02.1956 г.

Простудіював я також «Дело №027122» (ф. 6452, оп. 5, дело 2008-2010, том 1 – 3) по звинуваченню Соболя Федора Мойсєйовича (читайте «Валківську енциклопедію») – українського хорошого диригента й музично-громадського діяча, який ще 1914 року організував у Валках повітовий хор, у 1916 році створив у Харкові студентський мішаний хор (з 1920 р – Державний український хор, пізніше – хор ім. Леонтовича).

Вивчене мною «Дело №027122» викликало в душі відчуття огиди, болю й певну дозу співчуття. Боже мій! Через яке пекло фізичних та моральних тортур мала пройти ця колись порядна людина, щоб досягнути такого ступеня нищості, що написала кілька десятків сторінок манускрипту, в якому Соболю співає осанну НКВД, закликає всіх громадян СРСР співпрацювати з чекістами й доносить як на українських націоналістів на відомого письменника Майка Йогансена (про Йогансена читай «Речник української культури», упорядник І. М. Лисенко, К., 2003), не менш славетного письменника, музиканта й інженера Гната Хоткевича («Не Сталін, а Хоткевич Вкраїну об'єднав!» – приблизно так абсолютно не безпідставно констатував відомий поет Анатолій Перерва в 2003 р.), компози-

тора Левка Ревуцького та багатьох інших. (Про те, якими методами духовні спадкоємці «железного Феликса» добували зізнання зі своїх жертв у харківських катівнях НКВД раджу прочитати документальні твори таких героїв, як Іван Багряний – «Сад Гетсиманський», Наталія Миколаївна Дукина – «На добрий спомин», Х., 2003.).

Хор Высших женских курсов, руководимый талантливым музыкантом и дирижером Ф. М. Сободем. А уже в 1920 году в Харькове был создан ДУХ (Державний український хор), которому впоследствии было присвоено имя Н. Д. Леонтовича. Руководитель этого коллектива Ф. М. Соболев сделал его одним из лучших в республике. Ф. М. Соболев (родился 1885 г. в Валках, умер 1973 в Краснодаре). Особенно любил и ценил творчество Леонтовича. Надо отметить полную дань уважения той колоссальной работе, которую проделал хор, чтобы представить творчество своего, очевидно, самого любимого композитора в самом лучшем свете.

Ф. М. Соболев внес весомый вклад в становление и развитие украинской музыкальной культуры не только как дирижер-мастер, но и как музыкальный теоретик, редактор.*

Подаю далі окремі виписки з «Дела №027122»: Соболев – образование незаконченное высшее (анкета арестованного), родился с. Новое, Валковского р-на.

Далі Соболев пише:

Понимая всю тяжесть переживаемого момента моей советской родины в окружении озверелого фашизма, я убедился в необходимости, чтобы каждый гражданин Советского Союза был искренним помощником НКВД.

Даю дополнительные сведения о националистах композиторах, известных мне по их работе в Харькове и Киеве.

1. Козицкий Филипп Емельянович, бывший инспектор

* Коноплева Евгения Алексеевна. Страницы музыкальной жизни». – Х.: Музична Україна, К., 1990.

- Музо и председатель бывшего т-ва им. Леонтовича при Главполитпросвете. Теперь живет в Киеве.
2. Вериковский Михаил Иванович, бывший член правления т-ва им. Леонтовича, живет сейчас в Киеве.
 3. Юрамс – псевдоним; полностью Юрий Масютин, историк музыки в Киеве.
 4. Папа-Афанасопуло, руководитель хора, бывший директор передвижной оперы в Виннице, живет в Киеве, член правления т-ва им. Леонтовича.
 5. Верховинець, композитор, руководитель женского хорового ансамбля в Киеве, галичанин, жил долго в Полтаве*, где в 1921 г. был арестован ЧК, член т-ва им. Леонтовича.
 6. Ревуцкий Лев Николаевич, композитор, профессор Киевской консерватории, член т-ва Леонтовича.
 7. Ревуцкий Дмитрий Николаевич, этнограф, профессор Киевской консерватории, член т-ва им. Леонтовича.
 8. Верьовка Григорий, композитор, преподаватель Киевской консерватории, член т-ва им. Леонтовича.
 9. Лятошинский Борис, композитор, профессор Киевской консерватории, живет в Киеве, член т-ва им. Леонтовича.
 10. Попадич Федор Николаевич, композитор, руководитель хора, жил в Полтаве, слышал, что был выслан, по отбытии наказания, работает где-то под Москвой; член т-ва им. Леонтовича.
 11. Богуславский Константин Евгеньевич, композитор, [Харків. – А. Г.], улица Усовская, 37 или 39; член т-ва им. Леонтовича; говорил мне, что был арестован в Москве, кажется, в 1931 г.

* Моя мама згадувала, що коли Верховинець керував молодіжними хоровими колективами в Полтаві (у середній школі, де навчалась мама; у педтехнікумі, де навчалась моя тітка Агнеса Чаленко та її найближча в той час подруга Оксана Мешко, яка потім стала майже керівницею Української групи правозахисної Гельсінської спілки; у Полтавському ІНО, де навчалися і моя мама, і мій тато), то керовані ним хори співали в середині 1920-х років, а не за царату, такий варіант «Інтернаціоналу»: «Пусті слова про право бідних – держава дбає не про нас, нас мають за рабів негідних, доволі кривди і образ!..»

12. Хоткевич Игнат Мартынович, кобзарь и композитор, живет в поселке Высокий [біля Харкова. – А. Г.].

В свое время о шовинистической деятельности т-ва им. Леонтовича я сообщил в ГПУ через Т. Бачинского и уполномоченного тов. Шерстова. Ликвидации т-ва противился зав. отделом искусств...

Зимой при случайной встрече с профессором Полферовым на его лекции-концерте в ХДКА он сообщил мне, что в редакции журнала «Фольклор» (управление по делам искусств в Киеве) сидят махровые националисты. Он назвал фамилии, но я их не запомнил, новые для меня. Полферов живет в Липовой Роще под Харьковом.

Ф. Соболев

Следователю НКВД т. Цветухину
от арестованного Соболя Федора Моисеевича

заявление.

Я решил на следствии говорить откровенно и правду о своем участии в контрреволюционной, националистической, террористической организации. В организацию я был завербован в марте – феврале 1937 г. профессором Поповым Александром Ивановичем...

При встрече с Поповым... я узнал от него, что он встречается с профессором Соколянским, исключенным из партии за национализм, связан с профессорами Сулимой и Волобуевым, а также с националистически настроенным писателем Йогансеном...

Заявление следователю НКВД т. Цветухину
от арестованного Соболя Федора Моисеевича
2.09.1937 г.

Заявление

...Я завербован в организацию в феврале-марте 1937 г. профессором Поповым Александром Ивановичем. Из разговоров с ним я узнал, что, кроме Попова и меня, членами контрреволюционной организации являются профессора Соколянский, Сулима, Волобуев и писатель Йогансен Майк... Я решил завербовать в первую очередь Богуславского... Разговор происходил в присутствии композитора Фоменко... Богуславский должен был вербовать Козицкого и Вериковского как вождей б. т-ва им. Леонтовича и творческая деятельность которых в свое время была тесно связана с петлюровской автокефалией...

(с. 9)

(с. 10)

Следователю НКВД т. Цветухину

...Попов сказал, что настанет время скоро, когда мы приберем тех, кто съел нашего Олександра Яковича. Шумский боролся за настоящую Радянську Україну без Московського ярма... Необходимо сохранить все наши силы, чтобы когда возвратится «отец наш Олександр Якович», взяться за строительство настоящей украинской КП(б)У и настоящей украинской республики...

(До речі, син лідера УКП Олександра Яковича Шумського мешкав у місті Валки, по вул. Рози Люксембург, другий будинок від рогу, де сходяться вулиці Люксембург, Щорса та авто-траса на Київ. У кінці 70-х років Ніна Станіславська розповіла мені про це. В 90-х роках сина Шумського у Валках уже не

було – виїхав до Казахстану, про це розповіла мені Ганна Федорівна Синявська (1911 – 2002 рр.)).

Продовжую цитувати «Дело» Соболя.

...Акад. Соколянский в разговоре со мной не раз употреблял выражение: «Багато блядства у нас на Україні, треба ліквідувати його якнайскоріше». «Блядства» надо понимать политического в том смысле, что никто не думает и не заботится об интересах «неньки України», а все думают о том, чтобы бить поклоны перед Москвой.

Член контрреволюционной организации проф. Чепига был хорошо известен мне по его работе на Украине. Попов и Соколянский носились с ним, как с украинским Ушинским... В разговорах с ним я слышал большую неудовлетворенность советской властью в отношении «засоренности» советского аппарата неукраинцами, мешающими работать и жить украинскому населению, как того хочет «сам народ».

...О проф. Сулиме говорил мне Попов, что работает он в Крыму, в Евпатории... согласился стать во главе крымской контрреволюционной организации, связанной с Харьковской организацией...

...Проф. Волобуев... работает в Горьком и тоже приезжал к Попову весной 1937 г. за получением директив по контрреволюционной работе.

Начальнику областного
управления НКВД

В дополнение к моим показаниям заявляю, что моя работа по вовлечению в националистическую контрреволюционную организацию состояла в следующем.

Я много лет знал композитора Ступицкого Василия Павловича. Он ездил на села Харьковщины для записи народных песен. Все неполадки хозяйственные и затруднения он часто расценивал как неумелое руководство большевиков, а в этом году в июне месяце в его квартире (Лопанский пере-

улок) он нарисовал мне ужасную картину после голодных годов, виденную им на селах в прошлом году. Рисуя эту картину, он винил большевиков за то, что довели украинское село до голода и разорения. При воспоминаниях о Скрыпнике он хвалил его за честный и «геройский» поступок – самоубийство.

...В июне месяце, после суда над Якиром, я вспомнил встречу с коллегой своим по работе Лебединцем. Антон Дмитриевич Лебединец, бывший руководитель хора 23 стрелковой дивизии... Учитывая тот факт, что Лебединец упорно проводит в Красной Армии украинизацию... так, например, репертуар его коллективов на олимпиадах был всегда исключительно украинским, а проводит работу он только на украинском языке, – я пришел к заключению, что идеологически Лебединец националист и не доволен политикой партии... Он разругался с 23 с. д. и начал работать на ХТЗ... Я сообщил Лебединцу, что Попов это сближение понимает как организацию национальной интеллигенции для борьбы за независимость Украины в духе Шумского... (с. 13, 14).

Микишу Михаила Венедиктовича, артиста Харьковской оперы, я знал по его шефработе в авиа-ДКА, а позже по работе его в вокальной студии ХОДК... Я решил привлечь Микишу в группу Попова...

При встрече с учеником Микиши... Шевченко Петром Викторовичем... я вспомнил некоторые разговоры с Шевченко. Они сводились обычно к огульному охаиванию советских порядков. Антисоветское настроение Шевченко стало для меня очевидным.

В дополнение к предыдущим моим показаниям о членах организации сообщаю, что членами контрреволюционной националистической организации Попова А. И. были еще: Хмельницкий – сотрудник Харьковских газет, Якимчук – сотрудник «Харьковского рабочего» или «Соц.

Харківщини» и Чепига-Кученко, сын профессора Чепиги, артист Харьковской оперы. Литературный псевдоним Якимчука – Артемьев...

В дополнение к характеристике известных мне деятелей советских учреждений сообщаю.

В Харькове известен мне композитор Батюк Порфирий Кириллович... был в Харькове поставщиком церковных песнопений для Харьковской автокефалии. Был активным членом муз. т-ва им. Леонтовича...

В Киеве на кино-фабрике в группе Кавалеридзе работает композитор Толстикова Павел Иванович... активный член т-ва им. Леонтовича, работал в Одесской опере, проводивший в Одессе клирикальную контрреволюционную работу. Козицкий Филипп Емельянович дал ему работу на Киевской кино-фабрике.

В Харьковской консерватории работает проф. Богатырев Семен Семенович, член бывшего т-ва Леонтовича. Бежал с белыми из Харькова, работал с белыми в Екатеринбурге. В Харькове организовал при белых агитационные муз. коллективы. Это сообщил мне Дегтярев (бас), работающий в гос. вокальном квартете Лысенко. В этом же квартете работает Бессалов Николай – церковный хорист, враждебно настроенный к советской власти... О теперешней деятельности квартета лучше знает Нефедов, бывший администратор квартета.

В вокальном ансамбле УКВА (руководитель Мидный) работает националист Ткаченко Александр (бас), сын известного закоренелого харьковского националиста Ткаченко Даниила. Ткаченко Юрий Данилович (брат Александра) отступал из Харькова с петлюровской бандой и вернулся в Харьков в 1921 г.

В 1924 г. с благословения Козницкого стал «єдиним на Вкраїні» «марксистським» музичним критиком. Один из идеологов т-ва им. Леонтовича. Работал в Укрфиле при поддержке Альтшулера Мити – заместителя Хвыли в Управлении по делам искусства и Грудыны Д. Я., апологета всех шовинистических начинаний бывшего т-ва им. Леонтовича, спасавшего это «т-во» вместе с Хрыстовым (читай с. 91, 92) за вывеской «всеукр. т-ва революційних музик».

Теперь Ткаченко работает в Ворошиловоградской филармонии. Он же знает, где работает его друг по т-ву им. Леонтовича и Укрфиле матерый шовинист Ницай Иван Арефьевич – бывший регент Черниговского епископа.

В Донбасе, кажется, в Сталино, «скрылся» «проф.» Полферов, осужденный в свое время Верховным судом...

Я уже в камере исправляюсь, выдерживая тон с бывшими секретарями партийных комитетов, меньшевиками и прочей наволочью, которая своим брюзжаньем убивает веру в людях в исправительную силу методов НКВД... (с. 18).

Протокол допроса Федора Моисеевича Соболя

1937, 2 ноября

...

11. Состав семьи: жена Чубенко Надежда Самойловна работает в Московском Большом Театре – певицей.

12. Образование: неоконченное высшее.

...

Вам предъявлено обвинение в том, что Вы являетесь участником националистической террористической организации. Признаете себя виновным?

Да, признаю...

...Попова А. И. я знаю с 1920 г. как украинского националиста...

...цели и задачи организации:

1) – вовлечение среды научных работников, националистически настроенных, для участия в борьбе за создание «самостоятельной» Украины;

2) – проводить работу среди украинской интеллигенции, направленную на участие их в борьбе за свержение советской власти, реставрацию капитализма и создание «самостоятельного украинского государства»;

3) ...

Шевченко Петр Викторович работает в бухгалтерии жилфонда Горсовета....

Всегда ругает Советскую власть...

...От профессора Соколянского мне известно, что руководителями националистической организации являются:

Хвыля, Грудына, Кулык, Первомайский, Потяк, Касьяненко

(бывший редактор газеты «Вісті») и Колиух (Киевский ко-оператор). Эту организацию должен знать Любченко П. П. Касьяненко осуществляет связь между Харьковской и Киевской организациями (с. 31).

**Протокол допроса
обвиняемого Попова Александра Ивановича**

22 ноября 1937 г.

...

Соболя Ф. М. я знаю много лет. Знаю, что он такой же украинский националист, как и я...

...Я Соболю сообщил, что во главе нашей организации в Харькове стоят Стрельбицкий* и Синепал, а основные центры в Киеве во главе с Любченко и Хвылей – и в Москве во главе с Гр. Гринько.

Приєднуюсь до думки світлої пам'яті професора Кіма Балабухи, що, беручи до уваги методи катування, якими НКВД отримувало свідчення, не варто занадто суворо засуджувати Соболя та Попова. Крім того, про деяких із вказаних ними людей вони могли знати, що ті вже заарештовані і їм «семь бед – один ответ», тобто уже не зашкодиш, а свою долю дещо полегшити можна.

А це вже справа моєї двоюрідної тітки Ніни Олексіївни Станіславської (1902 – 1983) (м. Валки, вул. Кузнечна, 22, тепер це №30), доньки священника Успінської (Посуньківської) церкви Олексія Васильовича Станіславського (про те, що саме він був останнім (1917 – 1934) настоятелем цього храму, свідчать сторінки 5 та 8 ф №Р-845, оп. 2, д. 1025, а також автобіографія Віри Станіславської).

Отже, «Дело №54921» (ф. №Р-6452, оп. 1, дело 7187):

* Якщо мені не зраджує пам'ять, публікація про долю Стрельбицького нещодавно здійснена «Народною українською академією», керованою В. І. Астаховою.

Постановление

(Ст. 1)

Гор. Харьков 27 сент. 1937 г.

Я, оперуполномоченный 3 отд. УГБ ХОУ НКВД, мл. лейтенант Гос. Безопасности Иосилевич, рассмотрев материалы по обвинению гр. Станиславской-Сидоренко Нины Алексеевны, 1902 г. рождения, уроженка с. Жданы Полтавской обл., беспартийная, работает секретарем в театре Революции, проживает в Харькове по ул. Чернышевской, №90, кв. 41, в преступлениях, выразившихся в том, что она является женой активного участника контрреволюционной, троцкистской террористической организации Сидоренко Александра Тимофеевича, осужденного Военной коллегией Верховного суда по первой категории и на основании опер. Приказа НКВД СССР №00486 подлежит аресту нашел, что Станиславская-Сидоренко Нина Алексеевна подлежит заключению под стражу.

На основании изложенного... постановил:

1. Избрать мерой пресечения способов уклонения от суда и следствия по отношению к обвиняемому Станиславской Нины Алексеевны – содержание под стражей в Харьковской тюрьме.
2. Представить настоящее постановление областному прокурору.

Опер. уполномоченный 3 отд. УГБ,
Мл. лейтенант Гос. Безопасности (Иосилевич).
Согласен: Нач. 3 отд. УГБ ХОУ НКВД
Капитан Гос. Безопасности (Фишер).
Утверждаю: Начальник облуправления НКВД
Капитан Госбезопасности (Рейхман)

(Стр. 2)

Ордер №88/8

Выдан 3/10.1937 г.

Сотруднику т. Бесидскому поручается произвести обыск и арест гр-ки Станиславской-Сидоренко Нины Алексеевны, проживающей по ул. Чернышевской, 90, кв. 41.

Зам. нач. НКВД по Харьковской обл.
Капитан Госбезопасности (неразборчиво).
Нач. отдела Гос. Безопасности УГБ Хар. обл.
лейтенант Гос. Безопасности (Чернов)

УССР НКВД Харьковской обл. управление

Протокол обыска

1937 г. октября 3 дня

Я, сотрудник Харьк. облуправления НКВД Бесидский, на основании ордера Харьковского облуправления НКВД УССР за №88/8 произвел обыск у гр-ки Станиславской Н. А., проживающей в Харькове, ул. Чернышевская, 90, кв. 41.

При обыске присутствовали: сотр. УНКВД т. Потапов, управдом Пономаренко И. К., дворник Кравченко К. Л. и гр. Абрамович П. И.

Согласно полученным указаниям, задержанная гр-ка Станиславская-Сидоренко Нина Алексеевна.

Изъято для представления в Харьковское облуправление:

1. Паспорт Станиславской Н. А.
2. Профбилет.
3. Метрическая выписка Станиславской Н. А.
4. Книг, подлежащих изъятию, – 7 шт.
5. Печатные материалы «Театра Революции».
6. Разных документов и переписки – 1 пачка.
7. Золотая коронка и два золотых обломка.

(Подпись)

Акт

г. Харьков, октября 23 дня 1937 г.

Я, опер. Уполномоченный 3 отд. УГБ ХОУ НКВД мл. лейт. Гос. Безопасности Иосилевич, и пом. Уполномоченного Шехтер составили настоящий акт в том, что нами сего числа уничтожено путем сожжения:

- 1) Книги, подлежащие изъятию, – 7 шт.
- 2) Печатный материал «Театра Революции».
- 3) Разные документы и переписка, изъятые у гр-ки Станиславской-Сидоренко.

Оперуполномоченный (Иосилевич)
Пом. оперуполномочен. (Шехтер)

Опись вещей

Станиславского-Сидоренко Радий Александровича

Пальто зимнее, брюки мужские шерстяные, трусы детские, кальсоны детские, тубитейка*, майка, трусы, туфли и т. д... Указанные вещи принял зав. учетом и эвакуацией Харьковского приемника-распределителя НКВД (Тимофеев).

3.10.37 г.

3 отдел

Справка на семью

Станиславского-Сидоренко

Станиславский-Сидоренко Радий Александрович, 1924 г. рождения, – изъят 3.10.37 и сдан в приемник-распределитель ХОУ НКВД, откуда направлен в школьный детдом г. Мелекес, Куйбышевской обл.

* Я цю тубітейку пам'ятаю – вона фігурує на кількох фотографіях у Радуса на голові і він до нас приходив у ній, бо любив її дуже. – *Прим. авт.*

13.10.37

Нач. Админхозотдела ХОУ НКВД,
лейт. Гос. Безопасности (Котлин)

Анкета арестованного

(с. 9)

Харьковское обл. упр. НКВД

Станиславская Нина Алексеевна, дата рожд. 14 января 1902 г., место рожд. с. Жданы, Лохвицкого р-на, Полтавщина. Место жит-ва г. Харьков, Чернышевского, 90, кв. 41.

Професия и специальность: секретарь-машинистка.

Место службы: Театр Революции, старший контролер.

Социальное происхождение: дочь священника.

Соц. положение: до революции училась, после революции – служащая. Образованеи среднее.

...

16. Каким репрессиям подвергалась при Советской власти? Была под следствием и содержалась под стражей в 1922 г. три месяца, по подозрению в участии в Украинской националистической контрреволюционной организации.

17. Состав семьи: муж Сидоренко Александр Тимофеевич, арестован НКВД 22.02.37 г. Сын – Радий Александрович, 12 лет.

20.10.1937 г.

Подпись арестованного (Станиславская)

(с. 10)

Справка

на семью активного участника контрреволюционной, троцкистской террористической организации Сидоренко Александра Тимофеевича, осужденного Военной Коллегией Верховного суда СССР по ПЕРВОЙ КАТЕГОРИИ (розстріляний)

Жена, Станиславская-Сидоренко Нина Алексеевна, 1902 г. рожд., с. Жданы, Полт. обл., беспартийная, работает секретарем в Театре Революции.

При ней сын – Сидоренко Радий, 1924 г. рождения.

Проживают: Харьков, Чернышевская, 90, кв. 41.

Опер. уполн. 3 отд УГБ
мл. лейтенант Гос. Безопасности (Иосилевич)

(с. 11)

Справка

Сидоренко Александр Тимофеевич, бывший член Украинской партии социалистов-революционеров (УПСР). С 1925 – 26 гг. является активным участником контрреволюционной, троцкистской террористической организации, осуществившей 1-го декабря 1934 г. злодейское убийство т. Кирова и подготовившей в последующие годы террористические акты против руководства ВКП(б) и Сов. правительства.

Был непосредственно связан с одним из руководителей контрреволюционной, троцкистской террористической организации Колос-Кабановым (расстрелян).

Провдил контрреволюционную вредительскую работу в кооперативных и хозяйственных организациях.

В совершенных преступлениях сознался.

14.10.1937 г. Военной Коллегией Верховсуда СССР приговорен к ВМУН (расстрелян).

Пом. начальника 12 отделения
старший лейтенант Гос. безопасности (Буркин)

№47550 1937 г.
(с. 12)

Протокол допроса

20 октября 1937 г.

Я, пом. опер. уполномоченного 3 отд. ХОУ НКВД Шехтер, допросил в качестве обвиняемой Станиславскую Нину Алексеевну.

1-3. ...

11. Состав семьи: муж Сидоренко Александр Тимофеевич – арестован НКВД; сын Радий – 12 лет.

14. Была под следствием в 1922 году (в Валках) за участие в Укр. нац. организации.

...

20. Была членом месткома ОНО.

Показания обвиняемого:

Вопрос: Какое участие в контр-революционной деятельности Вашего мужа – Сидоренко А. Т. – вы принимали?

Ответ: Никакого участия в контр-революционной деятельности моего мужа я не принимала.

Вопрос: Кто Вам известен из близких знакомых и друзей мужа, как часто они встречались и о чем вели беседы?

Ответ: С 1934 года мой муж работает в Киеве, так что его знакомых и друзей я не знаю.

Вопрос: Кто из Ваших знакомых бывал у Вас на квартире, о чем вели беседы?

Ответ: Музиченко Андрей, Жук Алексей Иванович.

Вопрос: На какие темы контр-революционного характера Ваш муж проводил с Вами беседу?

Ответ: На темы контр-революционного характера мой муж со мной никогда не говорил.

Вопрос: Какие поручения шпионского и диверсионного характера Вы получали от мужа или кого-либо другого?

Ответ: Заданий такого характера я ни от кого не получала.

Вопрос: С какого времени Вы знакомы с Вашим мужем Сидоренко?

Ответ: Я знакома с Сидоренко с 1923 г. Живу с ним с 1924 г.

Вопрос: Что Вам известно о прошлом Сидоренко А. Т.?

Ответ: Сидоренко – сын кулака, ушел из дому 12-ти лет, работал по найму, учился в средней с/х школе, член партии с 1919 года, был ранее в партии «Боротьбистов».

Протокол записи с моих слов верно мной прочитан, в чем расписываюсь: Н. Станиславская.

Допросил: пом. опер. уполн.
3 отд. УГБ ХОУ НКВД (Шехтер)

(С. 15)

**Обвинительное заключение
Станиславской Нины Алексеевны,
арестованной в порядке приказа НКВД СССР №00486**

Станиславская Нина Алексеевна арестована в порядке приказа №00486, как жена осужденного по первой категории Сидоренко Александра Тимофеевича.

Названный Сидоренко Александр Т. является активным участником контрреволюционной, троцкистской террористической организации, осуществлявшей злодейское убийство тов. Кирова.

Был непосредственно связан с одним из руководителей контрреволюционной, троцкистско-террористическо-националистической организации Колос-Кабановым (расстрелян).

В июле месяце 1937 г. осужден по первой категории.

На основании вышеизложенного, в соответствии с приказом №00486

постановил:

Следдело по обвинению Станиславской-Сидоренко Нины Алексеевны... направить на рассмотрение Особого Совещания НКВД СССР.

Опер. уполн. 3 отд. Гос. Безопасности
мл. лейтенант Гос. Безопасности (Иосилевич)
Зам. нач. 3 отд. УГБ ХОУ НКВД
Капитан Гос. Безопасности (Торнуев)
Зам. нач. ХОУ НКВД
Капитан Гос. Безопасности (Рейхман)
23.10.1937

Справка

Арестованная Станиславская-Сидоренко Нина Алексеевна содержится под стражей в Харьковской смешанной тюрьме.

Опер. уполн. 3 отд. УГБ
мл. лейтенант Гос. Безопасности (Иосилевич)

(с. 16)

**Выписка из протокола
Особого Совещания при НКВД СССР**

от 10 февраля 1938 г.

Слушали 59 Дело №...(неразборчиво) Харьк. обл. о Станиславской Нины Алексеевны 1902 г. рожд.

Постановили: Станиславскую Нину Алексеевну как члена семьи изменника родины – заключить в исправ-трудлагерь сроком на восемь лет. Считать срок с 3.10.37 г.

Ответственный секретарь Особого Совещания
(подпись, печать НКВД СССР)

Після повернення в 1946 році з мордовських концтаборів Ніна Станіславська працювала секретарем-друкаркою на Валківській племстанції. У жовтні 1956 р. вона надіслала заяву Військовому Прокурору КВО.

(с. 25)

Определение №60/0-57
Военный трибунал КВО

...

Установил: Станиславская Нина Алексеевна была осуждена как член семьи изменника родины.

Как видно из материалов дела, основанием к аресту и заключению в ИТЛ послужило осуждение 14-го июля 1937 г. Военной коллегией Верх. Суда СССР за принадлежность к антисоветской террористической организации ее мужа – Сидоренко А. Г., бывшего начальника сектора планирования средств производства Наркомзема УССР.*

В процессе следствия никаких доказательств об антисоветской деятельности Станиславской-Сидоренко Н. А. установлено не было. Сама она себя виновной не признала [у чому, власне?! – А. Г.].

...

Военный Трибунал определил:

Постановление Особого Совещания при НКВД СССР от 10 февраля 1938 г. в отношении Станиславской-Сидоренко Нины Алексеевны отменить и дело о ней производством прекратить за отсутствием состава преступления.**

Варто зауважити, що і Ніна Станіславська, і Дмитро Зюбан (керівник хору) були заарештовані на деякий час чекістами – обоє в 1922 році. Цей факт дає, як на мій погляд, вагомі підс-

* Одночасно Сидоренко був і заступником наркома землеробства – це я пам'ятаю твердження мого батька (1899 – 1940 рр.) про посаду Сидоренка. – *Прим. авт.*

** Це «Определение №60/0-57» з'явилося як результат надісланої Н. Станіславською заяви військовому прокурору, яке подано дещо нижче. – *Прим. авт.*

тави стверджувати, що саме 1922 року була розстріляна частина членів Валківського хору.

Щодо дій засновника і першого керівника Валківського хору Соболя, то, на мою думку, вони, його дії, свідчать про справедливість твердження академіка О. Потебні, який, захищаючи українську культуру, писав:

Вообще, денационализация сводится на дурное воспитание, на нравственную болезнь... на мерзость запустения на месте вытесненных, но ничем не замененных форм сознания; на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабой связью с чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление...*

Шкода Соболя, який, рятуючи власну шкуру, продав катам-чекістам біля двох десятків свідомих українців.

Ну а другого керівника Валківського хору – Дмитра Зюбана (св. 25) – стосуються слова Василя Симоненка:

Україно! Ти – моя молитва!
Ти – моя розпука вікова!
Гримотить над світом люта битва
за твоє життя, твої права...
Хай палають хмари бурякові,
хай сичать образи – все одно,
я проллюся крапелькою крові
на твоє священне знамено!

Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні, приبلуди
і орди завойовників заброд.
Ви – байстрюки катів осатанілих –
не забувайте, виродки, ніде: народ мій є!
В його бичачих жилах козацька кров пульсує і гуде!

* Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – С. 231-232.

Дмитро Зюбан був справжнім козаком, на відміну від Соболя, він не зрікся рідного народу. Він жив і помер заради життя рідного народу. Він завжди зі своїм народом, він завжди був з Богом. Слава Героям! Що ж до антиподів героя, то варто зауважити, що, наприклад, з восьми чекістів, які фігурують в документах про трагедію сім'ї Станіславських-Сидоренко, жоден не має українського прізвища. І це при тому, що на той час українці становили 16% від загальної кількості населення СРСР... Мабуть ще в 30-х роках ХХ століття давались у знаки залишки тієї психологічної риси нашого народу, яку констатував у середині ХІХ століття об'єктивний росіянин – Харківський єпископ Філарет Гумилевський, засвідчуючи, що 1846 року в Харківській єпархії було скоєно 336 різних злочинів, але жоден з них не був вчинений українцем.*

Далі знову цитую «Дело» (с. 19):

18.10.1956 г.

Военному Прокурору КВО г. Киев
от гр-ки Станиславской Нины Алексеевны,
проживающей в г. Валки, Харьк. обл.
по ул. Кузнечная, 22

заявление.

15-го мая с. г. я послала заявление Главному Военному Прокурору с просьбой пересмотреть дело моего мужа Сидоренко Александра Тимофеевича и 2-го июля сего года за №7-д. 5556-36 получила сообщение, что мое заявление переслано на Ваше рассмотрение.

Сидоренко Александр Тимофеевич, рождения 1892 года, был арестован 22 февраля 1937 г. в г. Харькове – Чернышевская, 88-А, кв. 41.

Последнее место работы в Киеве, Наркомзем, Планово-финансовое управление.

* Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение IV. – М., 1857. – С. 250.

За несколько месяцев до ареста он был исключен из партии с формулировкой: «Не помог парторганизации вскрыть вредителей».

Знаю своего мужа с 1923 г., когда работал председателем Харьковского Губотдела «Всеработземлес».

С 1926 по 1927 г. он работал членом правления «Укрсельцукор» в г. Киеве; с 1927 по 1929 г. директором «Укрмолокоотреста» в г. Харькове и с 1929 года по день ареста в Наркомземе УССР в Харькове и с переездом столицы в г. Киев специалистом в Планово-Финансовом Управлении.

3 октября 1937 г. в той же квартире в г. Харькове была арестована и я и без следствия была приговорена постановлением Особого совещания к 8-ми годам заключения, как член семьи изменника родины в исправительно-трудовые лагеря Темлага МВД, пос. Явас, Мордов. ССР.

Через 8 лет меня освободили из заключения со званием отличника труда за перевыполнение производственных планов – на швейной фабрике была помещена на доску почета. Во время нашего заключения без вести пропал наш единственный сын Радий Сидоренко, рождения 1924 г., который в 12 лет был арестован вместе со мной и направлен в детдом в Мордовскую АССР, откуда его через год взяли родственники. В 1941 г. он был учеником ФЗУ при 7 заводе г. Харьков и эвакуировался с заводом в г. Нижний Тагил. На запрос заводу моих родственников в 1943 г. был получен ответ, что он ушел с завода, и с тех пор я не имею о нем никаких сведений. Как видите, я – обездолена.

С 1946 г. живу вместе с родными – сестрой бухгалтером и старухой матерью 80-ти лет. Работаю 10-ый год в Валковском госплемрассаднике в должности учетчика-машинистки с окладом 260 р. в месяц. В январе 1957 г. я – по возрасту – буду иметь право получать пенсию, но справок о работе до 1937 г., которые были отобраны при аресте, у меня нет. На мой запрос в УМВД по Харьковской области от 18.05.56 за №6/3/с36 получила ответ, что трудовой список и справки о работе, по протоколу обыска, составленному при аресте 3.10.37, изъятыми не числятся.

В связи с тем, что я – ни за собой, ни за своим мужем – не знаю никакой вины перед Родиной и партией, прошу пересмотреть наши дела и приговоры, снять с меня обвинения и разрешить вопрос о зачете 8-летней моей работы на швейной фабрике во время пребывания в Темлаге НКВД с 3.10.37 по 3.10.1945 г., чтобы я, лишившись семьи, имела возможность на старость с января 1957 г. получить полную пенсию.

Н. Станиславская
16.10.1956. г.
Валки Харьковской обл.,
ул. Кузнечная, 22

Оскільки чоловік Ніни Станіславської був боротьбистом, для особливо допитливих повідомляю, що докладно про боротьбистів можна довідатись у бібліотеці ім. Короленка, у відділі україніки в «Енциклопедії українознавства», том перший. А більш стисло про боротьбистів та укапістів ідеться на сторінці 83, 11-го тому «Енциклопедії українознавства». Про боротьбистів (комуністів) є також в «Енциклопедії українознавства», том 7, стор. 3376.

(Не пам'ятаю, хто був лідером боротьбистів, а лідером укапістів (УКП) був Олександр Якович Шумський, син якого жив у Валках по вул. Рози Люксембург, буд. 3 чи 5.)

В «Деле №027122» йдеться лише про 1937 рік. Жодних свідчень про Валківський хор 20-х років я там не знайшов. А саме доля цього колективу цікавила мене перш за все. Тому мій пошук в Державному архіві Харківської області (ДАХО) тривав далі.

У «Протоколе Валковского уездного исполкома №13 от 23 февраля 1921 г.» (ф. Р-89, ед. хр. 283) спершу мою увагу привернув початок фрази: «Заявление гражданина Чичи-Баба Т. И. об удовлетворении его лошастью...» Оскільки моя прабабуся Засядько-Цареградська і дідусь харківського поета-провансальця Бориса Чичибабіна були двоюрідними сестрою і братом і в нашому роді є переказ, що Чичибабіни колись, до їхнього «облагораживания» (читай мою публікацію у збірці

«Культурна спадщина Слобожанщини. Історія родин та генеалогія») мали козацьке прізвище Чичибаба, то мені приємно виявити документальний доказ наявності серед представників нашого народу козацького, а не «малоросійського» різновиду вищезазначеного прізвища.

Привернула мою увагу й колоритна і, як на мене, загадкова фраза з іншого пункту протоколу: «Заявление инструктора Кремена об откомандировании его в Перепелицинскую школу за неимением сапог». (На с. 18 Ковалівським згадуються Крени.)

Згадку про Валківський хор я виявив у «Протоколі №4 засідання президіума Валковського уисполкома»: Сукачев, Антипов, Хромов, Петраков, Смирнов, секретарь Кузнецов. Зверніть увагу, при тодішньому майже стовідсотковому українському складі мешканців Валок серед членів окупаційного президіума «исполкома» фігурують лише «старші брати». Тож не диво, що перший пункт протоколу, писаного російською мовою, розпочинався так:

1. В видах успешной борьбы с бандитизмом; успешного выполнения подразверстки... изолировать весь кулацкий элемент, взяв такой заложниками и заключить в концентрационный лагерь... К заложникам будут применены самые репрессивные меры вплоть до расстрела.

(Оце така «аура» панувала у Валках в ті часи. Виявляється, той концтабір ГУЛАГу, який існував у Валках на зламі 1940-х та 1950-х років, був не першим.)

Другий пункт протоколу такий:

2. Отношение от Наробраза от 13.01.1921 г. за №182 о Национальном хоре. Считать означенную хоровую организацию распущенной. Предложить Отделу народного образования:

1) Пересмотреть и выработать устав народного хора, который представить на рассмотрение и утверждение Президиума Исполкома.

2) Немедленно приступить вновь к организации Советского Радянського Українського Хора. Все прочие дела передать в Полит-Бюро непосредственно.

(Не виключено, що в тих загадково-туманно згаданих «прочих делах», які «передані в Полит-Бюро непосредственно» йдеться про тих у 1922 році розстріляних членів хору, яких згадував у розмові зі мною славетний співак Київської опери Микола Частій та про яких розповідала мені колишня співачка Валківського хору Ніна Олексіївна Станіславська.)

Але повернімося до хору, який був ліквідований згідно з вищезазначеним протоколом №4 «О роспуске национального хора и необходимости создания нового коллектива Советского украинского хора» (назва фонду: Валковский уисполком, ф. №Р-89, оп №1, ед. хр. №286, л.л. 7; индекс Ч91215. Рубрика «Муз. театр», подрубрика: «Хоровые коллективы»; место события: г. Валки).

Отже, фрагмент протоколу: «Согласно с индексом Ч91215 25 марта 1921 г. театр музыкальный хоровые коллективы; город Валки. Об организации государственного украинского хора, его штатах, репертуаре и т.д. Протокол объединительного заседания представителей Всеукрмузкома Н.К.О., уездного исполкома и хора в 25.03.21. Название фонда Валковский уисполком, ф. №Р-89; оп. №1, ед. хр. 269, л.л. 29 (об.)».

Переписати весь протокол повністю виявилось для мене фізично неможливим. Переписав з архівних матеріалів лише те, що вважаю найістотнішим. (Особливо допитливим раджу піти до ДАХО й переписати те, що я виявився неспроможним переписати.)

**Протокол об'єднавчого засідання представників
Всеукраїнського Н.К.О., представників Валківського
Українського Національного Хору
25 березня 1921 р.**

На зборах присутні:

- а) від Всеукрмузкому – т. т. Соболев і Юрко;
- б) від Віднаросвіту т. т. Лаптев і Бреславец О.
- в) від Хорової Ради – т. т. Попільнук, Кравченко, Медяний, Кривич, Гринченко і Кловацька.*

* Отже, це прізвища частини хористів. – Прим. авт.

Головує Попільнук. Секретар Кравченко. На порядку денному: переведення Валківського Національного Хору на державну службу.

Заслухавши доклад т. Соболя про умови удержавлення Харківського Українського Національного Хору при Музкомі Наркомату, збори ухвалили: зазначені умови прийняти за основу умов удержавлення Валківського Національного хору і приступити до детального обговорення їх.

Хорова рада вносить заяву, що одною з найголовніших умов удержавлення, яких вважає необхідним вимагати хор, являється непорушення існуючого в хорі статуту, затвердженого Губвиконкомом, яким він і надалі буде керуватися в своїй діяльності і внутрішньому житті.

Завідуючий Віднаросвітом заявляє, що згідно постанови Президії Валківського повітвиконкому існуючий статут хору вважає анульованим. Тому збори ухвалили виробити новий статут для Державного Українського Хору, який зазначається нижче.

УМОВИ УДЕРЖАВЛЕННЯ В.Н.Х.

§1. Валківський Український Національний Хор ліквідовано і перетворено на Державний український хор, який існує як український відділ музично-хорової секції Валківського Повіт-Віднаросвіту.

§2. Своїми основними завданнями хор має:

- а) Відродження, утворення й наукове студіювання музичних багатств українського народу, а зокрема – пісні його (народної і композиції), а також і музики народів інших в українському перекладі.
- б) Естетичне виховання українського пролетаріату та усвідомлення його в ріднім мистецтві й оширення його власних музичних багатств у формі художніх концертних виступів як у м. Валках і Валківському повіті, так і в інших містах і селах України.
- в) Музичну освіту як членів Хору, так і сторонніх осіб шляхом організації місцевих і мандрівних курсів нотної грамоти, вокальних студій, диригентських курсів та музичних шкіл.

- г) Зібрання й запис народних мелодій і гармонізація їх.
- д) Видання окремих музичних творів, збірок з них, брошур та розроблених взірцевих концертних програм.
- е) Організація музично-хорових сил Валківщини.

§3. Членом хору може бути особа, яка, стоячи на ґрунті основних ідейних завдань організації, має добрий голос і слух – для посади хориста і відповідну спеціальну вмільсть – для других посад.

...

§15. Штат хору (платний): хористів сорок; диригентів два; акомпаніаторів два; бібліотекар один; переписчик нот один; інструктор-організатор один.*

§16. Кількість обов'язкових концертних виступів – 4 виступи на місяць, а при державній необхідності – 8 виступів...
Хор існує при театровій секції Віднаросвіту.

До наведеного вище §15 додаю твердження «Статистических сведений 1922 г. о культурно-просветительных учреждениях Валковского уезда» (ф. Р-192, оп. №1, ед. хр. 149, л. 46): «Валковский хор: преподавателей и руководителей – 15».

(Як трактувати цю статистику – не знаю.)

А ось у «Протоколе №17 заседания президиума Валковского уисполкома от 8 марта 1921 г.» зазначено, що члени президіуму Сукачов, Антипов, Петраков, Хромов, Смирнов та секретар Кузнецов, продемонструвавши «братскую дружбу народов», санкціонували «Загальну програму проведення Шевченківського свята у м. Валках 10 та 11 марта» (ф. Р-89, оп. 1, ед. хр. №270, л. 259 «О торжествах Шевченка Т. Гр.»).

Афішу (ксерокопію) зі штампом ДАХО додаю тут. Зверніть увагу, що, як свідчить афіша, у доповіді 11 березня 1921 року Т. Шевченко трактується саме з позиції боротьбистів та укапістів. (Він водночас і націоналіст, і комуніст.)

* Сучасний Валківський хор, мабуть, позаздрить параграфу 15. – *Прим. авт.*

ЗАГАЛЬНИЙ ПРОГРАМ ПРОВЕДЕННЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО СВЯТА У М. ВАЛКАХ.

10-го Березня

О 11 годині ранку збираються до Повітвинконному

1. Повітвинком, 2. К. С. М. У., 3. Гарнязон мисцєвого війська й „Всєобуч“
4. Всє профспілки, 5. Всє учні шкіл м. Валок, 6. Населєння через хатні комітєти
7. Укр. нац. хор, 1 й Орєстр, і трупа

О 11½ годї з беркону Повітвинконному відзначається свято Т. Г. ШЕВЧЕНКА і виступають промовці з привітанням від ріжних установ м. Валок. Після відкриття в токому порядку: 1. Лєвггерком, 2. К. С. М. У., 3. Військо, 4. „Всєобуч“, 5. Музика, 6. Учні шкіл, 7. Укр. нац. хор і 8. Останє.

Урочистий похід рушає вєрх по вулиці Карла Лібкнехта (бувал Харьк. вулицє), до Брєвєнї кої вул., прохадять по Ковєгєвськїй вєнї до Бєлягєвськєго Будїнку, де виступають промовці. Від Бєлягєвськєго Будїнку до 1-ї і 2-ї семїрїчки де теж виступають промовці від учнів. Від семїрїчки до трибуни, де пєся промов похід закїнчується.

Кєрування походом належить: 1. Головї Шевченківськєго К-ту Т. Перєгєтьєко помішникєми його хору, 3. Хашчина—від Рєдпрофу.

Після закриття походу всєї організації, окрім шкільників, розходяться по домох. Шкільники в єупроводї учїтелєв розходяться по школах, де їм роздається чай з лєсоцєм.

О 2-4 годїні дня в 1-му Рєдєньськєму театрі для учнів старших клєсєв Тєхнїчнї школи, старших клєсєв 1-ї і 2-ї семїрїчки і пєдагогїчних курсів улаштується вистава: „ЛОВИНЕН“—Чернясєнка, і „НА ПЕРШІ ГУЛІ“—Вєсєльчєнєка.

О 7-ї годїні вєчєра в 2-му Рєдєньськєму театрі для учнів першїї групи (в яку вхадять школи: молодшї клєси 1-ї і 2-ї сем., до 4 кл. III і IV семїрїчки м. Валок) демонструється картинє відповїдного змісту, пєред якємо буде зрєчитана лєкція на тему: „Дїти в творє Т. Г. Шевченка.“

О 7-ї годїні вєчєра в 1-му Рєдєньськєму театрі Валкїєвськєм нац. хорєм улаштується для профспїлок концерт. Пєред концертєм буде прочитана лєкція—доклад на тему „Життя та дїяльнєсть Т. Г. Шевченка.“

Квєтки будуть розданї Совєррофом.

11-го Березня

Для другїї групи учнів о 10 год. ранку буде улаштованїй в помєшк. —-21 Рєдєньськєго театру дїтячїй ранок по такєму програму:

1. Лєкція „Життєпис Т. Г. Шевченка“
2. Дєклямація творів Т. Шевченка
3. Дїтяча пєса „Вєсєняний Рєвєнок Тєрєса“
4. Спїтєвї.

Для першїї групи учнів о 1 годїні дня там-же буде улаштованїй дїтячїй ранок по зазначєному бїще програму.

Друга група учнів (в яку вхадять учні семїрїчок ч. ч. 5, 6, 7, 8) післ скїнчєння бїстабї розходяться по своїх школах, де їм роздають чай.

О 7 год. вєчєра учнїї-ї групи збїраються знов по школам і в єупроводї вчїтелєв їдуть до кїнєматографу, де будуть їм показанї картинї і прочитана невєлїчка лєкція

В першєму Рєдєньськєму театру о 7 годїні вєчєра улаштується вистава „НАЗАР СТОДОЛЯ“ пєса на 3 дїї Т. Г. Шевченка (у другїї дїї „на вєчєрнїцях“ прїймає участь українськїй національнїй хор).

Пєред виставєю доклад: „Шевченко-націоналїст, Шевченко-комунїст“

Після виставї відбудеться жива картинє: „Т. Шевченко в його творєх“

(«Присоединение к нам боротьбистов стоит двадцати выигранных сражений», – писав свого часу «вождь мирового пролетариата». Позиції боротьбистів (УПСР) були дуже сильні загалом в Україні, очевидно, у Валках також.)

До речі, Володимир Ілліч не раз у своїх творах посилається як на незаперечного авторитета на академіка Потебню (читай мою цитату з Потебні про «оподленіє» при зреченні рідного народу й мови).

Подаю виписки ще з деяких документів Валківщини.

Ф Р-820 оп. 1 дело 235 (с. 2, 3).

Председателю Харьковского трибунала
от Коллегии Харьковского
губтрибунала бывш. предвыезд
сессии по Валковскому уезду

объяснительная записка.

...

Учительский персонал Мерчанского техникума очень реакционен. Заведующий бросил по адресу Трибунала:

«...чтобы они оборвали лимоны»...

Все деревья, включая лимоны, обгорели, что этим же самым подчеркивалось отношение заведующего предвзятое к революционному органу.

(Досить колоритні три сторінки: і про знімання чи незнімання шапки, і про те, що нікого з учителів не заарештували, щоб не порушувати учбовий процес, і таке інше.)

Ф №Р-820; оп. 1, 1919-25 гг.

Аппарат Харьковского губОНО осуществлял руководство в области различными способами. Но в качестве особенно действенного средства постепенно стала инспекция народного образования.

Продивився я й такий фоліант:

**Протокол засідань 4-го Съезда учителей
и деятельности по народному образованию
Валковского уезда 3-го и 4-го ноября нов. ст.**

ф. Р-101; оп. 1. Дело 69, стр 22 – 27.

...Суммируя все сообщения с мест^{*}, можно сказать, что большинство учащихся высказалось за возможность и необходимость украинизации в текущем году...

Коряк в своей длинной и горячей речи приветствует чуткое молодое учительство, вступившее на правильный путь, убеждающее пожилое учительство делать так же, пытается распять ту «обывательщину», которая ему – старому учительству – мешает правильно смотреть на украинский вопрос...

А це зі ще однієї доповідної записки:

Багато громадян, особливо в базарні дні, увесь свій вільний час перебування в місті використовують у пивних... (отже, для підвищення культурного рівня громадян треба організувати):

1. Музей заразливих та соціальних захворювань...

А це, можливо, заява брата співака Миколи Андрійовича Частія:

Валковському Рай-месткому Союза Совработников
безработного члена Союза Совработников
Частия Анатолия Андреевича

заявление.

С 1 октября 1925 по 27 мара 1926 г. я работал при Кобзаревском сельсовете заместителем председателя.... (просить «двухнедельную компенсацию»).

(л. 281)

* Колись раніше я це вже десь читав. – Прим. авт.

З колишнього будинку фон Циглера на вул. Розі Люксембург виселити Воловика І. В. та решту мешканців.

(л. 324)

А ось назва ще одного документа: «Акт обследования в Валковском исправительно-трудовом учреждении заключенных в ночь на 2.07.1921 г. 101 человек». Як свідчить це «обследование», валківська буцегарня, чи тюрма, була популярною не менше, ніж пивнушки, – у ній тієї ночі було ув'язнено аж 101 «гражданин» (з них 1 жінка).^{*} Отже, «доблестные чекисты» сумлінно виконували рішення пункту 1 Протоколу №4 засідання президіуму Валківського «уисполкома» від 21 січня 1921 року:

...Изолировать весь кулацкий элемент, взяв такой заложниками, и заключить в концентрационный лагерь... К заложникам будут применены самые репрессивные меры, вплоть до расстрела.

Таким чином, до тих 92-х мільйонів закатованих жертв більшовицького терору (за сімдесят чотири роки радянської влади) свою дециму внесли й валківські «холодные головы, горячие сердца и чистые руки». «Без фашизма Ленина и Сталина не было бы Гитлера и Мусолини... Коммунизм – это диагноз». Дещо обнадійливою є динаміка: у Верховній Раді України першого скликання було 239, другого – 180, третього – 120, четвертого – 58, п'ятого – 28 членів комуністичної фракції. Тобто, поступово прозріваючи, хоч і в конвульсіях та муках,

^{*} Для порівняння з кількістю радянських в'язнів у Валках – 101 особа – зазначу, що «в Ведомости о колодниках по 1 декабря 1781 года в наличии состоявших: число людей в Валках 1». Підписав цей документ сам Євдоким Щербінін, який керував у ті часи Харківським намісництвом і активно втілював у життя політику лютої цариці Катерини II, спрямовану на остаточне закріпачення Слобідської України (за цю його плідну діяльність харківські «батьки міста» у 2004 році вшанували пам'ять царициного сатрапа, спорудивши йому пам'ятник).

«электорат», «население» таки перетворюється на народ, а може, навіть і на політичну націю.

Ознайомився я також зі справою Андрієвського Петра Олександровича (ф. р. 6452, оп. 3, дело 2311), який, як зазначено у «Деле», був активним діячем «Просвіти», за це й вкинутий до сталінських концтаборів терміном на 10 років. У 1989 році був він реабілітований. (Серед добрих знайомих моїх тіток Станіславських була якась Андрієвська.)

Після війни був закатований Іван Григорович Харченко, який певний час керував Валківським хором.

Не менш героїчною і трагічною є доля Христового Олексія Федоровича (ф. Р 6452, оп. 6, дело 954). В «Деле» говориться, що з 1918 року мав він зв'язок з боротьбистами. У 1920 році став воїном загону українських повстанців – борців за незалежність України. Загін цей, який був створений 1920 р. у містечку Лютенка, що біля Гадяча, і налічував 300-400 осіб, очолював Христовий Леонід Остапович. Кулеметницею була серед повстанців Наталія Остапівна Христова («Жінки навіть з рогами пішли в гайдаки», – мовив Т. Шевченко в поемі «Гайдаки»). Наталія Христова, зберігаючи традиції, замість рогача користувалася кулеметом. Повстанський загін був одним з тих 158* українських повстанських загонів, які діяли у Східній Україні на початку 1920-х років.

В «Деле» також засвідчено, що Христовий Олексій Федорович «в 1920 г. лично созвал общий сход в м. Лютенки, на котором выступил с речью». Загін діяв на території Гадяцького, Зіньківського, Комишанського та Миргородського районів – «наступал раз на г. Гадяч, раз на г. Миргород, несколько раз на Зеньков, Опошню и др.» В «Деле» зазначено також, що з 1921 р. Христовий О. Ф. став членом КПб/У та що був він «связан с УВО» (Українська військова організація, на базі якої в 1929 році була створена Організація українських націоналіс-

* Зиновія Служинська. Популяції. – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2005.

тів). Після поразки Визвольних Змагань мешкав Христовий Олексій Федорович, як сказано в «Деле», у Харкові за адресою: вул. Артема, 5, кв. 1. Дружиною його була Пушкарьова, доньку 1928 р. н. звали Віола. «В 1929 г. исключён из КПБУ».

На мою думку, якби в Харкові була українська влада, то не гріх було б назвати вулицю не на честь сепаратиста Артема, а вулицею Олексія Христового та встановити на будинку №5 меморіальну дошку на честь цього борця за соборну Українську Державу, який боровся в лавах повстанського загону, створеного в Лютенці.

До історії містечка Лютенка моє ставлення є особливим. Як свідчить В. Модзалевський, син родоначальника однієї з гілок мого родоводу полковника Лубенського (1649 р.) Яцька Засядька Лук'ян в 1719 році був призначений гетьманом Іваном Скоропадським сотником Лютенської сотні. Відтоді кілька поколінь Засядьок були хто сотниками, а хто священиками в Лютенках. До цієї ж гілки лютенківських Засядьок належить і винахідник багатоствольних бойових ракет, прообразу «Катюші», генерал-лейтенант російської армії Олександр Засядько (прадід моєї прабабусі) (1779 – 1837 р.), і його брат генерал-майор Данило Засядько, і підполковник у 1816 р., а в 1820-х роках полковник Харківського драгунського полку Іван Павлович Засядько. Ці три вояки належать, на відміну від Героя України Олексія Христового, до плеяди тих, про кого Тарас Шевченко мовив:

Не за Україну, а за її ката довелось пролити кров добру,
не чорну... Довелось запить з московської чаші московську
отруту...

А також скажу словами іншого нашого класика:

Так, мій народ з катами разом йшов;
сам – скутий раб – заковував других...

Однак Олексій, Леонтій, Наталія Христові та їхні бойові побратими не були подібними до Засядьок, вони боронили честь

саме рідного народу, а не були високопоставленими попіхачами окупантів рідної землі.

Нарешті познайомився я з такою справою: ФР6452, оп. 3, дело №940, с. 50.

Обзорная справка по архивно-следственному делу №1926 на

– Бунт-Лысенко Марию Тимофеевну...

Тупицу Андрея Михайловича, 1895 г. р., урож. Гонтов Яр...

Чернуху Евфросинью Андреевну, 1903, урож. г. Валки...

в 1922 г. находилась под следствием за националистическую деятельность...

Указанные лица были привлечены в апреле-мае 1946 г.

УМГБ Харьковской области по ст. ст. 54-1а как участники ОУН. По единому делу с ними были привлечены также Лобода Николай Иванович, Борисенко Филипп Михайлович, Новицкий Владимир Михайлович, Косенко Иван Петрович, Частий Александр Андреевич также по ст. ст. 54-1а, 54-2 УК УССР.*

Все обвинялись в том, что, проживая на территории немецкой оккупации на территории Валковского района Харьковской области, проводили активную антисоветскую националистическую деятельность как участники ОУН.

Бунт-Лысенко М. Т. обвинялась в том, что, проживая в г. Валки при немцах в авпреле 1942 г., сблизилась с местными украинскими националистами Косенко, Каракота, Белецким Г. Я. (в последствии ее муж арестован НКВД в 1944 г.), вошла в ОУН и проводила большую работу по линии организации «Просвита», являясь секретарем ее, вовлекая в нее новых лиц, в том числе Тупицу А. М. – зам.

* Чи не є оунівець Частій Олександр Андрійович рідним братом лауреата Сталінської премії Частія Миколи Андрійовича? Я ніколи не чув ні з вуст членів сімейства Частіїв, ні від моїх тіток Станіславських жодної згадки про якогось брата Миколи Андрійовича. Однак чи не свого брата згадав він, скорботно зітхнувши після моєї розповіді про сталінські концтабори у Валках?

бургомистра Валк. р-на, Чернуху В. А. – зав. отд. забезпечення Райуправи, двічі виїжджала в Харків, де інформувала керівника ОУН Харківської обл. Доленко* про роботу Валківської «Просвіти»...

Згадаймо героїчний кінець Олени Теліги та інших членів ОУН, які в лютому 1942 року в Києві в Бабиному Ярі були розстріляні гітлерівцями. Коричневі тоталітаристи характеризували Організацію Українських Націоналістів так: «Там пропагують національні ідеї, які становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому». 15.09.1941 р. (Auswartiges Amt (A. A.). – Bonn/Inland II, g. 431, f 131). А в іншому донесенні про події в СРСР (№164, Берлін, 4 лютого 1942 року) гестапівці твердять, що перехоплені документи та зізнання недавно заарештованих членів ОУН «ще раз доводять, що повернути їх до якогось співробітництва з Третім Рейхом неможливо, тому залишається єдиний шлях – знищення цього руху» (Bundesarchiv (B. A.). Koblenz/R58/220 f.f. 292, 295 – 298).

Валківським же оунівцям – борцям за свободу України – якось вдалося уникнути гітлерівських пазурів, але вони потрапили в 1946 році в лабету емгебістів, які виявилися вправнішими за своїх гестапівських колег. Тоталітаризм червоної партії тоталітаризму коричневого: за 12 років гітлерівського правління коричневою системою було знищено біля 20 мільйонів ненімецьких громадян, а за 74 роки комуністичного панування в СРСР системою було знищено (за різними джерелами) 62 чи 90, а то й 113 млн радянських громадян. Щорічно через концтабори ГУЛАГу проходили (частина

* Володимир Доленко (1889 – 1971), правник за фахом, був громадсько-політичним та церковним діячем. З 1927 по 1934 рік був в'язнем сталінських концтаборів. Перед війною знову потрапив за ґрати, але в 1941 році дивом виврався звідти. Під час окупації створив у Харкові *підпільну* Організовану українську громадськість та *легітимний* Харківський громадський комітет. Тобто балансував на лезі бритви. Помер В. Доленко 1971 року в еміграції. (А чи не на основі Харківського Громадського комітету засновано в Америці групу «Друзі Харкова»? (Читай газету «Українські вісті» №5 (3183) від 4 лютого 1996 р. Детройт.)) Більше про В. Доленка можна дізнатись у бібліотеці ім. Короленка в «Енциклопедії українознавства» та в англійській енциклопедії «Ukraine» у відділі іноземної літератури.

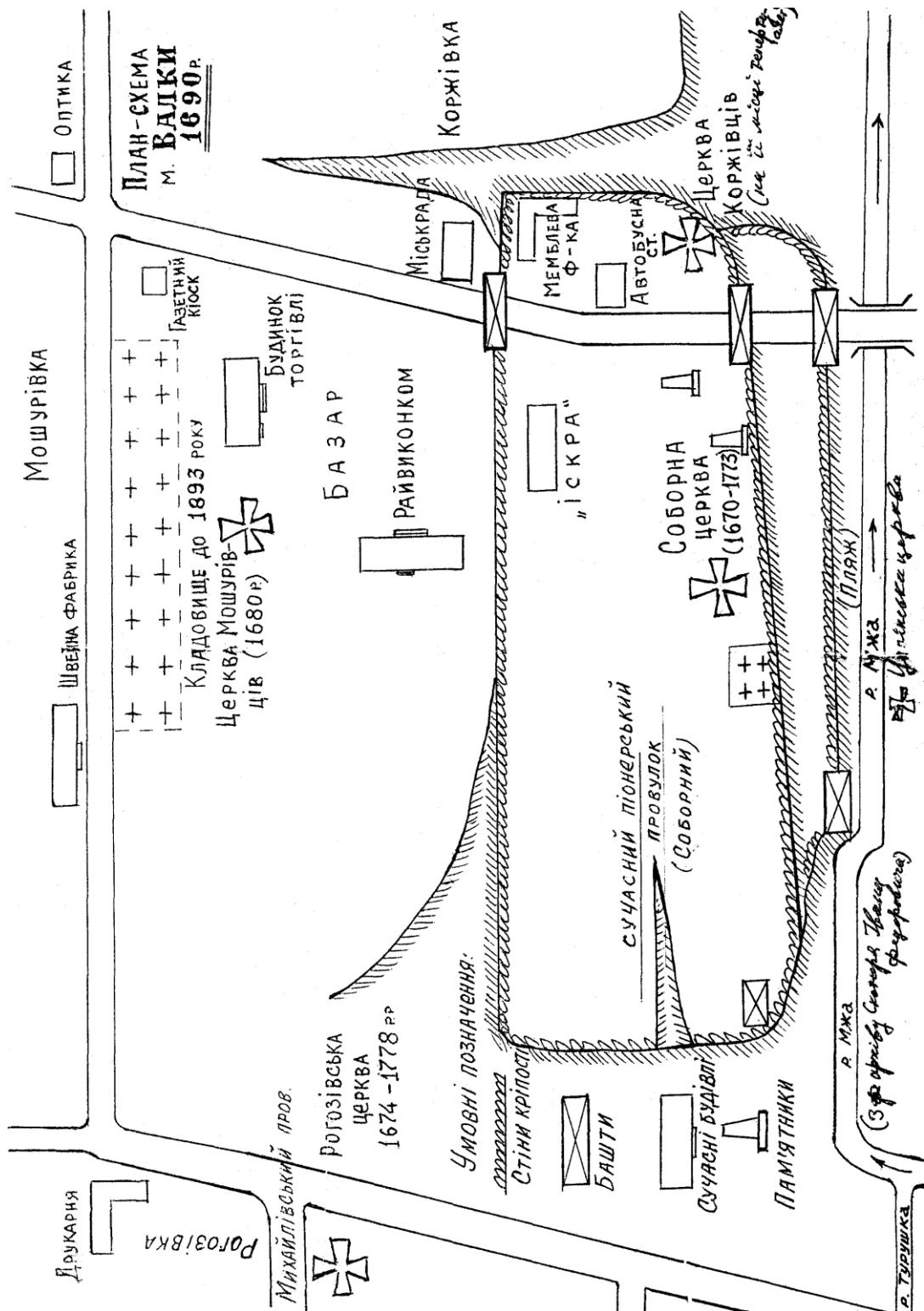
з них гинула) 10-11 млн громадян СРСР. Як реквієм по закатованим лунають слова наддніпрянця Григорія Чупринки.

В другому томі «Валківської енциклопедії» повідомляють також про Матвієнка (псевд. – Зір) Андрія Яковича (27.12.1919, с. Минківка – липень 1949, с. Лімні Турківського району Львівської обл.) – українського військового діяча, керівника підрозділу УПА. Закінчив Минківську семирічну школу (1936) та Харківське військово-училище (1939). З 1939 перебував на військовій службі в Галичині, симпатизував антибільшовицькому підпільному руху. У 1941 заарештований НКВС, потрапив до львівської в'язниці, де мав бути страчений. З початком війни втік з в'язниці й перейшов на сторону УПА. З 1944 – у складі групи Різуна в УПА в Чорному лісі на Станіславщині, пізніше – командир СБ (Служби безпеки). Діяв під командою генерала Чупринки (Р. Шухевича). Мав неабиякі здібності військовика, мудро розробляв плани і виконував їх, був безкомпромісним до ворогів. Його боялися енкаведисти, які постійно полювали за ним. Під час облави в с. Лімни Матвієнко прийняв нерівний бій, а потім, знищивши документи і прикриваючи товариша, покінчив життя самогубством, але не здався ворогу.

Отаким був уродженець села Минківка Валківського району Харківської області. Відома йому була й Камишанова Клавдія Миколаївна родом з Харкова. 15 жовтня 1947 року в селі Зелене неподалік від м. Косова вона була заарештована і 28 лютого 1948 року засуджена до 25 років концтаборів, бо будучи фельдшером в селі Зеленому Верховинського району, допомагала воїнам УПА медикаментами. Реабілітована 08.04.1994 року.

А от моїй знайомій, Вірі Малик, поталанило не потрапити в лабета чекістів. До 1943 року мешкала вона (з дитинства) в Харкові. Потім доля занесла її до м. Косова тодішньої Станіславської, потім Івано-Франківської області. Мешкала на вулиці Хмельницького, буд. 20 чи 22. Працювала там медсестрою. Таємно від гітлерівських окупантів допомагала воїнам УПА медикаментами. Коли гітлерівських загарбників замінили північно-східні визволителі, то Віра Малик протягом кільканадцяти років продовжувала таємно постачати медикаментами воїнів Української Повстанської Армії.

Могутні, відважні серця Дмитра Зюбана, Михайла Бунт, Марії Бунт-Лисенко, Григорія й Тараса Чупринок та решти вищезгаданих українських патріотів несли світоч до кінця. Слава Героям!

План-схема міста Валки.

Підсумовуючи відому мені тепер інформацію про героїчно-трагічну долю хору валківської «Просвіти» 1920-х років, приходжу до висновку, що в 1921 році цей хор був «одержавлений» і перейменований. Про це свідчать документи, знайдені мною в ДАХО. З цих же архівних документів, а також зі скупих розповідей Миколи Частія та Ніни Станіславської випливає, що в 1922 році половину хористів було розстріляно, а інших розігнано.

В архіві за 1923 – 1924 рр. я не знайшов жодної згадки про Валківський хор. Але в архівному документі 1925 року є скупа згадка про нього. Мабуть, подвижнику-титану Дмитрові Зюбану вдалося знову організувати хор як з «недобитків»-подвижників, так і з нових героїв, які, незважаючи на окупантський терор, все ж таки наважилися жити не лише нижніми половинами своїх тіл (як того хотіли поневолювачі України), а й життям духовним...

Тим же таки 1925 роком датована групова світлина 25а Валківського хору (з архіву Валківського краєзнавчого музею). Відновлений Дмитром Зюбаном в 1925 році хор був підданий подальшим репресіям. Адже в 1940 році прокурор Харківської області Лашевич пише, що Дмитра Зюбана заарештовували і в 1927, і в 1930 роках.

На світлині 25а зображено 37 представників цього легендарного хору. Написи на зворотному боці фотографії (світлина 25б) здійснені колишнім директором краєзнавчого музею Іваном Федоровичем Скотарем. Знаменно, що він тут називає, нумеруючи, лише чотирьох з тридцяти семи хористів. З правого боку сторінки Іван Федорович називає ще «Татьяну пианистку», а з правого боку внизу називає ще одну особу – Момота Івана. Отже, якісь обставини завадили краєзнавцю-подвижнику Скотарю назвати імена ще 31-го хориста-героя. А може, він забув їхні імена? Але ж імена й прізвища персонажів ще більш давньої (1918 року) фотографії драматичного гуртка валківської «Просвіти» Іван Федорович не забув: він чітко називає вісімнадцятьох з дев'ятнадцяти осіб (світлини 26, 26а). Пам'ятає навіть, був то тенор, диригент, драматичний артист чи «парик-

махер» («извините за выражение»). Отже, на забудькуватість колишній директор Валківського краєзнавчого музею поскаржитись не мав підстав. А от написати щось конкретне про Валківській хор 1920-х років у своїй книзі він не наважився. У приватній бесіді зі мною – ще за радянських часів – Іван Федорович якось зізнався, що наважився він написати історію Валківщини лише до 1920 років, а далі «кривити душею» (саме так він мені сказав) не захотів. Однак, за тих же радянських часів, Іван Федорович Скотар мав достатньо громадянської мужності, щоб давати валківській молоді читати заборонену в ті часи «Ілюстровану історію України» Михайла Грушевського. Значить, Іван Федорович вважав, що Валківський хор 1920-х років був «крамольнішим» за твори М. Грушевського.

Інший серйозний краєзнавець – Іван Максимович Лисенко – в своїй ґрунтовній праці про Валківщину не подає окремої статті про Валківський хор. Є в деяких інших статтях його «Валківської енциклопедії» лише побіжні згадки про хор 1920-х років. Чому це так? Звичайно, можна робити різноманітні припущення відносно такої дипломатії обох краєзнавців, дошукуючись причин та збагачуючись новими відкриттями. Отже, залишаю іншим (можливо, більш кмітливим) краєзнавцям широке поле для подальших досліджень.

Не виключаю, що такий глибокий знавець Валківщини, як Павло Васильович Губський, міг би дещо додати до історії Валківського хору.

За радянських часів Іван Федорович Скотар давав мені читати рукопис його «Валківської старовини». Рукопис був значно цікавіший за публікацію 1993, але про хор там практично не йшлося.

Видатній дослідниці геноциду 1932 – 1933 рр. на Валківщині, заслуженому працівнику культури України Тамарі Вікторівні Поліщук дуже вдячний я за надані мені праці «Чорні жнива» та «Столиця відчаю», ксерокопії фотографій Валківського драмгуртка 1918 р. та Валківського хору 1925 р., Успенської (Посуньківської) церкви, «Ультиматума» та «Приказа

№1» радянської влади, а також за ініціювання та підтримку моїх архівних пошуків. А Миколі Миколайовичу Панченку вдячний за подаровану мені сучасну фотографію частіївського будинку.

Ростиславу Кириловичу Рибальченку моя щира подяка за світлину з зображенням відвідувачів його унікального маєтку.

Усьому чарівному колективу видавництва «Курсор» мій доземний уклін за його сумлінну, кропітку, всебічну працю в процесі видання цієї книги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Генеалогічне коріння // Український Інформаційний Бюлетень Здоров'я. – 2004. – №1.
2. Державний архів Харківської області.
3. Культурна спадщина Слобожанщини. Історія родин та генеалогія. Число 1. – Х.: Курсор, 2004.
4. Лисенко І. М. Валківська енциклопедія. – К.: Рада, Видавництво М. П. Коць, Харків – Київ – Нью-Йорк, 2000.
5. Поліщук Т. В. Чорні жнива. – Х., 1997, Видавництво М. П. Коць, Харків – Київ – Нью-Йорк – Філадельфія.
- 5а. Поліщук Т. В. Столиця відчаю. – Х.: видання часопису «Березінь», вид-во М. П. Коць, Харків – Нью-Йорк – Львів, 2006.
6. Різниченко О. Спадщина тисячоліть. Чим українська мова багатша за інші? – Х.: Просвіта, 2003.
7. Служинська З. О. Популяції. – Видавництво Спілка, НТШ, 2005.
8. Український засів. – 1997. – №4 – 6, 10 – 12.
9. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Х., 2002.

Додатки: Приказ №1, Ультиматум, План-схема м. Валки (з архіву Івана Федоровича Скотаря).

ЧИ НЕ З ВАЛКІВЩИНИ ПОХОДЯТЬ ПОЛТАВСЬКІ ПРЕДКИ БОРИСА ЧИЧИБАБІНА?

*Мені видається страшенно важливим,
щоб ніколи з родин не зникала історія сім'ї.
В родинах, де довго триває подібна історія,
завжди є більша можливість виховання
сильних характерів у досягненні традиційних
цілей. Ближче зв'язок із землею та історією
батьківщини.*

*В. І. Вернадський «Щоденник».
2 липня 1891 р.*

*Не дяди и тети, а Данте и Гете
со мной в непробудном родстве.*

Борис Чичибабин [не помнящий родства? – А. Г.]

«С Украиной в крови я», – так починав Борис Чичибабін вірш, який при виключенні його зі Спілки письменників України трактувався як українсько-націоналістичний [1]. «Чичибабін знав, що писав», – коментував вищенаведене твердження поета український мислитель-подвижник [2], мабуть, знаючи про ґрунтовне дослідження науковцем з Полтави [3] головного стовбура родоводу Б. Чичибабіна, починаючи від Сави Чичибабіна як родоначальника.

З Харкова ж додаю лише кілька фотографій, які дещо збагачують крону генеалогічного дерева «одного з найбільших і найлюдяніших поетів другої половини ХХ ст.»*. До речі, перекази роду Засядьок твердять, що козацьке прізвище Чичибаба лише в кінці ХVІІІ сторіччя рушило по тій же стежі, що і шевченків «Кирпа-Гнучкошиєнко-въ».

І підтвердженням вірогідності наших родових переказів є нещодавнє виявлення мною в «Протоколе Валковського уездного исполкома №13 от 23 февраля 1921 г.» фрази, яка починається так: «Заявление гражданина Чичи-Баба Т. И. об удовлетворении его лошадей...» [4]. Беру до уваги міркування В. Коротенка [3], що Чичибабіни «довольно редкая для жителей региона фамилия, а также ограниченная территория, на которой она встречается, дают возможность утверждать, что ее носители принадлежат к одному роду». Враховую також твердження п. Зиновії Служинської: «Внаслідок репродуктивного зв'язку поколінь генетична популяція безперервна в часі і охоплює обмежену територію» [6]. Отже, не виключено, що й «удовлетворенный лошадей» валківчанин Чичи-Баба Т. І. є ще не «облагороженным» родичем «через вулицю навприсядки» тих Чичибабіних, які «служили в церквях, учились в духовних училищах и семинариях» [3]. (Відомо, що додток «баба» вживається в тюркських мовах при звертанні до старших за віком людей. В перській мові «баб» означає «брама»; «чічібео» – по-італійськи «провідник, супроводжувач», «чічероке» в перекладі з італійської має майже те ж саме значення. Татарське й караїмське слово «чичик» і діалектне гуцульське «чічка» означає «квітка».)

Ледве чи маю намір своїми генеалогічними дослідженнями «примазатися» до слави видатного поета. Справа в тім, що ще в ранньому дитинстві, в першій половині 1930-х років, тобто коли про поета Бориса Чичибабіна ні сном ні духом ні я, ні хтось інший не відав, це прізвище неодноразово згадувалося в нашій сім'ї в розмовах дорослих. Так, коли моя прабабуся

* Іван Дзюба. Свобода та неволя Бориса Чичибабіна // ЛУ. – 2003. – 16, 23 січня.

Олександра Федорівна Засядько (у шлюбі Цареградська) прийшла в гості до своєї доньки Наталії Петрівни Чаленко, почув я, як згадували вони неодноразово маму моєї прабабусі Софію Савівну Чичибабіну (у шлюбі Засядько) та її рідних братів, зокрема присяжного повіреного (адвоката) Олександра Савича Чичибабіна.

Чув також їхні спомини про те, що з початком Першої світової війни котрась з дам Чичибабіних написала ультрапатріотичну брошуру. А те, що донька професора Чичибабіна загинула в результаті нещасного випадку в хімічній лабораторії, про це розповідала мені ще в першій половині 30-х років моя бабуся Наталія Петрівна, яка була троюрідною сестрою як мами Бориса Чичибабіна, так і дочки професора Чичибабіна.

Якщо на світлинах деякі родичі Б. Чичибабіна представлені в діапазоні від 1860-х до 1926 р., то у згадуваному вже «Місяцеслові» занотована лише дата смерті двоюрідної прабабусі поета – Софії Савівни Засядько (у дівочтві Чичибабіної) (світлина 28), а також її чоловіка – дворянина, священника присадибної церкви князів Кочубеїв у с. Диканька і водночас ще й дрібного поміщика Федора Васильовича Засядька (помер 1918 р.), який у 1859 році володів аж двома родинами кріпаків. Про цю подробицю мені відомо від моєї прабабусі О. Ф. Цареградської – доньки Софії Савівни Чичибабіної (у шлюбі Засядько).

Однак документальний родовід чоловіка Софії Чичибабіної сягає 1649 року і починається з Яцька Засядька – Лубенського полковника [5]. Повертаючись безпосередньо до родоводу Бориса Чичибабіна, зауважу, що там фігурує Олександр Савич Чичибабін – присяжний, повірений в м. Полтаві. «В 1910 году жил в собственном доме на углу Дворянской и Кобелякской улиц» [3]. Серед родинних фотографій нашої сім'ї збереглася світлина 1860-х років з його зображенням поруч з дружиною (світлини 29, 29а – напис на звороті фото Олексія Цареградського).

На ще одній фотографії, приблизно 1876 року, з нашого сімейного альбому (світлина 30) зображена вся родина Софії Савівни Чичибабіної та її чоловіка панотця Федора Засядька.

На цьому ж фото присутній і рідний брат паніматки – присяжний повірений Олександр Савович Чичибабін, а також ціла плеяда двоюрідних братів та сестер діда поета Бориса Чичибабіна. Назву їх. У центрі сидить сам панотець Федір Засядько (помер в 1918 р.), тримаючи на лівому коліні свою найменшу дитинку. Всіх інших персонажів також знаю, декотрих – особисто: наприклад, мою прабабусю Олександрю Федорівну Засядько (у шлюбі Цареградську) (1859 – 1945 рр.), над її головою на фото стоїть хрестик. Виховувалася вона разом з доньками князя Кочубея. В юності покохала свідомого українця – випускника Полтавської духовної семінарії – Петра Олексійовича Цареградського (світлина на обкладинці книги). Вони одружилися у 1877 р. й мали п'ятьох синів (всі здобули вищу освіту) та п'ятьох доньок (світлини 31, 32). Однією з доньок була й моя бабуся Наталія Петрівна (у шлюбі Чаленко). Дуже значний – як позитивний, так і негативний – вплив на мою прабабусю Олександрю Засядько мав її кузен – відомий професор хімії Олексій Чичибабін. З ним вона перебувала в дружніх стосунках і від нього перейняла як передові на той час погляди, так і «провансальство», тобто фатальний комплекс рабського «малоросійства», меншовартості рідного народу. Саме тому розмовляла лише російською та французькою мовами, і я не чув від неї жодного українського слова. Отже, цей професор хімії, як і дід Бориса Чичибабіна, був двоюрідним братом моєї прабабусі. До цього роду Чичибабіних належить і поет Борис Чичибабін. Про себе він писав: «Я родився в 1923 году в Кременчуге на Украине. Подписываю свои стихи фамилией Чичибабин – это фамилия моей матери. Она находится в родстве со знаменитым химиком Чичибабиным – это мой двоюродный дедушка» [1, с. 419].

Поруч з моєю прабабусею на світлині 30 стоїть її сестра Марія. Біля Марії – її сестра Віра Федорівна Засядько (у шлюбі Терлецька), дружина полтавського протоієрея Іоана Терлецького – героїчного монархіста-чорносотенця, провідника полтавського Союзу Михайла Архангела, розстріляного в 20-х

роках разом з зятем-петлюрівцем Іваном Дяченком. Під час Першої світової війни, будучи полковим священиком, о. Іоанн кинувся з хрестом у руці назустріч своєму панічно тікаючому від ворога полку. Своім громовим голосом він зупинив солдатів і повів у переможну контратаку, за це був нагороджений великим золотим нагрудним хрестом.

Ліворуч від моєї прабабусі стоїть її брат Олександр Засядько, майбутній професор Московської консерваторії. Я спілкувався з ним лише один раз, за кілька місяців до його смерті, в 1946 р. Як страшну таємницю розповів він мені історію про те, що І. С. Репін намалював у картині «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» жовто-сині прапори, а російський академік тоді підтвердив цареві, що «это исконные малороссийские цвета».

Дівчинка, що обперлася на праве коліно батька, зветься Надією. Крайня праворуч від панотця – його дружина Софія Савівна (у дівоцтві Чичибабіна; померла в 1913 році). Від лівої руки панотця крайній сидить брат Софії Савівни – полтавський «присяжний поверенний» (по-сучасному – адвокат) Олександр Савович Чичибабін. Хлопчик біля лівого коліна батька (тримає в руці кашкет) – майбутній морський офіцер, який, за сімейними переказами, загинув на крейсері «Варяг». Звали його або Василем, або Миколою.

Світлина 30а знята в 1926 році в Диканьці, у садку на пасіці Софії Савівни Засядько (померла 1913 р.) та панотця Федора Засядька (помер 1918 р.) На той час садиба належала їхній наймолодшій доньці – двоюрідній сестрі діда Бориса Чичибабіна Зінаїді Федорівні Засядько (у шлюбі Шатьоркіній). Вона сидить з квітами в руках. Перед нею – її син, троюрідний брат мами поета, Олександр Шатьоркін (майбутній відомий автогонщик)

Біля лівої руки господині садиби сидить моя прабабуся, рідна сестра Зінаїди і теж двоюрідна сестра діда Бориса Чичибабіна Олександра Федорівна Засядько (у шлюбі Цареградська). Поруч – моя бабуся і троюрідна сестра поетової мами Наталія Петрівна Чаленко (у дівоцтві Цареградська; 1881 – 1955 рр.).

За нею, з козацькими вусами до грудей, мій дідусь Іван Якович Чаленко (1873 – 1937 рр.), випускник Петербурзької духовної академії (1898 р.), який в 1913 році захистив у цьому закладі дисертацію «Независимость христианского учения о нравственности от этики античных философов», у чині «действительного статского советника» (цивільного генерал-майора) був інспектором народних училищ на Смоленщині, у 1917 році був призначений Іваном Стешенком – міністром освіти в уряді Центральної Ради – директором учительської семінарії в Полтаві. За українізацію цього закладу І. Я. Чаленко був заарештований (разом з Григорієм Ващенком, який був теж директором учительської семінарії, але на Шведській могилі) в 1919 році денікінською контррозвідкою, Божим чудом уник розстрілу (допитливі можуть почитати мою публікацію «Доля роду Яцька Засядька – полковника Лубенського – протягом трьох з половиною століть» в журналі «Український Засів», 1997, №4 – 6). У 20-х роках він – директор Полтавського педтехнікуму та декан ІНО, в 1927 році у 48-годинний термін за наказом з ДПУ висланий з дружиною до м. Ізюм. «Никакого українського язика нет. Его выдумали Чаленко, Ващенко и Щепотьев», – жартували в той час полтавські тьоті Моті, вважаючи, що «гораздо приличнее быть изнасилованной, чем украинизированной». (Друг мого діда професор Щепотьев – порядний росіянин, подвижник української культури, підсудний на процесі СВУ, в 1932 році доведений до самогубства.)

Поруч з моїм дідусем стоїть (за своєю дружиною) лікар Максим Трохимович Шатьоркін (колись – до «облагородження» – був реєстровий козак Шатьорка). Поруч з лікарем – двоюрідний брат діда Бориса Чичибабіна та рідний брат моєї прабабусі і її сестри – професор Московської консерваторії Олександр Федорович Засядько (помер у 1946 р.). Перед ним сидить його дружина – причорноморська гречанка, у дівоцтві Гліко.

На світлині 33 (а, б, в) зображені троюрідні сестри мами Бориса Чичибабіна.

Світлина 33а. Єлизавета Петрівна Цареградська, у шлюбі Аксюк (1901 – 1974, м. Харків). Бухгалтер за фахом. Чудово співала українські народні пісні, та невблаганні обставини змусили її задушити в собі українську пісню, але не мову.

Світлина 33б. Ніна Петрівна Цареградська, у шлюбі Коваленко (1897 – 1985, Париж). 1917 рік – студентка Київських вищих жіночих курсів; 1918 та 1919 рр. – петлюрівська зв'язкова. Спершу виконувала завдання штабу з підготовки повстання проти гетьмана П. Скоропадського та німців, потім неодноразово перетинала лінії фронтів, як українсько-денікінських, так і українсько-совецьких. У 1919 році вона виїхала за кордон з хором Кошиця, пропагуючи українську ідею за допомогою чарівної української пісні. Про тріумфальні гастролі хору Кошиця написано чимало. Я ж пам'ятаю, зокрема, розповідь тітусі Ніни про захоплення цим хором спадкоємця іспанського престолу.

Ніна Цареградська закінчила вищу школу в Чехословаччині. В 1939 році брала участь у захисті Карпатської Української Держави від хортистських окупантів не лише як сестра-жалібниця, але й з карабіном в руках – як козак Закарпатської Січі. Її зображення було розміщено на перших поштових марках (30 шагів) Української Народної Республіки, випущених у 1918 році. Художник-графік Георгій Нарбут використав як символ України образ відважної та вольової і одночасно гарної та ніжної жінки – сестри милосердя. Померла в Парижі на початку 1985 року.

Світлина 33в. Катерина Петрівна Цареградська, у шлюбі Бойко (1894 – 1976, м. Тула). Була одружена з заможним поміщиком, дворянином. З 1922 року і до 1948 жила в Середній Азії, потім перебралася до сина та доньки в Тулу. Бездоганно володіла українською мовою, а також французькою. Гарно співала.

Світлина 34. Олександр Федорович Засядько (помер 1946 р. у Москві). Професор Московської консерваторії. Двоюрідний

брат діда Бориса Чичибабіна. (Є також його фото в ролі мес'є Тріке з опери «Євгеній Онегін»).

На світлині 32 зображені п'ятеро троюрідних братів мами Бориса Чичибабіна – Василь, Андрій, Федір, Павло, Олексій, останній тримає коня за вуздечку, – та дві троюрідні сестри мами Бориса Чичибабіна – моя бабуся Наталія Петрівна Цареградська (у шлюбі – Чаленко) та її сестра Ніна Цареградська (у шлюбі – Коваленко), яка на той час (фото 1915 р.) була курсисткою Київських вищих жіночих курсів. Мій дідусь – Іван Чаленко (1873 – 1937 рр.) – сидить позаду своїх чотирьох дітей. Всі їдуть купатися на р. Ворсклу до оспіваного Іваном Багряним героїчного села Скелька, що належало до парафії панотця Петра Цареградського, який на фото стоїть поруч зі своїм сином Павлом. Після поразки Українських Визвольних Змагань Павло жив у Польщі, Парагваї і помер у США в 1966 р.

Не мав жодної уяви про існування російського поета Бориса Чичибабіна рідний брат моєї бабусі і троюрідний брат мами Бориса Чичибабіна лікар-хірург Олексій Петрович Цареградський (до речі, учасник Українських Визвольних Змагань 1917 – 1920 рр.), коли надписував та передавав моїй бабусі світлини з зображенням їхньої бабусі Софії Савівни Чичибабіної (у шлюбі Засядько) та її брата Олександра Федоровича Чичибабіна. На світлині 2 1915 року він зображений в уніформі військового лікаря.

Підсумовуючи вищенаведене, зазначу, що Борис Чичибабін – «поет з абсолютним почуттям справедливості» [2] – при всій своїй російськості мав і глибоко вкорінений та широко розгалужений український родовід та відповідний елемент ментальності: «Нет душе родней и ближе "Кобзаря" Тараса». Цим зумовлено його ставлення до ката України Петра I («Будь проклят император Петр...») та адресована українофобам порада: «...Отважся перечесть Тарасов "Заповіт"». Відповідаючи в «Моей исповеди» на запитання про цю антипатію, Борис Чичибабін відповів: «Петр I» [7]. Якщо взяти до уваги, що Петро I втілює ідеологію зла, така відповідь одного з найлюдяні-

ших поетів ХХ ст. багато про що говорить. Перебуваючи за ключим дротом ГУЛАГу, поет писав: «...А украинский язык! / Мова наша золотая, / по тебе я голодая, / душу всю твою постиг...» [7]. Сучасні душителі української мови воліють не згадувати такої «крамоли» Бориса Чичибабіна.

Показовою є думка Б. Чичибабіна про те, що порівняно з націоналізмом українським «гораздо более страшной опасностью мне представляется великодержавный – русский, русско-имперский национализм... Если национализм нации угнетаемой, подавляемой, "покровительственно похлопываемой по плечу" и стремящейся освободиться от подавления, унижения, «похлопывания», возродиться, усовершенствоваться, по человеческим понятиям и оправдан, то национализм нации великой, нации, не сумевшей сохранить и уберечь свою культуру, свои святыни, но с упоением подавляющей чужие культуры, такой национализм страшен и отвратителен вдвойне. Любой национализм, какие бы чувства во мне не вызывал – стыда, тоски, тревоги, отвращения, страха, – если не вызывает одновременно, то способен вызвать сочувствие к себе. Русский национализм сочувствия не вызывает, он вызывает во мне ужас и ненависть... И то, что этот имперский русский национализм ищет и уже чуть не нашел опору в русском православии, в церковности, уже совсем противно и мерзко» (Борис Чичибабин. Письма. – Х., 2002. – С. 437-438).

Як на мене, вищенаведені рядки, написані у похилому віці, мають фривольно-бунтівливий дух чичибабінського вірша «Мать моя, посадница!», за який він і потрапив у молоді літа до ГУЛАГу:

Хватит пальцем колупать
в ухе или в заднице!

.....

Гой ты, мачеха Москва,
всех обид рассадница...

Тобто і в молодості, і в літньому віці поет був росіянином, але не холує імперської столиці. Він завжди мав достатньо громадянської мужності, щоб мати власну думку, а не писати в комфортному фарватері чорносотенного «більшинства». На тлі всесоюзно-трафаретного «Москва моя... ты самая любимая» чичибабінське трактування «столицы нашей Родины» було більш ніж крамольним.

На світлинах 35а та 35б зображені в похилому віці, відповідно, Борис Чичибабін та його двоюрідна внучата тітка (а моя прабабуся) Олександра Федорівна Цареградська (у дівочтві Засядько). Як на мій погляд, вони схожі між собою.

Що стосується світлини 36а (фото 1969 року), то на ній зображений не схожий на свою прабабусю автор цього твору Анатоль Гавриленко у стані штучного, злочинно викликаного україноненависниками, очманіння. Від часу чехословацьких подій 1968 року підданий я цим тортурам «научного управління обществом». Зверніть увагу на мій агресивно стиснутий кулак та на натхненно-прищуцкуватий вираз мого напруженого обличчя. Воістину, і мене, зображе-

Світлина 36а.

*Еще могут сто раз на позор и на ужас
обречь нас, / но чтоб крохотный светик
в потемках сердец не потух, / нам дает
свой венок – ничего не поделаешь –
Вечность / и все дальше ведет – ничего
не поделаешь – Дух (Б. Чичибабін).
Світлина 36б.*

ного на цій світлині, стосується перший рядок чичибабінського вірша: «Еще могут сто раз на позор и на ужас обречь нас», мудро вміщеного упорядниками [1] над постаттю Бориса Чичибабіна (світлина 36б). Мій стан на світлині 36а теж схарактеризовано натуралістичними рядками поетового вірша:

...Я Бога звал – и видел ад воочью –
и рвется тело в судорогах ночью,
и кровь из носа хлещет по утрам...

Те ж саме можна сказати як про чичибабінське твердження «я боявся сойти с ума», так і про повідомлення його друга, що в ті часи поета неодноразово викликали в КДБ. Зі мною і в 1960-х, і в 1970-х роках вели бесіди представники цієї шановної установи – пропонували стати сексотом. Я відмовився.

Світлину 36б, на якій зображений Борис Чичибабін, не коментую. Вдумливий, спостережливий читач при бажанні зробить висновки сам.

Світлина 31 (1915 рік) – майже за мотивом відомої картини Васильківського «Козача левада».

«...На земле Украины... на лучах доброты, что ее тополями хранимы, место есть...» не лише шалашу Бориса Чичибабіна, а й кузнам та кузинам його мами, які скиртують сіно на леваді свого батька – священника сіл Буди та Скелька панотця Петра Цареградського. Глядач з уявою не має сумніву, що персонажі цього фото поділяють почуття свого майбутнього племінника-поета: «Одуванчик мне брат, а еще молочай и цикорий, сердце радо ромашке простой». Не виключено, що й вони на цій леваді бачили, як «Богом по лугу плыл, окрыленный могучей короной, впопыхах неосознанный лось».

Персонажі на світлині: Федір Петрович Цареградський – з вертикально піднятими вилами, дивиться в об'єктив.

Поруч Василь, який на початку 20-х років, по смерті панотця Петра, був священником сіл Буди та Скелька в Михайлівській церкві. Він був великим гумористом, найбільше любив кепкувати з самого себе. Під час похорону героїв Крут був свідком промов Грушевського та Старицької-Черняхівської.

Помер 1966 р. В 30-х роках працював редактором видавництва в Харкові. За приховання свого попівського минулого був звільнений без права будь-де працювати. Мене він запевняв, що став священником з ідеологічних міркувань, рятуючи занепадаючий дух селян.

Катерина Цареградська (у шлюбі Бойко) в білій хустині згрібає сіно граблями.

Олексій Цареградський (спиною до малесенької копиці, усміхнений, вила з сіном тримає майже вертикально).

Андрій Цареградський (між двох своїх сестер, встромив вила в малесеньку копицю). Олексій і Андрій – майбутні запорожці, лицарі полковника Болбочана та організованого Симоном Петлюрою Гайдамацького коша Слобідської України, згодом – в'язні ГУЛАГу (отаких «крамольних» кузенів мала мама Бориса Чичибабіна).

Ніна Цареградська (у шлюбі Коваленко), праворуч від Андрія, – кузина не менш «крамольна». Була господинею політичного салону мельниківців. Ніну та її чоловіка Юрка (з Білої Церкви) можна характеризувати словами Івана Франка про Мойсея: «Все, що мав у житті, він віддав за єдину Ідею: і горів, і яснів, і страждав, і трудився для неї...» І додамо, що лише Ніна, єдина з десяти дітей, мала мужність інколи в чомусь перечити своєму батькові – панотцю Петру Цареградському.

Єлизавета Цареградська (у шлюбі Аксюк), у чорній хустині – ліворуч від Андрія.

Фотографував Павло Петрович Цареградський – також учасник Українських Визвольних Змагань. Помер 1966 р. у США.

Отаких «неблагонадежных» та ще й українських родичів мали Чичибабіни.

Однак траплялись родичі і навіть більш ніж «благонадежные». Однією такою родичкою є дама з собачкою, зображена на ашхабадській світлині поруч зі свекрухою, а моєю прабабусею. Це Катя Савішна Цареградська – дружина «неблагонадежного» лікаря Олексія Петровича Цареградського (світлина 35б), запропореного до таборів Гулагу в 1937 році. Щоб визволити з каторги свого чоловіка, вірна дружина певною мірою повторила под-

виг біблійних героїнь Юдіти й Естери, які свідомо офірували свою честь в ім'я високої мети. Але, на відміну від цих двох красунь, Катя Савішна пожертвувала своєю честю не на «ложе сладострастия» ворога, а поповнивши собою його переможні лави. Вона прийняла пропозицію джентльменів «с холодной головой, горячим сердцем и чистыми руками» стати їх сексоткою. І справді, роки через два Олексій Цареградський врешті був звільнений зі сталінських катівень. До речі, в ув'язненні познайомився він з товаришем по недолі, також в'язнем, громадянином Румунії. Одного дня румуну офіційно повідомили, що його звільняють і депортують на батьківщину.

«От тепер ви, вирвавшись за межі СРСР, розповісте людям вільного світу про жахи, які відбуваються тут, в радянських катівнях!» – сказав Петро Цареградський своєму другу. «Ні, – відповів мудрий румун, – я нічого не розповідатиму, бо люди вільного світу не повірять, що таке взагалі можливе, і вважатимуть мене брехуном або божевільним». (Як дехто не повірить і моєму коментареві до світлини 36а.) Повертаючись до дами з собачкою, скажу, що не відомо, чи повторювала вона також подвиг чеховської героїні, але екстравагантною вона була. Як розповідала її свекруха, а моя прабабуся Олександра Федорівна Цареградська (1859 – 1945, м. Валки), у своїй ашхабадській квартирі Катя Савішна рятувалася від спеки «одягаючись» у вбрання Єви, коли ж у вхідні двері дзвонив хтось із пацієнтів чоловіка, вона вдягала на голе тіло фартушок, який прикривав її анфас, і, «нічого сумняшеся», бігла відчиняти двері.

У будь-якому разі родичі Чичибабіних на світлині 31 – працюючі, дружні, міцно пов'язані з українською землею не лише «шалашом» та братерством з кульбабою, молочаєм, цикорієм та ромашкою... Вони є часткою народу, якому дійсно служили – кожен в міру своїх сил (чи майже кожен)... «Нерівна всім рівність», – мовив Григорій Сковорода й про них. І геніальному поетові Борису Чичибабіну в тім числі. І Бог йому суддя у тому, що тепер до його імені «примазується», бере його собі на знамена п'ята колона...

Що стосується відповіді на запитання в епіграфі, то, на мою думку, поет аж ніяк не був ані «Іваном, не помнящим родства», ані манкуртом, що втратив родову пам'ять. Борис Чичибабін, провівши п'ять років у радянських концтаборах, свідомо афішував свою віддаленість від «дядь и тетя» якраз тому, що знав про небезпечність такої рідні. Адже йому не могло бути невідомим те, що знав у Харкові кожен хімік довоєнних часів: лауреат Ленінської премії 1926 р. професор Олексій Євгенович Чичибабін – внучатий дядько поета – від 1930 р. став «невозвращенцем», тобто політичним емігрантом, який, виїхавши у службове відрядження за межі СРСР, не схотів повертатись до сталінського раю.

Безумовно, знав Б. Чичибабін і про те, що брат відомого хіміка, тобто теж внучатий дядько поета, Валентин Євгенович Чичибабін (1873 р. н., українець, як зазначається в офіційних документах НКВД) в 1938 році був засуджений на десять років радянських концтаборів і пішов у безвість [3].

Поза сумнівом, знав поет і про аж ніяк не радянські настрої та трагічний кінець ще одного свого внучатого дядька [3] Олександра Євгеновича Чичибабіна (1875 р. н.), який з 1894 р. був канцеляристом Лубенського суду, потім працював на судових посадах у Закавказзі, а з 1903 року – на поліцейських посадах в Полтавській губернії. Успішно розслідував карні справи, особливо крадіжки. Служив і за Центральної Ради, і за гетьмана Павла Скоропадського, тобто був свідомим українцем. Від 14 червня 1918 року працював начальником гетьманської Державної варти Хорольського повіту Полтавської губернії. Дружина його Надія Митрофанівна Мартос (1876 р. н.) походила зі старовинного полтавського козацько-дворянського роду. Подружжя мало двох доньок – Віру та Софію.

Не виключено, що було відомо поету й про те, що його двоюрідні дядьки Цареградські (читай «Культурна спадщина Слобожанщини. Історія родин та генеалогія», число 1, с. 74-85) були учасниками Українських Визвольних Змагань 1917 – 1920 рр., а двоє з них ще й в'язнями ГУЛАГу.

Таким чином, за радянських часів «непробудное родство» з Данте та Гете було, безумовно, значно престижнішим, ніж родичання з дійсною ріднею, представником якої був і дід поета Микола Євгенович Чичибабін (1880 р. н.) – українець, безпартійний, служив з 1910 до 1917 року поліцмейстером в Кременчуці, за радянської влади працював сторожем. 1938 року, як свідчать документи НКВД, був розстріляний [3].

Отже, «ті пішли під кулі, ті в полярне сяйво... отака історія – вивчите не зайво». Небезпечно знатись з такою «крамольною» та ще й українською ріднею. Деякі нащадки, «как бы чего не вышло», «ті зреклися мови, ті зреклися роду, отака історія нашого народу».

Але Борис Чичибабін, декларуючи «с Україной в крови я», не зрікся ні роду, ні рідного народу.

Щодо історичної пам'яті роду Чичибабіних, то при всім їхнім «провансальстві» чи «малоросійстві» вона не зійшла в них нанівець, до повного занепаду, тобто до рівня «хохляцтва». Хоч і писав поет, що «под северным сиянием сразу становлюсь хохлом», але, мабуть, не лише рядки глибоко шанованого ним Тараса Шевченка: «Батурин славний Москва запалила, Чечеля убила, і старого, і малого в Сеймі утопила» – обумовили, зокрема, його ставлення до Петра I, який, за словами Бориса Чичибабіна, «кровию упиться ни разу досыта не смог». Очевидно, й родова історична пам'ять була джерелом настроїв поета. А що історична пам'ять в роді Чичибабіних не згасала, свідчить, наприклад, той факт, що саме від двоюрідної сестри поетового діда, моєї прабабусі, хоч і безумовної «провансалки», вперше в житті почув я не лише вірш патріота України ХІХ століття Олексія Толстого «Ты знаешь край, где все обильем дышит, где реки льются чище серебра...», але й правдиве пояснення, чому в Олексія Толстого «Сейм печально воды меж берегов осиротелых льет», чому там «щит с гетманской булавою». Саме від своєї мами, у дівочтві Чичибабіної, почувла моя прабабуся правдивий переказ про «братскую дружбу» – поголовну різню військом Петра I в Батурині 1708 року. Борис

Чичибабін таки відчував своє «родство» якщо не з «дядями» і «тетями», то, принаймні, з народом, від якого походив, тобто він не міг до певної міри не солідаризуватися з історичною пам'яттю нашого народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Б. Чичибабін в стихах и прозе. – Х.: Фолио, СП «Каравелла», 1998.
2. І. Дзюба. Свобода та неволя Бориса Чичибабіна // Літературна Україна. – 2003. – 16, 23 січня.
3. В. Коротенко. К вопросу о родословной Б. Чичибабина // Борис Чичибабин в статьях и воспоминаниях. – Х., 1998. – С. 435-440.
4. Державний архів Харківської обл. Ф. Р.89, ед. хр. 283. Протокол Валковського уездного исполкома №13 от 23 февраля 1921 г.
5. Український Засів. – 1997. – №4-6. – С. 78-89.*
6. З. Служинська. Популяції. – К.: Наукове т-во ім. Шевченка, 2005.
7. Корж М. А. На віку як на довгій ниві. – Х.: Майдан, 2001.

* Поки головний редактор «Українського Засіву» пані Ольга Броникова працювала в «Сейбр-світлі» – в підвальному приміщенні бібліотеки ім. Короленка – і могла при бажанні щоденно контролювати наявність всіх номерів «Українського Засіву» на полицях відділу україніки доти число «4-6» цього часопису було там в наявності. Після того, як п. Ольга Броникова виїхала з Харкова, числа часопису «Український Засів» № 4-6 зникли не тільки з полиці відділу україніки, але й з картки каталогу. Тобто, всупереч конституційній свободі слова адміністрація бібліотеки ім. Короленка здійснює протизаконне цензурування й «зачистку», тобто вилучення одіозної для неї літератури.

ВПЛИВ ГЕНОЦИДУ 1932 – 1933 РР. НА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ

На берегах Сени живе український француз, чи французький українець, пан О. Таран, який написав книгу, стислу і водночас безмежну. Почав він її такими словами:

Вірую у воскресіння мертвих і життя грядучого віку.

Я дивлюся на світ, на себе та на інших людей.

Питаю себе: Хто Я? Скільки нас, таких, як я? Що ми робимо?

Чого ми хочемо? Відповіді можуть бури різні. Кожна людина

може запитати так сама себе і відповісти по-своєму. Кожна

людина ставить собі рано чи пізно такі запитання. Суть лю-

дини та її свідомого і вільного життя – це пошук відповідей

на ці запитання, це самопізнання, самоусвідомлення. Про це

вже знали стародавні мудреці, такі як Сократ чи Сковорода,

які замість повчати та давати відповіді ставили свої запитан-

ня людям. «Пізнай Себе!» – зверталися вони до людей, які

приходили до них зі своїми проблемами.

Тому назва цієї книги – «Питання до Себе». Її мета – запитати про те, що хвилює багатьох людей на зламі тисячоліть.

Кожен, хто почне читати цю книгу, може сам шукати

відповіді на поставлені запитання, мріяти, мислити на свій

лад, дивуватися.

За що таке горе впало на Українців у ХХ столітті, чому мільйони

Українців, мільйони Українських дітей було зни-

щено, в чому їх вина? За що така Божа кара? І чи кара це,

чи, скоріше, страшні діяння Сатани? Невже жахливе масове

вбивство наших батьків і матерів, дідів і бабів, не вже

смерть багатьох мільйонів Українців під час Голодоморів

марна і нічому нас не навчила?

Те, що ти сьогодні живий, – це щасливий випадок, чудо, бо під час Голодомору чудом і випадково вціліли твої батьки чи батьки Твоїх батьків! Хотіли й намагалися вбити всіх Українців! Ми, сьогодні Українці, радіємо, що ми вижили, незважаючи на страшні лиха та злочини, здійснені проти нас, і дякуємо за те Долю та Бога. Ми будемо завжди пам'ятати Голодомори, згадувати тих, хто загинув, щоб відродити загиблих хоча б у пам'яті. Половина Українців сьогодні – це діти та онуки сиріт!

Світ повинен знати про Український геноцид і про тих, хто його здійснив, щоб таке ніколи не повторилося, щоб люди могли розпізнати умови в усьому світі, за яких трапляються геноциди, незалежно від того, хто є жертвою. Важливо, щоб світ пам'ятав і про Українські жертви, щоб страждання Українців входили до світових відзначень жахить ставлення людей до інших. Український геноцид – рана на тілі всього людства.

Сповнений питаннями до себе та до моїх співвітчизників, прагнути усвідомити, «що є ми за народ такий», наважуюсь запропонувати до уваги читачів ще й це моє скромне дослідження.

Чи не першою з тих жертв чи об'єктів Голодомору 1932 – 1933 років у підсовецькій Україні, хто мав мужність дати письмове свідчення про створений червоною Москвою геноцид українського народу, був двоюрідний дядько моєї першої дружини – мешканець села Огульці Валківського району Харківської області, поет, прозаїк та художник Олесь Корж (у 1950 р. засуджений на 25 років сталінських концтаборів). Ще в 1933 р. в Огульцях він писав:

...За що ця кара?
За який це гріх на тихі села навійнулось горе? –
Дітей з колисок кинуто на сніг,
спустошено господарів комори...
Хто хліба шмат собі придбати міг,
хто до роботи уставав на зорях,
а зморений, моливсь до образів –
діждався той Сибіру, Соловків...

О степе мій! Забудеш ти погроми
на мирний люд твій і на твій врожай?
Опричники й ярижки із парткому
і день і ніч часами з краю в край:
Виконуй план! Ані зерна нікому! –
Союз Совецький процвітає хай...
Що діялось? Бур'ян, кору, солому
місив слізьми многостраждальний люд.
На чатах смерть стояла в кожному домі,
гнили мерці по лавах там і тут.
І це – вже після «року перелому»
село «на вірну стало путь»...

Косили люд «пухлини без білків», тобто (Олесь Корж дає таку примітку) «щоб виправдати голодну смерть, лікарі дістали урядовий наказ вважати причиною смерті брак білка в організмі». Вищенаведені уривки з поеми «Степова доля», надрукованої у львівському журналі «Наші дні» (№5, 1944 р.) дисонують з даними книжечки «Огульці», що є збірником архівних документів, підготовленим до друку співробітниками Харківського архіву в 1996 р., де про голод в Огульцях взагалі немає нічого. Це не провина упорядників збірника архівних документів, а справа в тому, що радянська влада цей голод замовчувала, документи про нього знищувала, а смертність від Голодомору завуальовувала «браком білка в організмі» та іншою брехнею: «Немов якесь невидане страхіття всьому сказало: Нителень! Мовчи!» А от очевидець Олесь Корж свідчить про геноцид те, що дійсно було.

Що стосується конкретної цифри кількості жертв Голодомору 1932 – 1933, то вперше я почув її в 1980 р. – 13 мільйонів жертв – від колишнього в'язня німецького концтабору та радянського концтабору Олександра Никифоровича, який мешкав тоді на східній околиці с. Одринка Водолазького району.

Зведену таблицю кількості жертв представлено в праці О. Служинської (стор. 11) [1, 1а].

Про Голодомор 1933 року свідчив також Аркадій Любченко в документальному нарисі «Його таємниця», події якого повертають нас в 1933 рік, у голодну дійсність України. У нарисі відтворено страшну правду Голодомору:

...Голодуючих з'являлося в Харкові день у день більше. Влада розпорядилась не пускати їх до столиці, але це не допомагало. Вони однаково проходили найрізнішими способами, вони вже нестримним напливом сповняли квартали. З центральних вулиць і майданів їх брутально проганяла міліція... Мов прокажені, вони тулилися на узбічних другорядних вулицях. Їм бракувало професійного жебрацького хисту, і часто просили вони без слів, лише одним незграбним судомним жестом або відчайним кричущим поглядом. Вже вкупі з Голодомором з'явився неодмінний його супутник – черевний і плямистий тиф.

(Мій дядько – доцент кафедри хімії Харківського університету Іван Іванович Чаленко – помер в 1933 році саме від черевного тифу.)

Харків'янка Ганна Георгіївна Мазниченко згадує [За]:

Летом 1932 начинался голод – ужас, растянувшийся на два страшных года. Когда я пасла коров, видела прямо на улицах и в Шатиловском овраге* умирающих людей. Санитарные службы не успевали их убирать. Можно было видеть сначала живых, с потухшими уже глазами, потом мёртвых, никому не нужных. Это были люди, пришедшие из села, у них не было ни паспорта, чтобы стать в городе на учёт и получать паёк, ни, наверное, сил, чтобы заработать. Мы узнали уже гораздо позже, что у села тогда просто всё отобрали, не оставили никаких шансов на выживание. Может,

* Тепер у тому ярі джерело, що біля Павлового Поля. Тоді на місці Павлового Поля був єврейський колгосп. На місці сучасної лікарні невідкладної допомоги № 4 була тракторна бригада «Красные Зори» цього колгоспу, а його правління на чолі з т. Федельманом містилося на Олексіївці. Порядний єврей Яків Менакір опублікував у «Сучасності» в 1983 р. свідчення про Голодомор. – *Прим. авт.*

взрослые и тогда что-то знали, но при нас такие вещи не обсуждались.

Уже в 1970-е годы я услышала от одного приятеля семьи, москвича, Балабашкина Сергея Васильевича, как он, молодой коммунист, как раз тогда, когда я пасла коров и видела мёртвых на улицах Харькова, ездил в Украину в составе спецотрядов «для изъятия излишков продовольствия». Наш гость тогда чувствовал себя героем, хвастался, как они специальными щупами – длинными палками с металлическим наконечником – искали зерно там, куда рукой не достать. А между тем в Москве и Ленинграде и продукты, и промтовары были в свободной продаже, прямо в магазинах. Мой муж в это время жил в селе Токари Лохвицкого района Полтавской области. В 1933 году ему было 16 лет, мать работала в колхозе, отец давно умер, кроме него в семье ещё две девочки, все страшно голодали. У них были в Ленинграде родственники, и он поехал туда, привёз мешок продуктов. Как он в свои 16 лет довёз такое сокровище, как его не обокрали – одному Богу ведомо! Потом родня присылала им посылки, может, благодаря этому и выжили. Но факт есть факт, в Ленинграде продукты были.

Свідчення одного жителя Лохвицького району наведені у книзі А. Любченка «Його таємниця»:

...Було чимало випадків людожерства, і начальство губилося: чи робити позови у суди з розстрілами на місці, чи краще замовчувати ці факти...

Наводжу тут фрагменти документальних свідчень про передвоєнний Харків ще одного харків'янина – колишнього чекіста А. Бражнєва («Литературное обозрение», 1991, №9). Тут ми бачимо, як вплинув Голодомор 1932 – 1933 рр. на тематику розмов і жартів робітників заводу ім. Т. Шевченка. (Саме біля цього заводу жив тоді і я.)

Первая моя встреча была с рабочим завода имени Шевченко – Валентином Змеем. Он был когда-то судим, и это заинтересовало меня. В разговоре с ним узнаю, что он состоит осведомителем около года, получает, по работе на заводе,

всего 200 рублей в месяц, холост, родители сосланы в Караганду в порядке раскулачивания.

– Как же вы попали в Харьков?

– Да в тридцать втором справку купил в сельсовете, что бедняк. Ну и прописали тут, вот так и живу...

Я обходил свои точки – завод им. Шевченко, цементный завод, текстильную фабрику, управления домов и т. д. Намечал часы и места встреч. Меня заинтересовали донесения, бывшие в делах и подписанные: «Волк». Вот два из них, в почти дословном изложении:

Оперуполномоченному НКВД Октябрьского района города Харькова. От осведомителя Волк.

Донесение

Сего числа ко мне подошел рабочий электросварщик М. (фамилии полностью не привожу) в сильном волнении и в повышенном тоне начал мне рассказывать о том, что он работал много часов сверхурочно, но ему не заплатили. Кроме того, он тут же начал ругать советскую власть. Я ему порекомендовал обжаловать завкому, а в отношении того, что вы ругаете советскую власть, то она здесь не причем. Безобразия есть, но это все делают низы, может быть, и враги орудуют, а товарищ Сталин обо всем знать не может. Он говорит, что ему наплевать на всю власть и что ему нужны деньги. У меня, мол, дети и жена голодные дома, а денег ни копейки. Я ему ответил, как член завкома, что разбирать мы сейчас не будем, а советскую власть прошу не ругать. Он плюнул и сказал, что вас не только ругать, а перевешать до самой верхушки, вы нам всю душу переели. И пошел. Я утверждаю, что М. для нас опасен и на производстве быть не может. Это вылазка классового врага. А то, что он говорит повешать до верхушки, то это по адресу тов. Сталина. Прошу вас немедленно изолировать.

О чем и доношу. Осведомитель Волк».

Второе его донесение тому же оперуполномоченному: «Сегодня скончался друг и соратник великого Сталина, нарком тяжелой промышленности тов. Орджоникидзе. В обеденный перерыв я зашел в столовую и уселся за стол, где уже сидело три человека подозреваемых мною в контрреволюции из механического цеха, два из них рабочие А. и С., а третий бригадир Ц.

Нам подали суп. Бригадир говорит: вот, товарищи! Умер Орджоникидзе и суп сегодня хороший, а ведь их 12 и если бы они умирали каждый день по одному, то, наверно, и нам 12 дней было бы сытно. Рабочий А. говорит: а если бы сдох Сталин! Ц. засмеялся и ответил: тогда, наверно, был бы со свиной. Потом они переглянулись и по одному ушли, не ожидая второго. Но я узнал этих контрреволюционеров. Когда они говорили против покойного Орджоникидзе и т. Сталина, у меня сдавило сердце и я готов был наброситься на них, но удержался. О чем доношу. Волк».

На углу второго донесения значилось: «выделить»; это означало, что на эту тройку заведены дела, но почему-то донесение оставалось в агентурном деле.

Под кличкой «Волк» работал осведомителем бригадир электросварщиков Григорий Федосеев, член партии, член заводского комитета профсоюза, 45 лет от роду и со стажем на заводе – 17 лет. Личность, по советским понятиям, весьма почтенная. Его первый вопрос ко мне: «А где же тов. Макаренко?» Отвечаю, что перевели на другую работу.

– Хороший был человек! – почти вздыхает Волк и бросает как бы мимоходом: – Да и деньжонками не стеснялся, были и деньжонки.

– Что, и вам помогал деньгами?

– Как же! Хорошо помогал, давал сотни на две. Обещал в агенты перевести.

Знакомлюсь с осведомителем из управляющих домами (управдомы). В скученных рабочих жилищах, в условиях постоянного недоедания, в грязи, легко срываются с губ нелестные отзывы о власти, объявившей себя рабоче-крестьянской, пролетарской властью. Управдом или комендант всегда назначался из числа проверенных и готовых служить НКВД людей. В домах есть комнаты для подслушивания* и, разумеется, есть доносчики. Я столкнулся с управдомом, который дал донесения чуть ли не на всех жильцов, и донесения такого рода, что положительно всех следовало переарестовать.

– Скажите, товарищ, – спрашиваю я этого энтузиаста доноительства, – почему рабочие так зло ругают власть?

* Якщо – за свідченням чекіста – ще перед війною були «комнати для підслухування», то тепер мабуть є і для тотального електронного спостереження за мешканцями та психотропного впливу на них [прим. Гавриленка].

– Да я сам думаю над этим!.. – неуверенно отвечает управдом, пытаюсь, по-видимому, быстро сообразить, к чему такой вопрос со стороны чекиста.

– Ну все же, – настаиваю я, – вы всегда с ними, свой для них по положению.

– От плохих условий жизни, я думаю. Угля вот не дают сейчас, а в коморках холод. Пища тоже и зарплата...

В райвоенкомате* осведомителем состоял писарь Григорий Фролкин. Я упрекнул его, что мало числится за ним дел, а это не вяжется с тем фактом, что идет мобилизация и через военкомат проходит масса людей. Фролкин сослался на переутомленность: «Сидим дни и ночи». Однако мой упрек задел его за живое.

– А мое последнее донесение у вас, тов. начальник? – спрашивает меня Фролкин. – Дело интересное, по-моему...

– Нет. О чем и когда?

– Недели полторы, наверно, уже. Дело-то вот какое. Получили мы наряд – мобилизовать пулеметчиков. Наряд попал ко мне, я передал начальнику военкомата. Вдруг узнаю, что он мобилизовал снайперов и люди уже отправлены. Я к нему: ошибка, мол, получилась. А он и ляпнул: «Чем хуже будем комплектовать, тов. Фролкин, тем скорее освободимся от варварского труда...»

Що стосується особисто моїх спогадів про часи Голодомору 1932 – 1933 рр., то пам'ятаю, як бабуся попереджала мене – чотирирічного хлопця, щоб не виходив сам на вулицю, бо схопить Баба Яга і з'їсть. А коли ми з бабусею стояли в одній з черг до міської їдальні за обідом і я запитав у неї про причину сварки Пушкіна з Дантесом, бабуся популярно пояснила: «Мабуть, по-сварилися в черзі», маючи, очевидно, на увазі велелюдну чергу не за борщем, а за пестощами Наталії Гончарової. Пам'ятаю також численні зграйки безпритульних дітей та підлітків, що заповнювали вулиці міста. Спадає зараз на думку і документальне оповідання Бориса Антоненка-Давидовича про молоду жінку – прибиральницю з України в сталінському концтаборі, котра була засуджена за те, що в 1933 р. з'їла власну дитину.

* Цей райвійськкомат також був поруч з будинком, де я мешкав. – *Прим. авт.*

Говорячи про Харків часів Голодомору, не можу не згадати чоловіка моєї двоюрідної тітки, колишнього боротьбиста, тобто націонал-комуніста, заступника народного комісара землеробства Олександра Сидоренка. Під час голоду його сім'я мала право отримувати розкішні «пайки» в закритих спецрозподільниках, але Сидоренко категорично заборонив своїй дружині користуватися такими благами. Харчувалася їхня сім'я так само, як і пересічні харків'яни. Ось таким був цей колишній боротьбист, якого в 1937 році розстріляли, як «ворога народу».

Голодомор селян та репресії проти української інтелігенції проводились одночасно. Так, за даними книги А. Мусієнка «З порогу смерті», на початку 30-х років членами й кандидатами у члени Спілки письменників України були 194 особи, а в кінці 30-х років з них на свободі залишилися 97. Московський (тобто не українофіл) архівіст Белтов опублікував на початку 90-х років у «Книжном обозрениі» своє дослідження, в якому говориться, що з приблизно однієї тисячі радянських письменників, які були репресовані радянською службою безпеки, половина були українськими письменниками. З цього я роблю висновок: беручи до уваги, що населення УРСР перед війною складало 16% від населення СРСР, виходить, що інтенсивність і жорстокість червоного терору по відношенню до українців утричі перевищує середні показники звірств по Союзу.

Навіть у «Малій радянській енциклопедії» 1940 року сказано, що в Радянській Україні за переписом 1926 року налічувалось 32 мільйони населення, а в 1939 році, тобто через 12 років, – 28 мільйонів. Куди поділися 4 мільйони людей, яким чином зник приріст населення, який за 12 років мав би становити не менш 6-7 мільйонів. Це становить близько 10 мільйонів українського населення. І наголошую, що це саме за радянськими офіційними даними.

Так, мій кузен Радій Сидоренко (1926 – 1942) загинув під час втечі і є однією з жертв дитячих концтаборів спецдитбудинків, про які свідчить П. О. Таран у своїй праці «Питання до себе» [4].

Ким створено вперше концтабори смерті для дітей?

Знищення дітей – найстрашніший злочин проти людства, якому немає прощення.

Це зроблено комуністичним режимом Москви в 30-х роках ХХ ст. для винищення Українських дітей. Методи, уведені до практики Леніним, було систематизовано Сталіним і його «колегами» з уряду та керівництва Російської (Всесоюдної) комуністичної партії. Ці методи передували нацистським, а часто були зразком для нацистів. Німецькі нацисти вчилися на зразках російських комуністів.

Рудольф Гес, уповноважений створити концтабір в Освенцимі, та його майбутній комендант свідчив, що Служба Безпеки надіслала комендантам таборів докладну документацію з приводу комуністичних концентраційних таборів у Росії. У цих документах було представлено у всіх подробицях умови, які там панували, на основі свідчень тих, хто вижив. Особливо підкреслювалось, що комуністи знищували цілі групи населення, використовуючи їх на примусовій праці.

У Кіровограді у спорудах місцевого ринку влаштували дитячий будинок. Під час голоду він був настільки переповнений селянськими дітьми, що їх відвезли до так званого «дитячого містечка», правдивого концтабору смерті, де вони жили просто неба. Їм нічого не давали їсти, аж поки вони не вмирили з голоду подалі від людських очей. Концтабір оточувала кам'яна огорожа і звідти було чути «страшні, нелюдські крики», «жінки хрестилися та втікали від того страшного місця». Тіла померлих вивозили лише вночі. Ями для поховання наповнювали так високо і покривали так погано, що собаки та вовки часто викопували тіла. Свідок, один викладач ботаніки, вважає, що у такий спосіб убито тисячі дітей.

На базарі в Кіровограді в 1933 році продавали холодці, ковбаси, в яких люди знаходили шматочки дитячих пальчиків.

У Верхньодніпровську тримали на грані голоду протягом весни та літа 1933 року близько трьох тисяч сиріт віком від 2 до 12 років, що виглядали як скелети, одягнені у брудні сорочки. Вони кричали, благаючи хліба. Відповідь на питання, хто

опікується ними, була іронічна: «Партія та уряд». Опіка полягала в усуненні трупів щоранку.

За свідченнями вчених-демографів, істориків, не менше трьох мільйонів дітей, народжених між 1932 та 1934 роками, замучено на смерть голодом. До них треба додати не менше одного мільйона жертв дітовбивства під час «раскулачіванія-розкуркулення» та мільйони фізичних, розумових та моральних калік.

Так перепис 1970 року виявив 12,4 млн. осіб, народжених між 1929 та 1931 роками, які вижили, та лише 8,4 млн. народжених між 1932 та 1934 роками.

В одному селі зазначали, що «з малих хлопців жоден з десяти не вижив». Малих хлопців і в інших місцях характеризують як найуразливіших з усіх. В одному окрузі Полтавської області з загальної кількості замучених голодом 7 113 осіб: дітей до 18 р. – 3 549, чоловіків – 2 163, жінок – 1 401. Учителька з Нової Санжери Дніпропетровської області повідомляє, що на початку 1934 року вона не мала кого вчити. Інший вчитель твердив, що з 30 учнів залишились тільки двоє. У селі Харківцях у 1940/1941 навчальному році зовсім не знайшлося новачків, на відміну від попереднього року, коли їх було 25.

Всі ці цифри знижено, бо публічна реєстрація смертей у селах під час голоду регулярно не велася, немовлята могли померти без реєстрації їхнього народження. А першими вмирали саме новонароджені.

Зі свідчень іноземних дипломатів у Харкові:

«Товариш Френкель, «член колегії ГПУ», звірився, що в Харкові щоночі збирають 250 трупів померлих на вулиці з голоду. З мого боку можу посвідчити, що я побачив по півночі, як перед консульством (Італії) переїжджали вантажні машини з вантажем 10-15 трупів. Тому що біля Королівського консульства будують три великі споруди, вантажівка зупинилася біля будівлі, і два службовці з вилами вийшли, щоб шукати мертвих. Я бачив, як зібрали з землі сім осіб, серед яких четверо дітей, два мужчини і одна жінка. Інші особи будилися та зникали, як тіні...

На базарі вранці 21 травня мертвих поскидали у болоті та в людському гної вздовж частоколу. Було їх біля 30. Вранці 23-го я налічував уже 51. Одна дитина ссала молодо з груді

мертвої матері з посірілим обличчям. Люди говорили: «Це пуп'янки соціалістичної весни».

Одного пополудня я сходив Пушкінською в сторону центру. Падав дощ. Три безпритульні перейшли попри мене, вдавали, що чубилися. Одного штовхнули, і він повалився на жінку, яка несла горщик з борщем, загорнутий хустиною. Горщик упав на землю і розбився. Винуватий утік, а інші два збирали з землі борщ і ласо його з'їдали. Трохи взяли в шапочку для третього.

На тій же Пушкінській, кількадесят метрів від консульства, одна селянка була цілий день з двома дітьми, присівши на розі хідника, як десятки інших мамів, частина вище, інші нижче по тій дорозі. Тримали просту коробку з молока і просту банку з-під консерви без накривки, в яку час від часу хтось кидав копійку. Ввечері одним рухом віддалила від себе обох дітей і вставши кинулася під трамвай, який швидко гнав. Півгодини пізніше я бачив двірника, який вимітав кишки нещасної. Двоє дітей усе там стояло та дивилося.

Щойно від тижня зорганізовано службу для збирання покинутих дітей. Крім селян, які напливають у місто, тому що в селах не мають жодної надії вижити, є також діти, яких сюди приносять і залишають батьків, що самі вертаються до села, щоб там померти. Вони надіються, що в місті хтось заопікується їхніми дітьми. Ще до одного тижня тому вони лежали і плакали на кожному розі будинків, на хідниках, усюди. Бачив десятирічних дітей, які були за маму для чотирьох- або трьохрічних. Коли надходила ніч, вони їх накривали власним шаліком або плащем і спали скорчені на землі. Біля них лежала бляшанка для милостині.

Від одного тижня працюють двірники в білих фартухах, які їздять по місті, збирають дітей і зносять їх до найближчої станції поліції, часто серед сцен розпуки, крику, плачу. Перед консульством стоїть відділення поліції. Кожної хвилини чути розпачливі крики.

«Не хочу йти до бараків смерті, лишіть мене вмирати в мирі!»

Коло півночі починають їх перевозити вантажівками до Північно-Донецької товарної станції. Там скупчують також і дітей, яких звозять зо сіл, яких знайдено в поїздах... Там є і санітари, які виконують «чорну роботу» (вони є героями дня,

сказав мені один лікар, досі мали 40 відсотків хворих на тиф, яким заразилися під час своєї праці).

Тих, що не спухли і виглядають, що можуть вижити, посилають у бараки «Голодної Гори» [концтабір смерті], де в будах на сніні конає вісім тисяч народу, у величезній мірі діти.

Спухлих перевозять товарним поїздом у поля і залишають їх за 50-60 км від міста, щоб там помирили ніким не бачені. Вагони, як тільки наповнюються, загороджують штабою. Часто буває, що поїзд наладовують кілька днів після того, як вагони замкнено. Кілька днів тому один робітник при поїзді, переходячи попри один з таких вагонів, почув крик, наблизився і почув одного нещасного, який зсередини благав, щоб його рятувати, бо сморід від трупів стало неможливо витримувати. Коли відкрито вагон, знайдено, що він був єдиний живий. Тоді його витягнули і поставили вмирати в інший вагон, де ще живі були ті, що їх замкнули.

Коли заїздять на місце, де їх скидають, викопують великі ями і витягають з вагонів усіх мертвих. Пильно дбають, щоб не звертати великої уваги на «дрібниці», і часто можна побачити, як кинутий у яму оживає і рухається в останньому пориві життя. То робота не переривається через те, і викидання продовжується.

Ці подробиці маю від санітарів і можу гарантувати їх правдивість.

В'язниця «Голодної Гори» має в середньому 30 померлих на день. У селі Гразово, коло 50 км від Харкова, 1 300 мешканців, що там жили, можна сьогодні налічити до 200.

Околиця Полтави, здається, найгірше потерпіла від Харкова. У місті Полтаві навіть лікарі починають пухнути з недоживлення. Із Сумів один комсомолец пише до своєї дівчини в Харкові, що там батьки убивають своїх найменших дітей і їх з'їдають.

Р. Конквест. Жнива Скорботи, с. 275-291:

Найбільше жахав вигляд маленьких дітей з кінцівками, як у скелета, що росли з опухлих, мов кулі, животів. Голод зігнав з їх облич усі сліди дитинства, перетворивши їх у замордованих горзулій; лише в очах у них зберігалось ще щось від дитинства. Скрізь ми бачили чоловіків і жінок, які лежали долілиць, з опухлими обличчями, роздутими животами і порожніми, без будь-якого виразу, очима...

Ось що пише вцілілий свідок Голодомору: «Клінічна картина голоду добре відома. Він знищує ті ресурси людського організму, які виробляють енергію, і це знищення прогресує в міру того, як не споживаються жири та вуглеводи. Тіло марніє. Шкіра набуває сірувато-брунатного відтінку і вкривається численними зморшками. Людина помітно старішає. Навіть малі діти і немовлята мають старечий вигляд. Очі їхні стають величезними, банькатими й нерухомими. Процес дистрофії іноді захоплює всі тканини, і нещасний нагадує кістяк, вкритий натягнутою шкірою. Але частіше трапляється набрякання всіх тканин, особливо на руках, ногах та обличчі. Шкіра тріскається і з'являються незагойні гнійні виразки. Втрачається рухова сила, найменший рух повністю знесилює людину. Життєво важливі функції, такі як дихання і кровообіг, поглинають саму тканину і білкову речовину, організм з'їдає сам себе. Прискорюється дихання й серцебиття. Зіниці розширюються. Починається голодний понос. Становище стає вже небезпечним, оскільки найменше фізичне напруження призводить до зупинення серця. Часто це й відбувається на ходу, під час підймання по сходах або в спробі побігти. Поширюється загальна слабкість. Тепер людина не може вже ні встати, ні повернутися на ліжку. В такому напівсвідомому сні голодуючий може проіснувати близько тижня, поки серце не перестане битися»...

Україножерський режим Москви завдав найсмертельнішого удару Українським дітям. Українські діти зазнали всіх мук колективізації, розкуркулення, депортації та Голодомору. Їх кістки ще нині дотлівають і в Заполяр'ї, і в Сибіру. Українські діти, забуті Богом і державою, розставалися з білим світом у корчах голоду на материнських руках, на смітниках великих і малих залізничних станцій, під тином, просто неба на дорозі від кривавого ножа людоїда.

Хто і коли відповідь за невинну страдницьку смерть Українських дітей? Із порога смерті промовляють до нас Українські діти, замордовані нелюдським російським комуністичним режимом.

Вбивство дітей є поза людським сприйняттям.

Тож нехай впаде кара на вбивць мільйонів Українців!

Три покоління роду моєї першої дружини, Ірини Корж (св. 37), стали свідками й дійовими особами тих народних бід, які приносили не тільки матеріальне розорення, але й моральне руйнування: Визвольні Змагання 1917 – 1920 рр., колективізація, трагедія голоду 1933 р., воєнне лихоліття 1941 – 1945 рр., повосенні злидні.

В 1933 р. померли Євдокія Юхимівна Корж (Брусенко) та її чоловік Гаврило Артемович Брусенко. Троє дітей залишились сиротами: Прасковія 1922 р. н., Раїса 1925 р. н. і найменший Анатолій, якому тоді виповнилося лише п'ять років. Дітей спочатку відправили в дитячі будинки Харкова, а згодом передали на колгоспний патронат в Огульці.

Ідеологія і практика комуністичного режиму, масові репресії та ідеологічні заборони не сприяли згуртуванню народу, а навпаки, вели до більшого відчуження, навіть у межах одного роду. Підозрілість, недовіра та відчуття страху все частіше селилися в душах людей. Боялися, аби не загнали в колгосп, аби не дізнались, що ти родич дворян чи куркулів. Остерігалися навіть занадто голосно говорити. Але траплялися серед загальної атмосфери страху й винятки. Так, батько Ірини Корж Юрій Данилович, кузен і друг письменника Коржа, ультраобачний націонал-комуніст, депутат Міської ради міста Люботин, що під Харковом, заслужений учитель УРСР, одного разу виявив свою громадянську мужність і елементарну людську порядність. Порається він якось у своєму саду на пасиці й раптом чує, як сусідський чотирьох- чи п'ятирічний хлопчик (зараз він кандидат технічних наук, працює в одному в вузів Харкова) заявляє своїм одноліткам, які всі разом бавляться неподалік: «А я все одно вб'ю Сталіна!» Почувши таку страшну контрреволюцію, мій майбутній тесть не кинувся з вірнопідданським доносом до НКВД, а пішов до батьків юного «терориста», розповів їм про благі наміри їхнього дитяти і порадив батькові не втаємничувати свого синочка в атмосферу своїх бесід.

Неабияке значення мало нищення церков. І справа не лише в ролі церкви як охоронниці моральності. Церква свого часу

долала відчуженість, у великій мірі завдяки їй кожен житель села відчував себе часткою роду.

Зміни, які відбуваються в Україні після проголошення її самостійною державою, хоч і повільно, але неухильно впливають на життя людей, їх настрої, психологію.

Мама Ірини Корж – Ганна Павлівна Корж (у дівочтві – Ковтун, 1908 – 1998 рр.) була родом із села Таранівка – колишнього центру Таранівської козацької сотні Харківського козацького полку (тепер належить до Зміївського району Харківської області). У фамільному літописі харківських козацьких магнатів Квіток під 1732 роком є запис: «Того ж году, декабря 28 дня, таранівського сотника дочь, когда хотели ее кондукторы («унтер-офицеры» російського війська – пояснює це слово В. Даль), згвалтувать, сколола себя ножом». Морально-максималістська горда цнота! Нагадує і навіть перевершує героїчну давньоримську Лукрецію, бо та заколола себе ножом, дозволивши Тарквінію себе збезчестити, а таранівська сотниківна не дозволила окупантам доторкнутись до себе й померла гордою, чистою. Ось такі дівчата були в козацькій Таранівці. А веду це я до того, щоб, у міру моїх можливостей, простежити, як змінюється світогляд.

Батько моєї тещі – нащадок слобідських козаків, перейменованих 1765 р. на військових обивателів, – був заможним власником вітряного млина та ланів, і досі те місце, де була його садиба, зветься в народі «дворищем». В 1932 році, рятуючись від розкуркулення, Соловків та Голодомору, Павло Ковтун з дружиною втекли з Таранівки. За багато років до того моя майбутня теща виїхала до Харкова, де закінчила курси медсестер, згодом вийшла заміж за націонал-комуніста (хоч і дуже далеко йому до Миколи Хвильового, але був він святою людиною, земля йому пухом!) двоюрідного брата Олеса Коржа – Юрія Даниловича Коржа (1902 – 1987 рр.). Під час Голодомору Ганна Павлівна кілька разів приїздила до Таранівки, привозила їжу своїм голодуючим землякам. Згадуючи про ті часи, вона в подробиці не вдавалася, тільки сказала мені ко-

лись, що в 1932 – 1933 роках у Таранівці відбувався жах. (Детальніше про той жах можна прочитати в матеріалах конференції про Голодомор 1932 – 1933 рр., яка відбулася в Харкові у 2003 році.)

Волею долі саме на околиці Таранівки моя теперішня дружина, Євгенія Григорівна Могилевська, та я маємо від 1992 року горід. У перше літо нашого городництва, шукаючи льох, де можна було б зберігати взимку врожай картоплі, звернувся я на вулиці до господаря однієї з садиб. «А спитаймо мою господиню...» – відповів він і підкликав свою дружину. Вислухавши наше прохання, вона оглянула нас пильним, тривалим поглядом і запитала коротко: «Українці?» Отримавши ствердну відповідь, жінка відчинила хвіртку й мовила лаконічно: «Заходьте». Відтоді протягом кількох років була вона нашою казковою доброю феєю. Ніколи й копійки не взяла з нас. Нерідко, наскрізь мокрі від дощу, забруднені, ми вмивалися теплою водою, зігрітою гостинною господинею, ласували приготованими нею стравами, відпочивали в їхньому домі. Царство їм небесне! Народилася наша добродійка 1927 року, тобто ще до Голодомору 1932 – 33 рр. Була вона дама з твердим характером. Розповідала мені, що її чоловік залицявся до неї більше року, та цілковиту тілесну близькість з нею вона дозволила йому лише через місяць після офіційної реєстрації їхнього шлюбу. Було їй якось соромно. Бачили ми й сина, й онука – справляють гарне враження. Носії давніх таранівських козацьких традицій виховали гарних нащадків.

До речі, про козацькі традиції. Якось їду я в електричці, розговорився з мешканцем Таранівки, який народився вже після Голодомору; він розповів мені, що є членом Організації сучасного українського козацтва, тобто плекає давні традиції.

Але є в Таранівці й модерн. Якось на Зелені Свята несу я воду з копанки, що за 250 метрів від нашого горіду. Метрів за п'ятдесят у байрачку гайок. Чую українську пісню, веселі голоси, брудну московську лайку, сміх. Наздоганяють мене двоє чоловіків та троє молодичок, усім років під сорок. Прямують до

гаю. Одна з них звертається до мене: «Дядьку, ходімте з нами – вип’ємо, закусимо, поспіваємо, полюбимося, трахнемось...» «Дякую, – відповідаю я, – але ондечки моя жінка окучує картоплю. Якщо піду з вами трахатися, то вона так трахне мене межі плечі сапачкою, що співати й трахатись не захочеться».

А ось ще фрагментик з життя покоління, яке народилося значно пізніше Голодомору. Кілька років тому знову йду я по воду. Будній день. Сонце стоїть на вечірньому прюзі. Амфітеатром розташувалися і дивляться своїми вікнами на узлісся гайка будиночки сусіднього городно-садового товариства. Метрів за 30 чи 50 від узлісся на вкритому оксамитовою травою косогорі «амфітеатру» маленька сходинка чи уступчик. На цьому оксамитовому уступчику горілиць лежить на траві одинадцятирічна таранівська козачка (нащадок сотниківни), дружньо поклавши свої ноги на плечі чотирнадцятирічному козакові, який, розташувавшись нижче перед уступчиком, любить свою кохану стоячи. За метр від Ромео і Джульєтти стоїть хлопчик років п’яти й уважно спостерігає урок практичного кохання.

Не виключаю, що десь на підкорковому рівні мозку я в моєму віці елементарно задрю двом юним адептам вчення Жан-Жака Руссо. Але всім відомо, що однією з характерних рис, які відрізняють людей від тварин, є – більша чи менша – сором’язливість. Тварини ж сорому не мають. Ще у ранньому підлітковому віці чув я в Харкові, на Великій Основі, таку класичну українську пісню: «Гам за гаєм, гаєм, нумо полягаєм, ти під мене, я на тебе – ніби спочиваєм». Не збагну, чому вищезгадана буколічна пара не прислухалась до порад класики? Невже зовсім втратили сором’язливість? Оптимістично вважаю, що вони її ще не набули. Виростуть і будуть як вищезгадані три сучасні мавки та два козаки ходити для любощів у гайок, а не на белебень, відкритий поглядам ошелешеної публіки.

А щодо московської лайки трьох мавок, то спав мені на думку самокритичний вислів М. Горького з повісті «Городок Окуров»: «Откуда-то доносились грязная русская ругань, грязный смысл которой, вероятно, не доходит до сознания скотов, кото-

рые ее извергают». Таким чином, якщо класифікувати деяких представників поколінь, які народилися, вирости й живуть після Голодомору 1933 р., то належать вони до ссавців, до двоногих чи навіть до бидла. Саме бидло й поповнює лави маторозичного населення починаючи з 1933 р. Про виток цього ганебного явища свідчить Олексій Братко-Кутинський у книзі «Феномен України. Наукове дослідження» («Вечірній Київ». Українська академія оригінальних ідей. К., 1996. С. 107-108).

Від ненавмисних спотворень змісту – рифів нашого океану – набагато небезпечнішими є отруйні течії – лихослів'я. Такі слова не хочеться вимовляти, але про них не можна й змовчати, оскільки вони несуть страшну загрозу для нашої ментальності, мови й нашого існування як самобутньої нації. Особливо небезпечна матерщина, яка останнім часом, мов смертельна отрута, вливається в океан рідних слів.

Коли більшовицькі кремлівські володарі вирішили покласти край українському духовному відродженню, до столиці України був посланий Молотов. Не скидаючи шапки, він вийшов на трибуну і покритикував російським матом весь український провід, що зібрався вершити подальшу долю України. Очевидці розповідають, що цей вчинок Молотова викликав шок, розгубленість, відчай. Слухачі були повністю деморалізовані, що полегшило присланим з Москви чекістам і місцевим негідникам досить легко розправитися з урядом та партійним керівництвом України. За короткий час вони були роз'єднані, ошельмовані і постріляні.

Ефективність матерщини в руйнуванні совісті і духовності добре усвідомлювали стратеги й тактики Кремля. Вони ввели її до партійної і державної мови, вона рясніла в усних висловлюваннях і в державних документах. Був випадок, коли чекістські кати завагались, що чинити з дітьми і дружинами «ворогів народу». Вони подали список дітей на рішення партії, і той самий Молотов наклав резолюцію «расстрелять к ... матери!» [*«В России матом не ругаются, в России матом разговаривают».* – *Й. Мандельштам*]

Офіційна матерщина з Москви за часів панування комуністичної партії зафіксована не лише в документах органів терору, а й у численних телетайпограмах на заводи і в урядові

установи. В ті часи часто можна було чути не лише від приватних осіб, а й від російських теле- і радіожурналістів слова гордості за «найсильнішу у світі» російську лайку.

У чому ж особливість російської національної лайки? А в тому, що ця лайка втоптує в бруд, обливає нечистотами найсвятіші для людини поняття Бог, Душа, Матір. Людей, що живуть без мату і шанують матір, душу і Бога, російська лайка буквально вибиває з колії, деморалізує, травмує їхнє почуття і мислення, робить беззахисними. І цей удар по психіці не уявний, а, можна сказати, цілком матеріальний. Екстрасенси і йоги знають, що вібрації грубої лайки руйнують тонку матерію астралу і менталу, тобто руйнують середовище наших почуттів і думок.

Чому ж не страждають від цього матерщинники? А вони призвичаєні, вони ростуть в родині, де лаються батьки й матері, бабусі і дідусі, дівчатка, хлопчики і закохана молодь. Все, що може зруйнуватись, – у їхніх душах вже зруйновано, вони призвичаїлись жити в словесному смороді, отже можуть користуватись ним як зброєю в той же спосіб, як користується фізичним смородом скунс.

Коли ж і як виникла ця пекельна лайка? Росіяни кажуть, що запозичили її у татар, але це не зовсім так... У татар росіяни запозичили лише формулу, але у татар вона не була лайкою. Сумнозвісний вираз, вживаний татарами, означав лише таке: «Я був чоловіком твоєї матері, і, можливо, ти мій син». Цей вираз у татар походив з давніх часів пунуальної сім'ї, яка складалася з кількох жінок і кількох чоловіків, не поділених на пари. Діти знали лише своїх матерів, а кожен чоловік був імовірним батьком. Це й відбилося у згаданій формулі, яку росіяни зрозуміли як образу матері. Зрозуміли і почали широко застосовувати для брудного приниження, поставивши в лайці поряд з образом матері все найсвятіше – Бога, Душу – та додавши принизливі натуралістичні подробиці акту.

Моя мама, Гавриленко Зінаїда Іванівна, згадувала, що вперше вона почула з вуст «старших братьєв» брудну московську лайку на одній з Харківських вулиць у 1927 році. Почувши ті слова, мама не зрозуміла значення їх. Неймовірно! Але факт.

До речі, про вплив Голодомору на мову в Харкові. Мої тато і мама розповідали, що до 1932 – 1933 років район Харкова Велика Основа, де колись жив Григорій Квітка-Основ'яненко, був майже цілковито українським. Коли я в 1936 – 1941 рр. навчався в школі №54, що поруч із садком Основ'яненка, всі учні вільно розмовляли й українською, і російською. Коли ж у 1945 – 47 роках я вже навчався в ремісничому училищі №14, мені «старшие братья» неодноразово били морду «за то, что ты не черт, а разговариваешь по-украински» (до речі, не окупант, а порядний росіянин, подвижник української культури професор Микола Сумцов у своїй праці «Слобожане» (с. 150) пояснює, чому «старшие братья» ображають українських селян, називаючи їх «чертями»).

Значна зміна світогляду відбулась у таранівських представниць прекрасної статі. За приблизно двісті років проміжку між смертю сотниківни і роком народження моєї тещі та нашої добродійки (світогляд якої був близький до моралі сотниківни) інтенсивність еволюції була незначною. А от після Голодомору 1933 р. це вже не еволюція, а деградація багатьох представниць прекрасної статі, що перетворилися на «чухраїнок» (читай чудову класифікацію Остапа Вишні).

Багато доброго зробила нам в Таранівці ще одна свята душа. Вона рятувала нас (мене й дружину), доки не придбали ми залізничний металевий контейнер (2х3 м), щоб ховатись від дощу. Їй теж Голодомор 1933 р. виходив боком. Вона влаштувалась працювати на залізницю біля Харкова, а потім знову повернулася в свою хатинку, що неподалік нашого городу. Батьки її повмирали в Таранівці від черевного тифу.

А ось приклад деінтелектуалізації [1, с. 89-90]. Один із сучасних таранівських «козаків» мало не щодня з року в рік бадьорим кроком прямує повз наш горід до самогонщиці за «пальним». За фахом – шофер, вік – 35 років. Чоловік він дуже чемний, але шкодує, що колись вчав до Харківської бібліотеки ім. Короленка, займаючись самоосвітою, і змарнував час. Шофер цей інвалід, часто хворіє. Якось він розповідав мені, що че-

тверо знайомих йому злодюг залізли до будинку дачника, не помітивши, що господар чатує на них у будиночку. В результаті два чи три злодюги були покалічені. З цього оповідач робить філософський висновок: «А я злодійством не займався і не займаюсь, бо малоздоровий». Про аморальність злодійства навіть в бібліотеці ім. Короленка він не довідався, добре, що хоч не «козакує», як ті четверо, не поповнює лави тих харків'ян, що втрачають характерні національні риси й котрих стосуються слова нашого великого слобожанина професора Олександра Потебні, сказані ним на захист української культури: «Вообще, денационализация сводится на дурное воспитание, на нравственную болезнь... на мерзость запустения на месте вытесненных, но ничем не замененных форм сознания, на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабой связью с чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление... Народность, поглощаемая другой, после безмерной траты своих сил, все-таки, в конце концов, приводит эту другую к распаденію» [6].

Ця думка професора Потебні знайшла підтвердження і в ситуації інтенсивної колонізації неукраїнцями територій, де Голодомором 1932 – 1933 рр. була винищена значна частина українців. Як ілюструє, зокрема, порівняльна таблиця культур українського та російського народів, складена професором Харківського національного університету Іваном Цехмістро [10], ментальність цих двох народів нерідко є взаємопротилежною, а «слияние» (це вже моя думка) призводить до «оподления, безнравственности да мерзости запустения». Все це триває від часів Голодомору і дотепер.

Однак і впадати в надмірний песимізм ледве чи варто. Спостерігаючи за дітьми, онуками та правнуками жертв Голодомору 1933 р., бачимо інколи й такі риси буття, що подають надію. Ось і приклад. Стадо корів, яке чотири рази на день проходить повз наш город, пасуть по черзі дві бригади пастухів. Одна бригада складається з трьох «козаків» років від сорока до шістдесяти. Тобто це можуть бути діти або внуки жертв Голодомо-

ру. Грім безперервної московської брудної лайки, рев биків, корови, що розбігаються в різні боки й витоптують городи, – ось такі характерні риси діяльності цієї команди пастухів. Якщо згадати наведений вище критерій М. Горького, то здається, що відбулася Овідієва метаморфоза і не корови є скотиною, а їхні наглядчі. Друга ж команда пастухів складається з дівчаток років десяти. Зрідка долучається ще й їхня мама. У них керівництво стадом відбувається в абсолютній тиші. Певно, якусь добру ауру випромінюють ці дівчата, тож жоден бик не реве. Все стадо проходить колоною, ніби дисципліновані військові. «...Тлять старого дуба, а від коріння – тихо, любо – молоді пагінці ростуть». Ці слова Великого Тараса спали мені на думку, коли спостерігаю за командою юних пастухів. Отже, оскотинились не всі таранівці.

Буквально вчора, тягнучи візок з картоплею до електрички, почув я з-за якогось паркану уривок монологу: «...Тут все мое! Ушивайся, блядь, козел недоделанный!» (І це при тому, що в тім дворі живуть дуже гостинні люди. Дванадцять років тому сів я перепочити на лавочці біля цього паркану. З'явилась господиня і, побачивши мене, винесла десятки два чудових яблук.) А метрів за двісті від того місця розташована садиба ще одних «козаків», народжених вже не під час Голодомору, а в часи, коли «жити стало легше, життя стала веселіше», тобто в 1937 – 38 рр. Так от, ідучи якимось повз їх садибу, почув я кінцівку діалогу сучасних Одарки і Карася. Спершу, мов з кулемета, нерозбірливі для мене слова Одарки, а коли вона замовкла, щоб перевести дух, Карась мовив: «Я ні х...я не роблю». «А коли ні х...я не робиш, то не п...ди!» – логічно завершила дискусію працьовита Одарка. Отакий лексикон таранівців, народжених після Голодомору 1933 р. З вуст людей, які народилися до геноциду 1932 – 1933 рр., я ніколи не чув навіть натяку на брудну лайку Московської Орди.

От моя колишня теща, яка народилася в Таранівці 1908 року, за весь час нашого з нею спілкування не вжила жодного скабрезного слова, зате чув я від неї безліч приказок, які свідчили про культ працелюбства, що плекався в її рідному селі.

Наприклад: «Лежня не дасть коня». Так, корені працелюбства сягають в Таранівці не тільки доголодоморних, козацьких, а й доісторичних часів. Ми знаходимо на нашому горбді безліч глиняних пряселець від прадавніх ткацьких верстатів, кам'яні товкачі від ступок, крем'яні вістря від списів. Остання моя знахідка – половина кам'яної допотопної мотики, отже, працювали в стародавній Таранівці й хлібороби минулих тисячоліть. Трудилися й будуть трудитись і жити по-людському, а не постголодоморно, якщо вистачить в українців сил позбутися голодоморної (духовної і матеріальної) спадщини, а її ой-ой як багато! Березневі вибори 2006 року до Верховної Ради України оптимізму не надали, тому що лише 37% народних депутатів визнали себе етнічними українцями. І це при тому, що згідно з переписом 2001 року етнічні українці становлять 77% населення України. Ой, леле! Який же рівень ментальності треба мати українському народу, щоб прийти (чи, правильніше сказати, доповзти на колінах) до того стану, аби на дійсно демократичних виборах обрати парламент, 63% якого не є представниками титульного етносу... Не дивно, що маємо те, що маємо – театр абсурду.

Маємо Державу Україну... Маємо й титульний етнос. А от який відсоток у ньому є свідомим. Коли в 1861 році була створена Держава Італія, Гарібальді сказав: «Створили ми Італію. Тепер треба створити італійців».

Згадаймо й Л. Українку:

Нехай же ми раби, невільники продажні,
Без сорому, без честі – хай же й так.
А хто ж були ті воїни відважні,
Що їх зібрав під прапор свій Спартак?!

Був у нас створений Симоном Петлюрою Гайдамацький Кіш Слобідської України. Очолена генералом Тарасом Чупринкою та полковником Куком Українська Повстанська Армія, від 1942 до 1956 року без жодної зарубіжної допомоги боролася на три фронти.

Уривок із рапорту про діяльність гітлерівської поліції безпеки і СД №4 (15 вересня 1941 р.):

Поліція безпеки і СД. (...) Діяльність західноукраїнської групи Бандери стає все більше шкідливою в інших районах України. Там пропагують національні політичні ідеї, для яких раніше не було практично ніякого сприятливого підґрунтя. Ці ідеї становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому. Було вжито відповідних заходів (Auswartiges Amt (AA). – Bonn / Inland II g. 431, f. 131).

Уривок із донесення про події у СРСР №164 Берлін, 4 лютого 1942 року:

...Перехоплені документи, як і зізнання нещодавно арештованих людей Бандери ще раз доводять, що повернути до якогось позитивного співробітництва прихильників руху Бандери неможливо. Тому залишається єдиний шлях – повне знищення цього руху. (Bundesarchiv (BA). – Koblenz / R58/220 ff. 292, 295-298).

Як свідчать наведені донесення, про співробітництво УПА з окупантами не могло бути й мови. Ставлення коричневих і червоних тоталітаристів до Українських Визвольних Змагань є тотожним. До речі, гітлерівці, у свою чергу, звинувачували УПА у співпраці з Москвою.

Було й героїчне Ков'ягівське повстання 1920-го року (впритул до Валок).*

Був (і є) Український Народний Рух...

Було (і є) Всеукраїнське товариство «Просвіта»...

Але, але, але... Чому коефіцієнт корисної дії національно-демократичних організацій такий «скромненький»?

«Пусть другие кричат. Мы-то знаем: молчание – золото. Не хотим мы попасть в «первачи»... Дура-совесть, молчи! Промолчи, промолчи!..» – докірливо мовив дисидент Галич. Дійсно, і нам є про що не мовчати. У середині 1990-х років під час пікетування перед Харківською держадміністрацією я тримав гасло з вимогою «української України» поруч з нашою харківською

*Читай «Валківську енциклопедію».

Жанною д'Арк. Поруч стояли і «стражі порядку». Поступово я став відчувати печію в горлі, бронхах та на обличчі. Відчував також загальне очманіння. Через кілька місяців після того розповів я про це Жанні д'Арк, і вона конфіденційно повідомила мені, що теж тоді відчувала такі самі симптоми. Отак «мовчимо, зализуєм секрет... Як мовчання душу уярмило, то який же - в біса – я поет?» - запитує живий класик. Воістину, розвиток історії іде по спіралі. Як у давнину спартанці без жодних юридичних підстав вбивали ілотів, так і за часів «незалежності» україноненависники винищують українську інтелігенцію, застосовуючи не тільки освячені віками ординські методи, але й вживаючи найпідліші, найзлочинніші технології. Тобто й зараз україножери здійснюють геноцид проти української інтелігенції (читай статтю «Спецслужбы и спецразработки» в газ. «Харьковский пожарный вестник», 2006, серпень, №32; [20-27]).

Мабуть, варто не залишити без уваги велику статтю В. Коломацького і С. Паняка в газеті «Літературна Україна» від 15 лютого 2007 року, де розповідається про антиукраїнський терор у Росії. Якщо створювана п. Юрієм Луценком «Народна самооборона» не є черговою фікцією, необхідно звернути увагу цієї організації на терор проти української інтелігенції в «незалежній» Україні, розгорнувши й у нас правозахисну кампанію «Ні – вбивствам і розправам».

Спілкуючись з членом Організації сучасного українського козацтва, про якого вже згадував, керуючись власним гірким досвідом, з болем констатував я з поведінки й манер козака, що сучасні спадкоємці організаторів Голодомору катують його злочинними психотропними засобами. Мене почали катувати так ще від часу чехословацьких подій 1968 р., тож маю досвід. Пишу це і плекаю ефемерну надію, що серед читачів знайдеться хоч один козак, чи козачка, з мільйона постголодоморних свинопасів (термін запозичений у Т. Шевченка), який виявиться здатним чути мої волення в пустелі і надасть розголосу різновиду сучасного геноциду, який своїм корінням і за ідеологічною спрямованістю, нелюдяною підлістю є прямим продовженням геноциду 1932 – 1933 рр.* Чи, може, широкий світ

* «...работа над созданием и совершенствованием «пси-оружия», безусловно, ведется...» («Харьковский пожарный вестник» № 16, стр. 6, 2007)

довідається про це лише років через шістьдесят – як і про Голодомор 1933 р. – через кілька десятиліть після того, як український народ буде проковтнутий великодержавними шовіністами? Адже і зараз відбувається цілеспрямоване злочинне винищення активних свідомих українців (читай сумну гумореску О. Вишні [7], де він характеризує українців-чухраїнців, – там значно більше правди, ніж жартів), а чухраїнці роблять вигляд, що вони цього не помічають – «їм плюють в глаза, а вони твердять, що це Божа роса».

А втім, народний депутат Верховної Ради Володимир Яворівський, який в газеті «Слово Просвіти» (2005, №49, с. 4) повідомив, що останнім часом до нього збільшився потік листів зі скаргами жертв застосування злочинних психотропних засобів, і п. Яворівський зробив з цього приводу офіційний депутатський запит до СБУ. А 21 лютого 2006 року о 22 годині 10 хв. по каналу «1+1» виступала керівниця всеукраїнського видавництва «Вища школа», яка повідомила громадськості, що всі співробітники видавництва є жертвами застосування до них злочинних психотропних засобів. 22 лютого по Українському радію вона разом зі своїм заступником повторила цю невтішну інформацію, її заступник закликав усіх жертв телефонувати йому і дав свій робочий номер телефону (якщо мені не зраджує пам'ять, звуть його Сергій Опанасенко: (044) 486 37 53).

Змальовуючи постголодоморну, посткомуністичну Таранівку, не можу не згадати хоча б кількома словами колоритну сім'ю NN. Подружжя це є взірцем у багатьох відношеннях: за дванадцять років знайомства жодного разу не чув я від них брудної московської лайки, у сім'ї їх поважають українські народні традиції, господиня регулярно відвідує церкву, їхні діти та внуки тримаються разом і шанують батьків, господар – майстер на всі руки. Керуючись стародавнім таранівським постулатом: «Лежня не дасть коня», подружжя невтомно працює. На таких сім'ях базуватиметься майбутній розквіт козацького сотенного містечка Таранівка. Якщо не задавлять україножери. Сподіваюся, що вистоять таранівці.

Що стосується визначення поняття «геноцид», то в «Енциклопедії Британіка» (т. 10) зазначено, що «згідно конвенції генеральної асамблеї ООН, геноцидом є одна з таких дій, вчинених з наміром зруйнувати повністю або частково національну, етнічну, расову або релігійну групу, як то:

- 1) вбивство членів групи (це й про Сашка Степаненка. – А. Г.);
- 2) завдання серйозної тілесної або ментальної шкоди членам групи (це стосується й сучасності. – А. Г.);
- 3) навмисне поставлення групи в життєві умови, розраховані на її фізичне зруйнування, як повністю, так і частково.
- 4) застосування засобів, які заважають народжуваності в межах певної групи осіб;
- 5) примусове переведення дітей однієї групи осіб до іншої групи» (наприклад, як зазначено в чекістському документі на стор. 31, Радій Сидоренко та сотні тисяч дітей інших репресованих та померлих від голоду батьків. – А. Г.).

Характерною рисою сучасного геноциду є, зокрема, його системність і комплексність, спрямовані на фізичне знищення української інтелігенції. З одного боку, деякі зарубіжні митці та «наші» запроданці створюють (на догоду та глум «матозычного населення») гротесковий художній образ недорікуватого «хохла» (а ля «чукча»). З іншого боку, фахові садисти, за допомогою найідліших новітніх технологій (читай, зокрема, [29]), втілюють цей образ в життя, перманентно очманюючи свідомих українців, або підступно спричиняють «совершенно естественную» смерть українських інтелігентів. Інколи використовуються, освячені віками, і традиційні ординські методи.

Переходячи до впливу Голодомору на Гавриленок, почну з моїх дідуся та бабусі – Максима та Орисі. Мешкали вони в селі Петрівка Хорольського району Полтавської області. До революції належали до стану реєстрового козацтва. Були заможні. Навіть до цього часу той куток села, де була їхня садиба, зветься по імені мого діда – Максимівщина. В 1932 році були вони закатовані голодною смертю: майже всіх «куркулів» навколишніх сіл та хуторів нелюди замкнули в одній хаті і морили голодом, тримали їх там, поки всі померли.

Мали дідусь і бабуся десятиох дітей. Одна з їхніх доньок, Настя (1886 р. н.), була одружена з реєстровим козаком середнього достатку Юхимом Верещакою. Мешкала вона в селі Петрівка (на розі головної вулиці і тієї, що веде до села Єньок). Оскільки Верещака не був багатієм, за часів Українських Визвольних Змагань він належав не до гетьманців, а до петлюрівців. (Так розповів мені в 1947 році мій дядько – Федір Гавриленко.) Старші сини його втекли на Донбас. Одна з доньок ще до Голодомору вийшла заміж за військового, а дві інші – Марія та Ольга – жили з батьками. Під час Голодомору всі члени родини Юхима Верещаки вижили. Під час Голодомору Марія десь украла трішки зерна і за цей «злочин» була засуджена на сім років ув'язнення. Після звільнення з концтабору вона стала хронічною п'яницею, хоча не без «допомоги» свого татуся, бо й Юхим Верещака після Голодомору став прихильником «зеленого змія», нерідко, коли напивався, бив дружину.

Найстарша донька Максима та Орисі Гавриленок, Горпина (1882 р. н.), була одружена з заможним реєстровим козаком Данилом Бовою. У 1932 році були вони «розкуркулені» і відправлені на Соловки. Там Данило Бова і помер, а її в 1935 році звільнили з ув'язнення. Хоч мала Горпина чотирьох доньок, та в жодній з них не знайшлося притулку для матері, бо вони боялися, щоб і їхні сім'ї не репресували. Тоді мій тато взяв свою старшу сестру до себе в Харків. Пам'ятаю, тьотя Горпина кожної неділі відвідувала єдину на весь Харків діючу церкву. Також запало в пам'ять, що інколи в її мові «проривалося» принесене з каторги слівце «блядь». Однак якнайбруднішої московської лайки вона в ув'язненні так і не засвоїла. Колись я почув, як тьотя Горпина напівпошепки розповідала моїй мамі: «Прив'язалася сьогодні до мене Лера (шестирічна внучка квартирних хазяїв), щоб я взяла її з собою до міста. Коли ми проходили повз вітрину книжкової крамниці, вона й каже мені: "ТЬотя Горпина, купіть мені матиматіку". Ти уявляєш, таке мале, а не соромиться казати "матиматіка"». Ще ненавиділа тьотя

Горпина кіно, бо на Соловках в'язнів примушували дивитися кінофільми з метою «перевиховання».

Старший брат мого татуса Федір Максимович Гавриленко був заможним реєстровим козаком. В 1932 році, рятуючись від голоду та «розкуркулення», втік з сім'єю у Харків до мого батька. Тато написав братові «липову» довідку, ніби з Петрівської сільради, з гумової пробки зробив печатку і поставив за її допомогою штамп на документі. Сам батько розписався за секретаря сільради, а мама – за голову. За допомогою довідки дядько Федір вступив на курси шоферів при Харківському тракторному заводі, а його дружина – на курси водіїв самохідних візків (автокар). Потім вони працювали на ХТЗ. У Петрівку подружжя повернулось лише під час німецької окупації, там вони влаштувались працювати у колгосп, де і трудилися до останніх своїх днів.

Донька моїх дідуся і бабусі Ганна була одружена з заможним реєстровим козаком Дмитром Синяговським. 1932 року його було заарештовано і ув'язнено у харківській тюрмі на Холодній Горі. У праці О. Тарана «Питання до себе» Холодна Гора саркастично зветься Голодною Горою. Мій дядько Дмитро Синяговський розповідав, як в тюрмі люди вмирили від голоду. Сам він вижив чудом, звичайно, не без допомоги мого батька. Але не виключено, що саме ув'язнення врятувало його від голодної смерті вдома. Син Дмитра і Ганни, Григорій, у 1938 році був мобілізований до лав Червоної Армії і до 1946 року служив на Далекому Сході. В 1946 він повернувся додому вже членом партії. На партійних курсах у Полтаві Григорій вивчив «на зубок» «Краткий курс истории ВКП(б)» товариша Сталіна і став парторгом колгоспу в селі Великі Липняги Полтавської області. Проголошення незалежності України Григорій Дмитрович Синяговський сприйняв як трагедію. А от його донька Галина та її чоловік Василь зовсім іншої думки. Навчаючись у харківських вузах і живучи в Харкові, зберегли вони чудову українську мову. У 2002 році подружжя переїхало до батька, який на той час серйозно зане-

дужав. Тепер повернулися вони до Харкова. Дві їхні доньки з родинами зараз живуть у Харкові.

Син Максима та Орисі Гавриленок Іван (1911 – 1941 рр.) восени 1932 року демобілізувався зі строкової військової служби і повернувся до рідної Петрівки, маючи намір взяти на себе господарські справи, аби полегшити життя батькам. Але доля розпорядилася інакше. Під час «розкуркулення» батьків Івану пощастило уникнути арешту. Вислизнувши з рук катів, він поїхав до Харкова до свого брата Дмитра (1899 – 1940 рр.). Маючи документи про демобілізацію, вступив до Хіміко-технологічного інституту. Однак наприкінці першого року навчання хтось доніс про «куркульське» походження Івана і його було виключено. Та він не відступився від наміру отримати вищу освіту і подався до Києва, де таки вступив до вузу. І знову повторилася історія з виявленням «куркульського» походження, тільки тепер на четвертому курсі. З Києва Іван вирушив на Донбас, до міста Рубіжне, і вступив там в інститут на хімічний факультет. Нарешті 1940 року він отримав диплом про вищу освіту і направився на роботу в Кінешму. У 1941 році Іван загинув у «м'ясорубці» під Москвою.

Донька Максима та Орисі Марфа (1898 – 1983) вийшла заміж за заможного реєстрового козака Андрія Тимошенка. Мало подружжя хутір неподалік Петрівки. Був там і ставок, і чудовий садок, і всього було вдосталь. Нажили все це вони тяжкою працею. Восени 1932 року Марфі та Андрію довелося покинути господарство, аби врятуватись від «розкуркулення» і голодної смерті. У 1937 році Андрія заарештували і закатували до смерті. Син Марфи та Андрія, Олександр, став електриком на хімзаводі в місті Саки (Крим), а донька, Єфросинія, працює в саківській лікарні медсестрою. В Олександра є двоє синів: один – моряк-рибалка, другий – механік, працює в Києві. Син моряка після закінчення дев'ятого класу, як переможець математичної олімпіади, був прийнятий до математичного ліцею Київського державного університету і згодом без іспитів вступив до університету. Таким чином, простежується певний

зв'язок поколінь: дід був електриком, внук – також електрик; а закатований в 1937 році Андрій Тимошенко, який служив під українським прапором на Чорноморському флоті під час Українських Визвольних Змагань, має внука моряка-рибалку Українського флоту. Отже, наведені вище слова професора О. Потебні про денаціоналізацію й «оподление» не стосуються роду Тимошенко.

Ще одна донька Максима та Орісі Гавриленок була справжньою красунею, мов зійшла з картини Рафаеля, хоч мала аж ніяк не найкрасивіше ім'я – Хівря (Хавронія). Загинула вона 1933 року від голоду, бо, не маючи паспорта, не змогла виїхати з Петрівки, де діяла паспортна система [4].

Кілометрів за 30 від Хорольщини, де жили і вмирили від голоду мої родичі, жив і сільський кореспондент Микола Рева, який мав мужність написати Сталіну правду (Василь Граб, «Київська старовина», 2005, №1).

Лист сількора Реви Сталіну

...Дії Реви начальник райвідділу НКВС кваліфікував за статтею 54-10 ч. 1 КК УРСР, тобто як антирадянську пропаганду й агітацію.

Отже, виходило, що начебто Рева намагався розпропагувати самого вождя народів...

Москва, Кремль, ЦК ВКП(б)
тов. Сталину от Рева Николая Ант.
Полтавская область, П-Богачаского р-на,
с. Хильковка.

Дорогой Иосиф Виссарионович!

Вы как являетесь нашим другом, учителем и отцом, то у меня явилась смелая мысль написать Вам всю правду. Не ту правду, которую пишут в газетах и которой вы пользуетесь, хотя она и есть, но это исключительная редкость в таком океане народа. И за эту правду писаки осаждают газеты, а про нас никто нигде не станет в защиту, потому что вы от

нас далеко и про наше горе и страдание не знаете. Мы, колхозники своей области и своего района, не живем, а существуем, и существуем только для работы, для государства, ну только не для себя. Наше положение из года в год делается все хуже и хуже. Такой тяжелой жизни Украина не знала в истории своей жизни. Наш колхозный народ оборван, и еще хуже всего – это наш народ голоден. И до каких пор это будет – вы даже, правители, не говорите правду, и как-то получается наоборот: с поразительной точностью предсказывают старухи, выжившие из ума, и у них получается точнее, чем у вас. Черная реакция 1933 года, голодного года, года, когда люди ели кору из дерева, траву и даже своих детей, сотни тысяч людей умерло из голода, и все это на глазах коммунистов, которые ездили в машинах через наши трупы, нагло хваля жизнь. Сами, конечно, были хорошей упитанности. Как не стыдно было? В найсвободнейшей в мире стране – и такое творилось. Народ умирает из голоду не потому, что неурожай, а потому, что у него хлеб был забран государством, и этот хлеб лежал на складах «Заготзерно», элеваторах, перегонялся на дурман-спирт, а люди умирали из голода, в то время когда Вы, Иосиф Виссарионович, говорите, что человек – это и есть самый ценный капитал. И этот капитал из года в год превращается в навоз, потому что в 1933 г., когда народ голодный собирал зерна кукурузы возле склада «Заготзерно» на ст. Хорол, то его стреляли, как собак, вызывали из гор. Хорол эскадрон конной милиции, которая, как львы, с обнаженными пашками, гнала нас, голодных, а хлеб в складах был, было зерно, была мука, а люди умирали с голода. Значит, это было сделано все от государства умышленно и государство об этом знало, потому что и в Москве немало наших земляков померло пухлых от голода, и всех больших городах. В результате осталось много пустых сел и хуторов. Для оставшихся в живых детей создали приюты. На 1941 год вот в нашей деревне пойдет в школу в первый класс только три души детей, вот что наделал 1933 г. За смертность в 1933 г. Сельсовет справки не дает, потому что смертность за этот год составила столько, что за 50 лет не умерло столько людей, сколько в том году. Кто остался в живых, перенес такие трудности, то уже этот человек порченый, потому что я знаю сам по себе. И все мы, колхозники, были пухлые, мы

упали на ноги, пропала умственная способность, потеряли зрение на несколько процентов, нет здоровья, нет сил, общая слабость организма, появилось большое количество посещаемости больницы, и много больных в тех местах, где дали почувствовать 1933 год. Все это делалось на глазах коммунистов. Как им не жалко и не стыдно? Что они, не могли осаждать верховные власти и трубить о таком горе, чтобы не было этого. Даже за границей, как сообщалось в «Известии», знали об этом. Значит, врагами народа все делалось без помехи, а Вам, Иосиф Виссарионович, наверное, никто не сообщал. А коммунисты болели больше за свою шкуру, потому что если станет кто вступаться за народ, хоть словом, то его судьба решалась вместе с нами. Вот как нас ценят, Иосиф Виссарионович. Теперь получилось то же самое: колхозы получили от 140 грамм на трудодень до 900 грамм, и государство закрыло продажу муки и хлеба, железная дорога не дает билетов, чтобы поехать куда-либо купить. В Москву не пускают, в Киев, Харьков – тоже. В самом деле, нехорошо пустить в такие красивые города с мешками, иссушенных, оборванных людей. А там увидит Верховная власть и иностранцы. А народ, как видно, надо выдушить. Полные станции забиты этими мощами, народ осаждает вагоны и вокзалы, их штрафуют самым бессовестным образом, народ бросает свои хаты, колхозы и идет искать счастья. И все это через хлеб. Работаем мы здорово, неубранного не оставляем ничего, все работы поделаны, а хлеба нет и денег нет. Да еще спасибо за налоги прямо невыносимые, и еще приспособлены так, что равняется тому, что налог уплатить – что купить себе свободу, потому что не уплатишь – лишают свободы, и пропадают твои злыдни. И это я видел, как судили одного, который не уплатил налог и который уже не похож и на человека, а какие-то мощи в лохмотьях. Но нет пощады никому. На что уже мясопоставка государству? То сам не съешь в год и грамма, а в государство отдай так само и денежные налоги, которых нет. Наверно, ни в одной стране мира такого издевательства из народа нет. Даже хотя б только из народа, а то и из скотины: заставляют разводить в непомерных количествах, скотина голодает, дохнет из голоду. Нормы выработки не выполняем. Большинство работ выполняют трактора. Лошадей мы развели очень много, ну было бы их половина и

чтобы они ели хороший корм, мы бы ими обрабатывали все работы, а то скотина страдает и мы, люди, страдаем ни за что. И народ вспоминает о помещиках хорошим словом: как там кормили, хлеба было вволю, приварок вволю, голодные не были никогда. Сами эти слова говорят за теперешнюю жизнь, а мы и наши дети из года в год переживаем голод и холод, потому что пять лет назад наше село утопало в садах, а теперь вырублены на топливо, и село стоит голым, ободраным. Каких-либо праздников или дня отдыха мы в колхозе не знаем, живешь, как раб, только для работы и для того, чтобы голодовать из голода в голод и переносить тягости, нужды. Иной год хорошо уродит хлеб, что на трудодень приходится 2 кгр. и больше, то нашим властям районным, кажется, это много и силою заставляют этот хлеб продать в государство, и народ держать на собрании по 3 суток, приостановив всю работу, пока всякими махинациями и запугиванием не добьются продажи, а колхозник работает и остается при своих интересах. И вот колхозники очень обижены таким отношением со стороны власти, что все отдаем государству, а сами остаемся голодны и холодны, всеми забытые даже в такой богатой стране. На хлеб и нет хлеба. Это тогда специальный мор для людей.

Написана, Иосиф Виссарионович, здесь правда, ну только не все охвачено, потому что всего описать нельзя, можно только рассказать. И если нашим властям говорить, то значит подвергнуть себя большой опасности. Я вот пишу Вам это письмо, правда, коротенькое, потому что на это нужен целый том книги, и я думаю, что это письмо к Вам не допустят, а меня за такую «контрреволюцию» загонят к белым медведям, как какого бандита.

Ну, прошу Вас, Иосиф Виссарионович, дать нам жизнь и самое основное – это хлеб, потому что нам обидно, что сами работаем хлеб, а хлеба не едим, или установить какой-нибудь минимум на трудодень хлеба, потому что в нашем колхозе «Ленинской шлях» получили по 900 грамм на трудодень, а на этом хлебе далеко не заедешь. Вы же и сами сказали на II съезде колхозников, что 8 кгр. нам мало на трудодень.

В чем прошу Вас. Если не верите, что я написал, пришлите ко мне Вашего доверенного человека или с/с, пусть прове-

рит – все описано правда. И прошу Вас, Иосиф Виссарионович, дайте мне ответ на мое письмо и прочитайте его сами, и помогите нашему горю, чтобы мы узнали, поможет ли нам правительство и партия или нет. А об этом письме я многим колхозникам рассказал. И если Вы и Ваш отец переживали такие трудности, то поверите и нам.

Про страшний Голодомор 1932 – 1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківської області свідчать збірки «Чорні жнива» та «Столиця відчаю» [5, 5а]. У книгах подані публікації і поіменні списки загиблих від голоду (за архівними даними). Однак, беручи до уваги, що лікарі у той час отримали урядовий наказ вважати причиною смерті не голод, а брак в організмі білка, справжня кількість жертв Голодомору значно перевищує архівні показники.

Село Благодатне (всі села Валківського р-ну) – померло від голоду 86 осіб; с. Ландишеве – 36 осіб (фонди Валківського краєзнавчого музею (далі ВКМ) ОНФ №1561, довідка Благодатської сільради від 20 квітня 1993 року); м. Валки – 90 осіб (фонди ВКМ, ОНФ №1564, довідка Валківської міськради); с. Високопілля – 202 особи (фонди ВКМ, ОНФ №1565, довідка Високопільської сільради від 17.05.93); с. Заміське – 176 осіб (фонди ВКМ, ОНФ №1568, довідка Заміської сільради від 6.09.93); с. Данильчин Кут – 10 осіб; с. Довжик – 15 осіб; с. Зайцівка – 4 особи; с. Катричівка – 118 осіб (дані про Катричівку збирала не «сільрада» (на чолі з комуністом), а порядна людина О. І. Пересада (фонди ВКМ, НДФ №279), тому цим даним можна вірити); с. Козаченків – 13 осіб; с. Шийки – 10 осіб (фонди ВКМ, ОНФ №1983, довідка сільради від 11.09.93); с. Костів – 95 осіб (фонди ВКМ, ЛНФ №1566, довідка Костівської сільради від 10.03.94); с. Вишневе – 81 особа (фонди ВКМ, ОНФ №1985, довідка Мельниківської сільради від 9.10.93); с. Минківка (звідти походить письменник Минко. Цікаво, чи відобразив він голод у своєму творі «Моя Минківка»? Мабуть, не наважився) – 172 особи (фонди ВКМ, ОНФ №1560, довідка Минківської сільради від 15 січня 1994 р.); с. Новий Мерчик – 49 осіб (фонди ВКМ,

ОНФ №1559, довідка Новомерчанської сільради; с. Огульці – 18 осіб (фонди ВКМ, ОНФ №1984, довідка Огульцівської середньої школи); с. Олександрівка – 127 осіб (фонди ВКМ, ОНФ №1569, довідка Олександрівської сільради від 20.08.94.; с. Завгороднє – 12 осіб; с. Майдан – 29 осіб; с. Мозолівка – 67 осіб; с. Очеретове – 39 осіб; с. Сидоренкове – 58 осіб; с. Шелудькове – 41 особа (фонди ВКМ, ОНФ №156, довідка на п'ять сіл Сидоренківської сільради від 7.09.93); с. Добропілля – 4 особи; селище Старий Мерчик – 71 особа (фонди ВКМ, ОНФ №1562, довідка Старомерчанської сільради від 20.8-9.93. – 3 книги П. В. Губського «Старий Мерчик» (Х., 1992, с. 38-40)). Шляхівська сільрада, хутір Крашаницин – 15 осіб (за даними В. Я. Сергієнка).

Уродженець великого села Андріївка Балаклійського району Харківської області Устьянов Володимир Юхимович (нар. 1926 р.) розповів мені, що навесні 1933 року знеможені голодом мешканці Андріївки масово кинулися збирати лободу, яка щедро розрослася на розлогодному схилі між селом та озером Лиман. Збирачі зілля поступово сходили вниз, але багато хто з них виявився безсилим піднятися схилом угору. Такі люди падали і вмирили. Схил був вкритий трупами.

На місце загиблих від Голодомору 1932 – 1933 рр. масово поселяли росіян.

«На Україні тридцять сьомий рік почався в тридцять третьому». Класичну працю Р. Конквеста не подаю, вона загальновідома. А от з працею українського француза чи французького українця О. Тарана (чи не з нашої Таранівки походять його батьки?), мабуть, варто ознайомитись не лише мені.

Публікація пана О. Тарана [4] варта уваги громадськості через дійсно вагомий зміст, який викликає лють україножерів. Щоб мати можливість читати її, довелося мені протягом спекотного дня вивітрювати сторінки книги під сонцем та на повітрі, бо виявилися вони оброблені якоюсь хімічною гідотою, яка викликає печію в горлі та бронхах та стан загального очманіння. Цей метод «научного управління обществом» не новий. Так, у відділі україніки Харківської наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка я не зміг читати книгу «Холодний Яр» Го-

рліс-Гарського та книгу «Дружини націоналістів», бо при читанні їх у читача з'являються вищенаведені симптоми. Те ж саме і з твором Миколи Костомарова «Дві руські народності» в журналі «Основа» за 1862 рік, який зберігається у відділі рідкісних книг.* На мою думку, сторінки книг оброблені злочинними хімікатами. У Харкові чаша ця не оминає переважну більшість активних свідомих українців, якщо вони мешкають у стандартних будинках. Спостерігаючи за манерами шанованих мною людей, на багатьох з яких я дивлюся знизу вгору, з боєм констатую, що їхня поведінка така ж, як і в мене, коли мене катують. І стверджуючи це, я не «открываю Америку через форточку», адже людям це давно відомо, але вони «молчат в тряпочку». Дійсно, мав рацію Монтень, говорячи, що люди скаржаться на будь-що, але тільки не на свій розум.

А ось ще одна харківська картина. Довелося мені зайти до приймальні харківського осередку блоку Віктора Юценка, і протягом 20-30 хвилин я перебував там. Крім мене, у кімнаті був ще один чоловік, у порядності якого я впевнений на двісті відсотків. Вийшов на вулицю я абсолютно очманілий, з чого роблю висновок, що хтось третій, з кімнати поруч чи зверху, «научно управляет обществом». І виникає запитання: яким же може бути коефіцієнт корисної дії «Нашої України», якщо вона не здатна захистити навіть власне приміщення?

У 1994 році через пару днів після виборів до Верховної Ради був я свідком такого цікавого епізоду. У великій залі Харківського Українського культурного центру зібралися люди для обговорення результатів виборів. Все було як звичайно: на сцені стояв стіл, за яким сиділа президія, до мікрофону підходили доповідачі зі складу президії. Зала була заповнена відсотків на п'ять. Я сидів у четвертому чи шостому ряді і мав сумну приємність спостерігати за трагічним, жалюгідним видовищем взаємної гризні виступаючих, а не ділового обговорення результатів виборів та причин поразки націонал-демократів. Поведінка доповідачів була такою, яка буває і в мене, коли мене катують психотропними засобами.

* Така ж «пікантність» притаманна й журналові «Сучасність» у відділі періодики. Але (якщо не брати до уваги цих «ложок дьогтю»), - будучи вже 61 рік читачем бібл. ім. Короленка – я щиро вдячний цій просвітницькій установі.

Перебуваючи неподалік від сцени, я став відчувати дискомфорт – печію в горлі та бронхах, а також загальне очманіння. Я підвівся, повернувся спиною до сцени і попрямував до виходу. І тут я став свідком видовища, всю незвичайність якого усвідомив значно пізніше – вже на вулиці, коли очманіння минуло. Так от, уздовж всієї задньої стіни зали стояло досить багато людей, близько сотні осіб. І це при фактично порожній залі!!! Серед тих «диваків» упізнав я два знайомих мені (по «Спадщині») обличчя – педагога Баєву та інженера О. С. Давидюк. Я чемно вклонився, вони кивнули мені у відповідь (тож гадаю, що, при бажанні, вони підтвердили б мої слова). Не знаю, з яким почуттям, стоячи біля задньої стіни зали, вони спостерігали за дійством на сцені та біля мікрофону, але я переконаний, що не сіли вони в крісла саме тому, щоб не бути підданими тій злочинній психотропній обробці, яку зазнали дійові особи на сцені та глядачі в передніх рядах.

Ось така вона «родная действительность» української інтелігенції. Тож чи варто дивуватись їй, м'яко кажучи, дуже скромним досягненням. Ой, леле! Не народжуємось ми пришелепуватими, – злочинні україножери в рамках бездоганно діючої до цього часу імперської системи «научного управління обществом» роблять нас такими, «а ми дивились і мовчали та тільки чухали чуби», як зауважив великий Тарас у «Юродивому». Така українська інтелігенція є зараз, такою була вона за часів Гната Хоткевича [18]:

Повернувшись у березні 1912 року з політичної еміграції, Гнат Хоткевич деякий час (поки не був висланий у Воронежську губернію) займався активно лекторсько-просвітницькою діяльністю у Харкові. У 1915 році він очолив тут науково-літературний відділ українського літературно-художньо-етнографічного Товариства імені Г. Квітки-Основ'яненка. Робота Г. Хоткевича в цьому Товаристві охоплювала проведення засідань очолюваного ним відділу і читання лекцій, тематика яких висвітлювала різні сфери української історії, соціології, літератури, музики тощо. В період з квітня до грудня 1915 року на засіданні відділу були зачитані такі доповіді: «Фінансова реформа за часів Яна Казимира», «Слово пам'яті Бориса Грінченка», «Про стан народньої освіти і розваги в Галичині». Три лекційні вечори присвячувалися ознайомленню слухачів з драматичною тетралогією

Г. Хоткевича «Богдан Хмельницький». На одному з засідань етнографічної секції Товариства Хоткевич організував бандурний концерт з власним виконанням творів бандурного репертуару...

6 травня 1915 року Г. Хоткевич виступив з доповіддю «Негативні приклади української інтелігенції», в якій, на наш погляд, детально було розглянуто з боку історичності і причинності їх виникнення і наявності...

У першому розділі відгуку перераховано причини, що зробили українську інтелігенцію носієм негативних рис, а саме:

а) «міжкультурність» української інтелігенції, при якій створено історичні умови, що змушують її роздвоюватись між чужою і рідною культурою, тоді як рідної культури фактично не існує ні в сім'ї, де українство могло би дати пам'ятні дитячі радощі, ні поза нею, чим і пояснюється відсутність любові до всього рідного;

б) «статичність» українських інтелігентів, які, не маючи можливості для всебічного прояву в сфері власної культури і працюючи в російськомовних установах, мають проторовані шляхи, розроблені іншими, і тому вносять у свої організації багато дріб'язковості, стають добримом для інших культур, що не залишає місця для власної творчості;

в) незлагідність українського інтелігента, який внаслідок позбавлення свободи перебуває в ролі пасинка своєї вітчизни, що неминуче робить його дріб'язковим і сварливим;

г) схильність до переймання негативних сторін масової російської культури, рівень якої, незважаючи на наявність серед російської інтелігенції Лева Толстого, автор вважає нижчим від рівня культури західноєвропейської.

У другому розділі рубрикуються головні недоліки українського інтелігента, котрими лектор вважає:

а) сварливість, що проявляється від часів князівських міжусобиць, гетьманських часів, розбрату серед полковників та сотників козацького війська аж до взаємовідносин між діями останнього часу;

б) дріб'язковість, що заважає за дрібними інтригами, як правило, «шкурного» характеру, або малогруповими інтересами йти шляхом загальнонаціональних українських ідеалів;

в) «грошолюбство» та любов до «тепленьких містечок», що не дає можливості працювати в ім'я високої ідеї навіть у сфері просвітительсько-культурної української організації;

г) ренегатство, яке носить історично затяжний характер, внаслідок чого українська інтелігенція ніколи не мала широкої репрезентації у світі;

д) відсутність справжнього патріотизму, гарячої любові до свого рідного, чого не спостерігається в інших слов'ян (наприклад, чехів, поляків); на думку лектора, поклоніння Тарасові Шевченку в масі української інтелігенції є малоцирим, формальним та обмеженим пануючою владою;

е) схильність «псуватися» на посадах вищої влади, що притаманна як народу, так і верхам його («Доти був людиною, поки сотським не зробили, господин підхвებель»).

У третьому розділі відгуку освітлено роздуми Г. Хоткевича щодо демократичної інтелігенції Галичини, яка стала на шлях «діяльної любові до свого народу і виявила реальне вираження націоналізму в найчистішому його прояві», ідею якого доповідач вважає вищою від ідеї соціалізму.

Зі скорботою приєднуюсь також до думки О. Довженка та К. Балабухи [19] про наявність серед нас тих, «у кого язик і голова з вищою освітою, серце – з нижчою, а шлунок зовсім без освіти, темний (правда, смак борщу і вареників не сплутає ні з чим), - люди з дипломом інженера й психологією клопа!»

Підсумовуючи вищесказане, вважаю:

1. «Ніч ніколи дня не зборе, хоча й день ще ночі не зборов» – боротьба сили сатанинської та сили Божої триває.

2. Слуги сатани намагалися і намагаються знищити всіх українців: одних вбити, інших перетворити на чухраїнців, малоросів, хохлів – «рабів, підніжків...»

Ми, сьогоднішні українці, маємо завжди пам'ятати страшні злочини, здійснені проти нашого народу. Треба викоринити це зло, щоб люди могли розпізнати умови в усьому світі, за яких трапляються різновиди геноциду, незалежно від того, хто є жертвою. Ганьба урядам тих держав, які й сьогодні виступають проти надання світовій громадськості інформації про український гено-

цид. Не мають намірів навіть вибачитися перед Україною генетичні, ідейні та юридичні спадкоємці ініціаторів та виконавців Голодомору 1933 р. «Поганому виду немає й стиду» не тільки в царині брудної лайки. А втім, і деяким країнам – поборникам демократії варто було б пригадати слова Юліуса Руппа: «Хто не живе по правді, яку він сповідує, той сам є найнебезпечнішим ворогом правди». Подвійні стандарти не прикрашають і демократичні країни, про які англійська приказка мовить: «Найбільш глухим є той, хто не бажає чути». Може, тому що в 1933 р. у самих було «рильце в пушку» – йшли на зближення з СРСР?

У часи Голодомору 1932 – 1933 рр. мораль світова і публічна думка не існували, якщо мова йшла про Україну. Те ж саме відбувається і тепер. Але вину за це поділяють і українці зі своєю психологією «моя хата з краю», вони воліють «молчать в тряпочку» не лише тоді, коли катують сусіда, а й тоді, коли самі стають жертвами «научного управління обществом» злочинними психотропними засобами. Тобто здоровий індивідуалізм переходить у патологічний – так було в 1932 – 1933 рр., коли колективного, масового опору окупантам не було, так є й тепер – україножери є безкарними.

3. Використовуючи критерії порівняльної таблиці української та російської культури [10] та мої спостереження, можна зробити деякі висновки про зміни в свідомості українського народу під впливом Голодомору 1933 року.

а). Ментальність культури. Дух індивідуального підприємництва, індивідуалізм, поєднаний з повагою до окремої людини та її свободи, гостре неприйняття деспотизму після Голодомору набули менш виразного характеру.

б). Ставлення до праці. Працелюбність та працездатність українського народу, що своїми витокami сягає аграрної трипільської культури, до певної міри знизилась. Однак, незважаючи на нелюдські жахи Голодомору, в Україні ще зберігся інстинкт праці українського селянина, певна культура праці.

Звідси, як характерна риса ментальності, збереглося емоційно-шанобливе ставлення до землі-годувальниці.

в). Ставлення до свободи. Корені козацької свободи, індивідуалізм та відданість свободі, які оспівані в українському фольклорі та знайшли своє відображення у філософії Г. Сковороди, яка своїми витокami сягає прадавньої риси української духовності – екзистенційності, безумовно, і після Голодомору збереглися, хоч і в дещо маргіналізованому вигляді.

г). Правові норми. Магдебурзьке право як суто європейська норма самоврядування (знаменита пісня Григорія Сковороди: «Всякому городу нрав і права»), та давня традиція виборності київських князів, гетьманів та отаманів, традиція свобод, що ще довго обстоювалася Слобідською Україною вже в межах Російської імперії, не були стерті Голодомором зі свідомості українського народу і виявляють себе навіть зараз, як у позитивних, так і в негативних формах (Партія регіонів, «де два українці, там три гетьмани» – наприклад в наявному в сучасній Україні багатьох нерідко ворогуючих між собою козацьких організаціях з кількома гетьманам на чолі).

д). Освіта. Голодомор 1933 р. сприяв денационалізації освіти, тобто «мерзості запустення» та «оподленню». Після Голодомору в освіті різноманітними засобами інтенсивно культивувалося ставлення до українського народу як до бидла, яке має «в сусідів бути гноєм, тяглом в їх колісницях бистроїздних» (за визначенням І. Франка).

е). Становище жінки. Ще Нестор Літописець зазначив, що поляни (предки українців) дотримуються добрих звичаїв і мають «стыдение» до жіночої половини родини, а в'ятичі (предки сучасних росіян) «жили в лісі як ото всякий звір, їм все нечисте і срамослів'я було в них перед батьками і перед невістками».

Голодомор 1933 року сприяв нівелюванню цієї різниці. Крім того, в другій половині 30-х років різко збільшилась кількість жінкоподібних істот – трактористок, робітниць на залізничних коліях, кранівниць на будівельних майданчиках, робітниць на будівництві автомобільних шляхів. Життєві обстави-

ни змушували жінок губити свою жіночість, а це не могло не впливати на народжуваність [1].

є). Месіанство і пасіонарність. Впливу Голодомору на ще слабку українську пристрасну покликаність автор не виявив, бо вона після поразки Українських Визвольних Змагань та з ліквідацією Відродження 1920-х років не могла не зійти нанівець. За те після Голодомору в Україні великодержавні можновладці всіляко культивували тяжіння Росії до очолювання поступу всього людства, типу висловлювань україноненависника В. Г. Бєлінського: «Назначение нашего государства состоит в том, чтобы слить в себе элементы всемирно-исторического развития», або його ж: «Завидуем внукам и правнукам нашим, видящим Россию в 1942 году во главе всего человечества».

Або сентенція імператора Миколи I: «Россия – государство не сельскохозяйственное и не промышленное, а военное, и его предназначение – быть грозой мира».

ж). Війна і мир. Характерною рисою української ментальності завжди була миролюбність. Для порівняння згадаймо, що Московська держава за період від 1462 до 1914 року захоплювала, в середньому, щодня біля 80 км² чужої території. Український патріотизм чистий від помислів поневолення інших. Голодомор 1933 року сприяв віддаленню від такого патріотизму і наближенню до послаблення і втрати пам'яті, переходу до малоросійства, хохляцтва, а то й відвертого яничарства.

з). Релігія. Первісний євангелізм Київського християнства заклав передумови ідеї «вільної особистості», інтерес до внутрішнього світу людини, її душі, особистісного пошуку Бога, було і співчуття. За оцінкою російського дослідника Г. Федотова, «київське християнство було одним з найкращих способів реалізації Христової науки в цілому християнському світові. Воно не знайшло ніякого продовження в московському християнстві, яке було зовсім іншим» (тоталітарним, деспотичним). Традиції Київського християнства плекала на «Великій» Україні Українська православна автокефальна церква, яка була повністю розгромлена під час Голодомору. Тривало ж спершу животіння, а потім – розквіт агресивного, деспотичного московського православ'я,

яке є державною московською інституцією і яке переважає у «Великій» Україні і донині, отруюючи свідомість українського народу (читай публікації В. Яворівського в «Літературній Україні» початку березня 2007 року).

Тут доречно навести думку видатного російського вченого Льва Гумільова: «Москва не продовжила традицію Києва... замінив її іншими нормами поведінки, заимствованими более всего у монголов» [16].

Не буде зайвим пригадати й вислів фундатора марксизму: «У кривавому болоті монгольського рабства доводиться шукати колыску Московії. А сучасна Росія є лише метаморфоза колишньої Московії... Отже, Москва виростає і розвинулася в огидній і паскудній школі монгольського рабства. Своєї могутності вона досягла тільки тим, що, будучи сама рабинєю, стала віртуозом в мистецтві поневолення. Лише Петро I зумів нарешті поєднати політичну спритність монгольського холопа з гордим стремлінням монгольського пана, якому Чингісхан заповів завоювання світу» [17].

4. При всій нищівності Голодомору 1932 – 1933 рр., наслідки якого масово відчуваємо й зараз, у вигляді значної втрати як загальнолюдських цінностей, так і національних традицій, ситуація не є безнадійною: певна частина нашого народу, у тому числі представники молодого покоління, не втратила своєї духовності, працьовитості, завзятості, справедливості, вірної національної ідеї та тисячолітньої культури. Для прикладу пригадаю щойно ініційований українською молоддю рух «Розмовляймо українською!»*

Але щоб поступ інтенсивно відбувався, щоб український народ не був проковтнутий «старшим братом», потрібні інтенсивні скоординовані зусилля дійсно української влади, не тієї, яка здебільшого дбає про поповнення власної кишені та дискредитацію ідеї незалежності України. Потрібен *державний* захист українців від злочинних дій україноненависників психотропною зброєю. Наприклад, я не вірю, щоб такі справжні герої

* 50% пікетуючих в квітні 2007 р. проти антиукраїнства Харківської міськради становила молодь.

України, як Левко Лук'яненко та В'ячеслав Чорновіл були від природи настільки, чемно кажучи, недалекоглядними, що на президентських виборах 1991 року виступили як конкуренти, один проти одного, в результаті збільшивши шанси Кравчука. На мою думку, ці два українські лідери були злочинно одурманені україножерами. Те ж саме можна сказати й про лідерів тих чотирьох (!) правих національно спрямованих українських політичних партій, які, маючи майже тотожні програми, не здатні не те що об'єднатись, а навіть координувати свої дії в боротьбі проти злочинців-україноненависників.

Певен я, що й божевільна роздрібненість української еліти на виборах 2006 року зумовлена не стільки наявністю серед наших лідерів певної кількості підсадних качок, скільки таємною дією на них злочинних психотропних засобів, які перебувають у руках ворогів Української Держави. (При бажанні допитливий читач може прочитати дещо більше на цю тему в моїх публікаціях в журналі «Український Засів» (1997 р., №4-6, с. 87-89, №10-12, с. 13-14), у газеті «Змієве городище» (2001, №1, 3, моя стаття «Хресна путь»), у журналі «Український інформаційний бюлетень здоров'я» (2004, №1, с. 79-80). Допитливому читачеві раджу прочитати велику публікацію «Спецслужбы и спецразработки» в газеті «Харьковский пожарный вестник», №32, 2006.

Аби справді український уряд прийшов до влади, потрібно, щоб дійсно наші різнокаліберні лідери не перебували в стані перманентного очманіння, під злочинною дією психотропних засобів.

Згадайте, добродіі, публікації 1989 – 1991 років про розсекречені неймовірні засоби спостереження та впливу на громадян, якими користувалася «Штазі» колишньої НДР. А вона була ж лише філіалом КДБ СРСР. Прочитайте статтю «Наркодиспансер КГБ» в газеті «Аргументы и факты» (1992, квітень, №13). Не думаю, щоб сучасна СБУ вживала (принаймні формально) ті ж самі засоби. Очевидно, їх перебравли інші – дійсно таки україножерчі структури. Безумовно, протидіяти їм можна лише державними засобами, а не б'ючись поодиноці об стінку лобами. Повторюю – державними, скоординованими зусиллями Українців, а не чухраїнців. Але влада – далеко не українська, коло замкнулось. У мене не ви-

стачає розуму, щоб запропонувати дійсно корисне, тому й звертаюся до громадськості з цим зойком волаючого в пустелі. Тут доречно зауважити, що на початку листопада 2005 року в інтерактивній радіопередачі з Києва жінка, що зателефонувала і потрапила в ефір, сказала: «Всем известно, что Киев был всесоюзным центром разработки психического оружия. Я тоже работала в этой системе, но сейчас не хочу углубляться в эту тему».

5). Що стосується відповіді на поставлене у заголовку запитання: чи з плином часу змінюється український народ, – то, як на мою думку, у переважній більшості на «Великій» Україні після поразки Українських Визвольних Змагань 1917 – 1921 рр. та придушення повстанського руху й культурного Відродження 20-х років, а також після Голодомору наш народ дуже змінився і ще в більшій мірі підпадає під ту характеристику, яку дав йому Остап Вишня ще до Голодомору в своєму творі [7]. Не дуже помітно, щоб українська інтелігенція позбулася рис, констатованих Гнатом Хоткевичем ще 1915 року [18].

На жаль, не можна не погодитись із висновками конференції 2003 року: геноцид деформував мораль українського етносу; нація з вистояною культурою, високою мораллю, досконалою мовою набула рабської психології: заляканість, брак самостійної думки й волі, соціальна й політична апатія, байдужість до власної національної долі.

«Так дихати легко в моїй Україні, немов... у тюрмі відчинили віконце» [11]. Геноцид триває!

Наприкінці цього розділу надаю слово, світлої пам'яті, Кіму Балабусі. До речі, його всенепорочно-праведний батько-політрук батальйону, полеглий у бою на Кубані, і мама – вчителька російської мови і літератури – назвали свого сина ім'ям, що походить від аббревіатури КІМ – Комуністичний інтернаціонал молоді. Сам Кім, прозрівши від тоталітаристської облуди, напівжартома розшифровував своє ім'я на просвітницький кшталт як аббревіатуру від Кирило і Мефодій. Отже, на конференції, присвяченій Геноциду 1932 – 1933 рр., Кім продекламував наступне:

Харківські меморіали

*Живим і мертвоненародженим
Кім Балабуха*

*...Всяким у городі нрав і права...
(за Г. Сковородою)*

По війні у «друго-першій» столиці УРСР додумались: дешевше не відбудувати не кожному однаково святе, а, сяк-так розгладивши, робити з руїн сквери! Остап Вишня, щойно прибившись із Гулагів, сардонічно ізрік: – Харків – оскверняється!

З апокрифів ХХ ст.

« – Ты меня уважаешь? » (Із дефіциту совків к. ХХ ст.)

« – А себе поважаємо?? » (На жаль, – дефіцит незалежності)

...Лопанська левадо й Лісопарковий

Офіційний звід-Меморіал!.. –

Всім полеглим тут

(щодругий у Харкові)

Нині й присно –

реквієм-хорал!..

...«Дробицький яр»!

А – «Холодна Гора»??

Над Журавлівку – «Саєнкова круча».

Триста-кобзарське більмо зазира

В невідь замуч... А «Сабурки» засмучя??..

Старокладовищна – смура Муранова...

Тінь мирноносиць – був храм, гробівець!..

Мов од урану!.. –

Тиранам «ура» нове??? –

Першопогруддя Шевченкове, ловке, -

Дар від Алчевських – кому ж бо з руки?! –

Тут совнаркома тюрма-людоловка:

Гамузом – на Соловки чи в совки!..

Ні, не нечеми... Ба, й десь «перескверять»:
Баста Бастиліям!.. –
Тут же – страма:
Вічнять «Загиблого Міліцьонера»,
А відпокуть й їх зувіччям катма!!
Тут недовгроблене в селах «комбєдами»,
Недоутоплене в сльозах царя –
Абриси арок –
ажур: «сквер Пабєди»! –
Що ж бо дзеркале
«Дзеркальна струя»??.
Купол на купол? –
сильвет синагоги?
(В «Дробицькім»
той же ландшафт звіддаля!)...
Гей, слобожане,
ми – з Гога-Магога?
Де ж (та чи й є?)
Слобожанська земля??!
Добримо пам'ять
у дрібу-дрібущечки...
Тямі,
оттак «слобонившись», – капець??
З німо-«Німецької» бюститься Пушкін.
Розлюксембурює «керя» як спец!..
Всіхне! Зрідні-бо і Б. Чичибібіну,
Й Гіршман чи згірш (не лиш оком всякав!), -
Але облишмо
(було б найпохабніше!!)
Вкраяти в Краю Харка чи Сірка!!
«Сквер Молодіжний» – чия ж резервація:
Хоч Хохломор там шануй, хоч УПА!..
Жужма: ЧАЕС – КаПесесам, «афганцям»... –
Нишком: щоб в «центрі» когось не чіпать!!
Був же й будинок під окликом «Слово»! –
Славно молів язиками всіма
(Пошаткувала епоха сповна! –
Що аж нащадкам заціплює мову!..)
Назва зосталась, а слова?.. – Глушма?!

Вчилися на нас – то «здавати»,
то звільнювать,
Ген з муравлишок накликувать орд,
То в ГеПеУ –
пильно, оперо-мильно!
То з ПеТеУ
в танко-експорт ескорт.

В землю кагатили жертви із нар
Там, де кагал не відспівував – гоїв, –
Чи ж не з переситів тих. Дробо-яр
Як пост-геєна і тим, хто й не коїв?!
Пам'ятник? «Барабашовці» навздур
Став на задвірки опудалом-сталкером!..
Десь розкопали у Салтові мур? –
Тут же культура – над культ:
н о в о с а л т і в с ь к а ! !

Цвинтарі-парки як цвинтар-міста:
Той «Молодіжний» – не з цих, «комсомольських»
Юнь-барабань??.
В душу правда б, не мста,
Ніж барабашка..
барабашовська!..

Ну, а підгрунтя, – либонь, Шарукано?
Глибше ж хозар –
харе Харків із оріїв!
Нашарування повстань чи мовчань –
Першостолиця?? – та ж Голодоморії!!

Не ради схлипів могили могли б, -
Харизматичні ж, їй-право, руїни ці
(Може, й без них виживають хохли), -
Нас возродить
в слобожан-українців!

Суттю ж урешт не суєт суєта:
Сковорожанщино вчених і – учених!! –
Всім, бач, по нраву – герої-міста,
А Харків-град – ще й троюджено мученик!
Чужо-ж-зачумленим – не амораль
(Жуковим жучаться, бо й «ломоносяться»!)
Храмом зведися, як совість-кришталь, -
Меморіал «Гетсимань-Мироносиця»!!

Але й відтак заповітне питає,
Щоб утверждалось
однині й навечно
В душах сумління – не скверн пустота:

Харків, Харків! Де Т/Своє обличчя??

ЛІТЕРАТУРА

1. Служинська З. О. Рід людський в Україні. – Львів: ЛДМІ, 1995.
- 1а. Служинська З. О. Популяції. – 2006.
2. Любченко А. Вибрані твори. – К.: Смолоскип, 1999.
3. Лисенко І. М. Валківська енциклопедія. – К.: Рада, вид-во М. П. Коць, Київ-Харків-Нью-Йорк-Філадельфія, 2000.
- 3а. Мазниченко Г. Г. Повість про юність // Спогади. Життя як воно є. – Х.: Курсор, 2006. – Число 2.
4. Таран О. Питання до себе. – Х.: Крок, 1999.
5. Чорні жнива / Упор. Т. В. Поліщук. – Вид-во М. П. Коць, Київ-Харків-Нью-Йорк-Філадельфія, 1997.
- 5а. Поліщук Т. В. Столиця відчаю. – Вид-во часопису «Березіль», вид-во М. П. Коць, Київ-Харків-Нью-Йорк-Філадельфія, 2006.
6. Потебня А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1973. – С. 231-232.
7. Розстріляне Відродження. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 638-644.
8. Різниченко О. Спадщина тисячоліть. Чим українська мова багатша за інші. – Х.: Просвіта, 2003.

9. Добровольська О. Є. Голодомор в Україні в 30-і роки ХХ ст. За матеріалами експедиції до Зачепилівського р-ну Хар. обл. Програма Міжнародної наукової конференції «Шості Слобожанські читання», Харків, 25-26 жов. 2002 року.
10. Цехмістро І. Україна. Шлях в майбутнє через повернення до себе // Сучасність. – 2002. – №10.
11. Верховень О. Україна – у руїнах Троя. – Чугуїв, 2002.
12. Державний архів Хар. обл., Ф. №Р-6452, оп. 1, справа №7187 (на палітурці з правого боку написано: «Дело №54291»).
13. Encyclopedia Britannica. A New Survey of Universal Knowledge (Новий огляд всесвітніх знань). – 1965.
14. Encyclopedia of Ukraine. – Vol. II. – P. 27–28.
15. Енциклопедія українознавства. – К., 1994. – Т. 2.
16. Гумилев Л. Н. От Руси к России. – М.: Экспрос, 1992. – С. 296.
17. Marks K. Secret diplomatic history XVIII century. – London, 1878. – P. 78.
18. Кравчук В. Українська інтелігенція в оцінці Гната Хоткевича // Дивосвіт Гната Хоткевича. – Х., 1998. – С. 151–158.
19. Балабуха К. України слово – України слава. Програма з української літератури із змістово-методичним кредо й вступними лекціями-концертами для слухачів Народної академії, для українознавчої самоосвіти. – Х.: Народна українська академія, 1992.
20. Дышите глубже – вы зомбированы // Класс. – 2007. – №4.
21. Купите устройство для слежки за соседями // Комсомольская правда. – 1992. – 6 июня.
22. Наркодиспансер КГБ // Аргументы и факты. – 1992. – №13.
23. В СССР умели делать зомби // Известия. – 1997. – 24 сентября.
24. Оружие массового оболванивания // АИФ. – 1995. – №20.
25. Программа зомби // Комсомольская правда. – 1992. – 6 июля.
26. Державність. – 1992. – №3(6). – С. 32.
27. Гармаш Г. Невидима війна // Наша віра. – 1992. – №6–7.
28. Антоненко П. Психічна атака. Що коїться і що коять з нашою психікою? // Слово Просвіти. – 2007. – №11.
29. Спецслужбы и спецразработки. // Харьковский пожарный вестник. – 2006. - №32.
30. Губський П. В. Голодні війни. – Харків, 2007. – С. 426 – 432.

НАРОДНА ДИПЛОМАТІЯ, АБО ПРОСВІТНИЦТВО

*Полеглим за українську Україну Кімові Балабусі,
Вадимові Усаневі, Петрові Черемському
та юному Сашкові Степаненку з Деркачів –
не липовим, а справжнім Героям України –
присвячую.*

Світлої пам'яті Кім Балабуха, який в середині 1970-х років конфіденційно висловив мені свою ідею про необхідність створення в Харкові Товариства друзів української мови, ще в кінці 1960-х років написав про мене вірш, що починався так: «З юних років сиротина голий уподобав батьківські глаголи... І Верхарна полюбив, Верхарна, у якого все так гарно, хоч і хмарно...» Але, мабуть, ініціюючим поштовхом до мого зацікавлення мовознавством та краєзнавством був виступ радянського офіцера в 1945 р., звернений до нас – оstarбайтерів: «Мы, офицеры, ... вашу мать, призываем вас вернуться на Родину! Сам я из Харькова, с Нетеченки, ... ее мать...» Далі йшли шаблонні заклики, щедро розбавлені брудною лайкою Московської Орди. Ще тоді дуже заінтригувало мене запитання, відповіді на яке не збагну й сьогодні: яка ж це особа прекрасної статі є матір'ю вулиці Нетеченської, бо про неї невідомо нічого, крім інформації від офіцера, що цнотливою вона не була...

Чи не найпершою просвітницькою акцією, яку я здійснив, повернувшись на Рідні Землі, була моя спроба просвітити... саму Ірину Вільде. Я надіслав їй (не з Харкова, а з вокзалу станції Полтава, щоб не потрапити до лабетів МГБ) дипломатичного листа:

Шановна Ірино Дмитрівно! Мов зачарований, на одному подихові прочитав я Вашу повість «Повнолітні діти», опубліковану ще 1939 року. Через два роки прочитав продовження цього твору, написане вже за радянських часів. І виникло в мене запитання, яке висловлюю цитатою з Вашого ж твору: «Де пролягає межа між пристосуванням і підлотою?»
З побажаннями успіхів.
Ваш читач.

Що стосується моєї схильності просвіщати ближніх та далеких, то вона, мабуть, передалася мені разом з генами від моїх предків з боку мами, шість поколінь яких були священиками, що походили від Яцька Засядька – Лубенського полковника 1649 року [1]. По лінії мого тата священиків не було: мій прадід – реєстровий козак Андрій Гавриленко – мешкав у селі Ковалі, що між Хоролом та Миргородом. Тато ж мій, Дмитро Гавриленко, закінчивши з золотою медаллю Хорольське реальне училище, не ховався за мамину спідницю, а 18-річним юнаком, у 1918 році, став до лав Вільного Козацтва, захищаючи українську мову й культуру в кривавих боях з північною навалою. Шрам на шиї від ворожої шаблі, яку він не без труднощів відбив, мав до кінця своїх днів.

У 1930 році закінчили вони з мамою хімічне відділення Харківського університету. Після цього мама працювала науковою співробітницею Вуглехімічного інституту, а тато став викладати хімію одночасно в педагогічному, фізкультурному та автошляховому інститутах. Автошляховий інститут був його основним місцем роботи. Батько був не лише хіміком, а й просвітянином – захисником та поширювачем української мови, бо саме нею читав лекції студентам, аж поки в 1938 році

його не викликав у «спецотдел» ХАДІ чекіст Давидзон і «потовариськи» попередив, що коли тато не хоче потрапити на десять років за колючий дріт, то має читати лекції на «общепонятном, великом, правдивом, могучем, свободном языке».

Допитливий читач при бажанні може більше довідатись про мою та моїх предків долю з попередніх публікацій [1, 2]. Мешкали ми в Харкові на Великій Основі – в одному з найдавніших поселень на Слобожанщині (перейменованому та приєднаному сучасними манкуртами до безликої Новоселівки), на розі вулиці Миколаївської (Червоного Орача) та Дворянської (Декабристів), метрів за п'ятсот від колишньої садиби Г. Квітки-Основ'яненка та заводу ім. Т. Шевченка.

Навчався я до п'ятого класу в школі №54, розташованій на території колишньої садиби основоположника сучасної української прози Г. Квітки-Основ'яненка. Своє бачення цієї садиби та письменника я виклав у публікації [3], а нешаблонний ракурс бачення школи №54 (однієї з клітин всієї радянської системи освіти), заводу ім. Т. Шевченка, Жовтневого району міста Харкова подаю нижче. Зауважу, що згаданий чекістом завуч школи №54 залишив свій підпис на моїй похвальній грамоті за четвертий клас, яка схоронилася у мене й до сьогодні. Отже, подаю фрагмент зі «Школы опричников» А. Бражнева (опубл. в «Литературном обозрении», 1991, №9).

В школе №54 осведомителем был заведующий учебной частью и тоже снабдил меня ворохом донесений.

Мало-помалу для меня стала ясной картина осведомительной работы в школе. В распоряжении нашего осведомителя всегда имеются набранные им самим – педагоги и ученики, порой также и родители. Одни выслуживаются перед администрацией школы, другие рассчитывают стать известными нам через администрацию. Ребят втягивают, подсекая их на провинностях, на их ссорах, возбуждая мстительность. Ребята несут в школу и свою обиду – домашнюю на родителей. Иного комсомольца заставляют ябедничать, воздействуя на «комсомольскую сознательность». Ябедничество вообще – и поощряется, и идеологически обосновывается всем препода-

давательским коллективом, за редкими исключениями. Сеть получается густая и сложно переплетенная...

В заключение несколько слов об агентурно-осведомительной сети. Независимо от партийности или беспартийности, имеется три ранга сексотов: осведомители, агенты и резиденты.

Осведомители – низшая ступень, самая распространенная. Их работа ограничена. Они могут подслушивать разговоры, провоцировать на разговоры, вести наблюдение, пользоваться (осторожно) рассказами других лиц. В виде исключения, с ведома и после инструктажа работника НКВД, осведомителю разрешается зайти в ресторан и устроить выпивку с наблюдаемыми лицами. Но в ресторане осведомитель не имеет права завязывать знакомства. Выезд из данной местности с целью слежки осведомителю запрещен. Осведомители не оплачиваются, получая лишь случайные подачки.

Агент обладает всеми правами осведомителя, но может, по надобности, организовывать выпивки в ресторанах. С предварительным докладом работнику НКВД агент может выехать куда-либо. Агенты – платные, подбираются из достаточно развитых людей. Иметь агентов может только такой работник НКВД, который занимает должность не ниже начальника районного отделения.

Высшая ступень секретного сотрудничества – резиденты. Кроме прав осведомителя и агента, резидент имеет право выезда. Если нужна затяжная командировка, помогает НКВД. Например, какой-либо трест командировывает инженера такого-то на Дальний Восток, на металлургический, допустим, завод. Инженер состоит под наблюдением резидента. Руководящие работники (директора, управляющие) – партийцы и знают, за кем ведется слежка, хотя и не посвящены в подробности и не знают имени секретного сотрудника. В НКВД сообщается, что такой-то инженер выезжает туда-то, поездом № таким-то, в вагоне таком-то. НКВД через свою агентуру на вокзале достает билет для резидента: тот же вагон, то же купе. Командировка устраивается через другое учреждение или предприятие. Едут вместе. Денежных средств, а следовательно, и возможностей угощений в вагоне-ресторане у резидента достаточно. Могут дорогой сдружиться. Резидент обычно – человек с высшим об-

разованием. Иметь резидентов вправе работники НКВД в должности не ниже начальника отдела управления НКВД.

Осведомителя, агента или резидента запросто арестовать нельзя, нужно в случае необходимости обратиться в ближайшее отделение НКВД, в срочных случаях – к первому встретившемуся работнику НКВД...

Чекіст талановито змалював «родную действительность» – саме таким було передвоєнне життя в Харкові. Воно виховувало й мене – майбутнього члена «Просвіти». Але перш ніж стати ним офіційно, неофіційно фактично я був членом «Просвіти» з 1955 року, коли працював виконробом на будівництві автомагістралі Київ – Одеса. Там, в Білоцерківському районі, розмовляв я з робітниками літературною українською мовою. Дивлячись на мене, ще один виконроб, теж харків'янин, став розмовляти з робітниками українською. Тут варто зауважити, що в Білій Церкві купив я невеличку збірочку вибраних творів В. Маяковського, в якій був і вірш «Долг Украине» з рядками: «...Знаний груз у русского тощ. Для тех, кто рядом, почета мало. Знают, вот, украинский борщ, знают, вот, украинское сало... Товарищ москаль! На Украину шуток (зубы) не скаль! Эта мова величава и проста. Выучите эту мову». Дав я прочитати цей вірш і моєму землякові-виконробові.

Року з 1964-го, будучи аспірантом, а потім інженером кафедри дорожньо-будівельних матеріалів ХАДІ, всіляко демонстрував я свою любов і повагу до української культури, набувши таким чином репутацію українофіла. Якось у 1990 році викликав мене до себе в кабінет у службовій справі ректор І. М. Грушко і сказав ще одному відвідувачеві: «Анатолий Дмитриевич издавна был украинофилом. Мы по сему поводу посмеивались. А теперь...» До 1974 року завідуючим нашої кафедри був незабутній Михайло Іванович Волков. У 1956 році – за доносом доцента Н-ча – Михайла Івановича позбавили почесної посади проректора ХАДІ з наукової роботи за те, що він мав достатньо громадянської мужності вголос назвати угорські події 1956 року народною революцією. Так, Михайло

Іванович, знаючи, очевидно, що не всі лише «посмеиваються» з мого «українофільства», пару разів обережно застерігав мене, мовлячи: «Не проповідуй вживання української мови, а розроби і впровадь найкращий у світі кольоровий асфальтовий бетон. Тоді весь світ буде поважати Україну». (Саме в той час я працював над цією проблемою.)

Коли я в 1970 році написав відкритого листа про харківські неподобства з фактами, які обурювали наших кафедралів, і на засіданні кафедри запропонував колегам того листа підписати, більшість (включно з партторгом І. М. Грушком) тільки вимушено кислувато посміхнулись. Але один з кафедралів – доцент ХАДІ, який став моїм опонентом під часу захисту дисертації, Ігор Васильович Корольов – після засідання кафедри підійшов до мене впритул і мовив напівпошепки: «Что ты делаешь? Прекрати немедленно – тебя убьют». Ігор Васильович мав досвід: його батька закатували чекісти в 1937 році. Однак спасибі «героическим товарищам», вони мене не вбили, а в душі «научного управління обществом» лише підло катували злочинними психотропними засобами. Як «неблагодіжного», мене не допускали до викладацької роботи (апогеєм моєї кар'єри була посада ст. наук. співробітника науково-дослідного сектора ХАДІ), але за браком всенепорочно-праведних кураторів студентських груп адміністрація ХАДІ була змушена залучити й мене на цю роль. То під час виїзду студентів на сільгоспроботи, то на щотижневих політзаняттях, дипломатично балансує на лезі дозволеного й забороненого, використовуючи класиків марксизму-ленінізму та власні знання з інших джерел, я намагався запобігти манкуртизації студентів. Далеко кущому до зайця, а мені – до автора «Інтернаціоналізму чи русифікації», та я намагався робити, що міг.

Мій друг Кім Балабуха (від середини 1960 років), тоді ще доцент, а не професор Харківського педагогічного інституту, у середині 1970-х років висловив ідею про необхідність створення Товариства друзів української мови. Формально воно не було створене. Але навколо Кіма Балабухи ще від 1965 року,

коли він почав прозрівати від тоталітаристської облуди, гуртувалося коло людей, які фактично становили таке товариство. Навіть моя перша дружина Ірина Корж (світлина 37), тоді вже не секретар Харківського обкому комсомолу, у політичній дискусії зі мною одного разу у хвилину відвертості зізналася: «Я не схвалюю національну політику КПРС, а я є дисциплінованим членом партії».

На світлинці 37б професор Кім Балабуха 13 травня 1993 року виступає на могилі Миколи Хвильового з нагоди 60-річчя від дня загибелі українського подвижника.

На світлинці 37в (вересень 2004 р.) зображені: Кім Балабуха, автор «Валківської енциклопедії» Іван Лисенко, автор цих спогадів Анатоль Гавриленко, дружньо поклавши руки на плечі гостей, стоїть господар п. Ростислав Рибальченко. Приїхав професор Кім Балабуха в Малу Данилівку не лише для того, щоб побачити унікальну садибу Р. Рибальченка, а й для збору підписів тих виборців, які будуть голосувати за В. Ющенко.

Не без курйозів було в моїй кураторській діяльності. Так, коли моя група студентів, яка на першому курсі навчання була останньою за успішністю серед всіх груп та курсів дорожньо-будівельного факультету, а на четвертому курсі посіла перше місце серед всіх груп та курсів факультету, на якійсь загально-інститутській нараді я був з цієї причини удостоєний честі (вперше і востаннє за совєцькі часи) сидіти в президії. Потім мене запросили поділитися досвідом виховної роботи. Цей епізод вартий пера Чехова чи Остапа Вишні, не маю хисту, щоб викласти його належним чином. Отже, став я за трибуну й розповів шановному товариству про те, що намагаюся виховати серед студентів не липову, а справжню дружбу народів, прагну навчити їх протидіяти «воинствующему хаму»: «Лексикон среднего студента в смысле его насыщенности самой гнусной руганью ничем не отличается от лексикона среднего заключенного. Я работал после окончания ХАДИ с заключёнными и знаю, что это именно так...» – говорив я. Тут той самий доцент Н-ич, який в 1956 році доніс на професора Волко-

ва, перебив мій педагогічний спіч, став за трибуну і «заклеймил мене позором» за такі слова. Після цього постало питання про звільнення мене з роботи. Але професор Волков, який свого часу теж постраждав від Н-ча, почав ставитись до мене ще краще. Від кураторства мене відсторонили, але, на жаль, «в мире нет ничего вечного, кроме временного затруднения». Адміністрація, відчуваючи «затруднение» з кількістю кураторів студентських земляцтв, призначила мене куратором угорського земляцтва ХАДІ, мабуть, враховуючи мою успішну «дипломатію» з німецькими колегами, які приїздили інколи до ХАДІ у відрядження. Замість того, щоб проповідувати моїм вихованцям неперевершеність «великого, правдивого, могутнього, вільного русського язика», я став вивчати угорську мову. І знову мене усунули з посади.

Була ще одна спроба офіційно доручити мені громадську роботу. Зустрічає мене якось у дворі ХАДІ світлої пам'яті професор Російський і пропонує очолити інститутський осередок Товариства охорони пам'яток історії та культури, бо сам він іде на пенсію. Пропонував наполегливо. Врешті був я змушений поставити крапку над «і» та зізнатись, у чому полягає причина моєї відмови: «Я – українець, сприяти зросійщенню я не хочу, а вести на офіційному рівні в цьому товаристві роботу так, як би хотілося, мені не дозволять». Можливо, зробив я велику помилку, не прийнявши дружньої пропозиції Володимира Олексійовича, був я й без того люто катований злочинними психотропними засобами і відчував себе нездатним пробити власним лобом мур. Тобто я елементарно здрейфив.

Щоб трохи врівноважити свою боязливість на терезах судження шановних читачів, розповім два епізоди, в яких я не здрейфив.

Невдовзі після моєї розмови з професором Російським секретар Харківського обкому партії з питань ідеології зібрав в одному з харківських театрів представників інтелігенції і звітував про дружбу народів та інтернаціональне виховання харків'ян. У плину доповіді звернувся він до вщент заповненого

залу з запитанням: «Может ли кто из присутствующих сказать, что интернациональное воспитание у нас не на должном уровне?!» Запитав і замовк, чекаючи відповіді аудиторії. Секунд сорок у залі панувала мертва тиша, а доповідач все чекав на відповідь. Тоді я підвівся з місця і, назвавши своє прізвище й координати, якомога голосніше прорік: «Интернациональное воспитание в Харькове очень плохое!» «Смирення – паче гордині», – мовить Святе Писання. Тож наважуся зізнатися у своїй впевненості в тім, що цей мій «еківок» можна кваліфікувати як «просвітницько-виховну роботу» серед харківської інтелігенції. А що все це відбулося саме так, тобто що я не брешу, знає пан Івченко. Після закінчення всього дійства він підійшов до мене й мовчки міцно потиснув руку. (До того часу я не був з ним знайомий.) Невдовзі ми зустрілися на вулиці, і він проінформував мене, що утворюється організація «Спадщина». Таким чином, я став під прапори нашої Жанни д'Арк. («На дівчину богоданну, що веде культурну рать, на подвижницю, на Жанну, зійшла Божа благодать» – щось у цьому дусі мовив неокласик.)

У листопаді 1988 р. на Всесоюзній конференції в Ленінграді, присвяченій Гнату Хоткевичу, у своєму виступі я сказав: «Что касается ситуации в Украине, "кругом неправда та неволя, народ замучений мовчить, а на апостольськiм престолі чернець годований сидить..." Ну, молчит народ, как известно, не везде, а чтобы ни у кого не было никаких сомнений, объясняю, что упомянутый "чернец" – это Щербицкий, который при помощи прекрасно организованной армии партийных чиновников душил и душил украинскую культуру».

Ініціатор і організатор конференції ленінградський українець професор Мацієвський після мого виступу підійшов, подякував мені за виступ і потиснув руку. Литовські делегати також підходили – на той час їх уже труїли газами.

Підійшла також одна молода білоруска, потиснула мені руку й мовила: «Спасибо вам, вы показали нам, каким надо быть!» Компліменти, звичайно, річ приємна, але, як на мою

думку, головне не подяка представників близького зарубіжжя. Справа в тім, що інші представники харківської делегації в своїх виступах торкалися тоді тільки теми Гната Хоткевича. Потім їх внесок в українську справу буде безмежно більший, ніж мій. Але мій виступ до певної міри був тією «просвітницько-виховною роботою», тим імпульсом, що інтенсифікував їхнє подвижництво (принаймні я наважуюсь так думати).

Що стосується діяльності офіційно створеного осередку Товариства української мови при ХАДІ, то був він організований раніше, ніж аналогічний осередок при педагогічному інституті. І заслуга в цьому не моя, а моїх колег. Кожен з них має можливість викласти, якщо захоче, своє бачення тієї епохи, щоб збалансувати мою розповідь.

Один з моїх колег – доцент кафедри будівництва доріг Всеволод Аркадійович Любченко – опублікував своє бачення тодішніх подій в газеті «Автодорожник» (1993, №10, 29 листопада). (Син письменника Аркадія Любченка був обраний головою осередка «Просвіта» при ХАДІ після того, як я в 1993 році пішов на пенсію.) Подаю фрагмент його публікації:

Наш осередок існує на добровільних засадах, чисельність його невелика, і заснував його Анатолій Дмитрович Гавриленко – старший науковий співробітник дорожньо-будівельної кафедри нашого вузу, справжній патріот, шанувальник історії і культури України, знавець кількох іноземних мов, колишній в'язень гітлерівських таборів, куди потрапив ще підлітком.

Шлях становлення нашої «Просвіти» не завітчаний трояндами, але все-таки порозуміння з керівництвом ХДАДТУ* вдавалося досягати легше, ніж це мало місце в інших учбових закладах міста. Протягом цих років виходив бюлетень, випуски якого присвячувалися проблемам відродження української мови та культури, маловідомим та замовчуванним свого часу сторінкам історії нашого народу, історії Харкова та Слобожанщини. Багато спільних культурно-про-

* У 1993 році ХАДІ перейменовано на ХДАДТУ. – Прим. авт.

світницьких заходів проведено з КПО «Світоч», гуманітарним центром: зустрічі з письменниками, музикантами, виконавцями та ін. Завдяки особистій допомозі ректора А. М. Туренка, спільно зі «Світочем» організовані поїздки по історичних місцях Харківщини, до Святогірського монастиря, старовинного міста Львова. Побували також наші студенти, співробітники та члени їх родин на святах з нагоди 500-річчя Запорізького козацтва у Токмаку, на фестивалі «Червона рута» в Запоріжжі, на козацькій Хортиці.

Перехід ХАДІ до статусу університету вимагає у значній мірі гуманітаризації учбового процесу та виховної роботи серед молоді та співробітників вузу. Досвід нашої роботи показує, що в силу історично-об'єктивних та суб'єктивних чинників національна самосвідомість, знання мови, історії і традицій українського народу в значній мірі втрачені.

У цих умовах перед університетським осередком «Просвіта» попереду багато важної, але цікавої роботи щодо залучення молоді та співробітників до рідної мови, національних культурних цінностей. Наша діяльність повинна доповнювати учбовий процес у напрямку формування високої національної самосвідомості майбутньої технічної інтелігенції української держави.

Мабуть, найповніший звіт про діяльність «Просвіти» в ХАДІ є в архівах проректора з виховної роботи – відомої освітянам і зараз Людмили Олександрівни Белової*. Вона ставилася до «Просвіти» ліберально і навіть по-людськи. Інколи голова осередку «Просвіта», тобто я, переступав межі дозволеного: під час перерви заходив до аудиторії і закликав студентів вийти на несанкціонований мітинг та інше.

Одним з перших кроків осередку Товариства української мови при ХАДІ в 1989 році (задовго до прийняття Закону «Про мову») був збір підписів під наведеним на сторінці 181 листом, витриманим у дусі «народної дипломатії». Загалом, підписали цей лист близько *тридцяти* осіб. Більшість з них становила актив, чи то хребет, нашого осередку. Тут подаю прізвища та підписи лише двох осіб – себе та, світлої пам'яті, Вадима Петровича Усаня, який поліг в борні за українську

* Тепер Л.О. Белова - заступник голови харківської обл. держ. адміністрації.

Україну. Отже, йому вже нічого не загрожує. Зверніть увагу, що своє прізвище він написав в українізованому варіанті – Вусань, це на противагу прізвищу «Кирпа-Гнучкошиєнковъ» з Шевченка. Від подачі прізвищ інших членів осередку я утримуюсь, згадавши мудрі слова князя Шуйського до князя Воротинського, який запитав: «Помнишь?» – і отримав відповідь: «Теперь не время помнить. Советую порой и забывать». Сподіваюсь, мої неназвані колеги не будуть у претензії за те, що згадав я пушкінського «Бориса Годунова», і не назвуть мене «лукавый царедворец», як Воротинський – Шуйського.

Пишучи про підписи, згадав я також, що невдовзі після того поставив я (серед перших двадцяти п'яти осіб ініціативної групи) свій підпис та вказав паспортні дані за відродження УАПЦ.

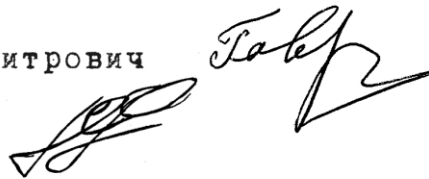
На ґрунті осередку «Просвіта» при ХАДІ був також створений осередок Народного руху України. Його головою був обраний той же А. Д. Гавриленко. Після цього обрання україноненависники почали ще лютіше катувати мене злочинними психотропними засобами. Коли в 1990-х роках у результаті застосування таких же засобів Народний рух України розколовся на три частини, то я не зміг вирішити, котрий з трьох лідерів є святішим за Папу Римського, і тому «скис». Однак в заходах «за українську Україну» участь брав і беру. До речі, коли під час одного з пікетувань я тримав гасло разом з харківською Жанною д'Арк, то був оброблений злочинними хімікатами україножерами. Коли потім розповів про це героїні-подвижниці, вона конфіденційно зізналася мені, що й вона, тримаючи гасло, відчувала такі ж симптоми, як і я. Отже, «молчим в тряпочку» про цей різновид геноциду. На це ми й «хохлики». «Мовчимо, зализуєм секрет. Як мовчання душу уярмило, то який же, в біса, я поет?» – вважає живий класик. (До речі, 13 лютого 2007 року о 13:50 радіоканал «Культура» повідомив, що й під час студентських акцій протесту влітку 2004 року проти студентського наметового містечка в Сумах «правоохоронці» вживали невідомі хімікати.)

252019; КИЇВ - І9;
вул. Кірова - 5.
Верховна Рада УРСР.
Комісії з питань Інтернаціонального
та патріотичного виховання

Ми, викладачі та співробітники профільючих кафедр дорожньо-будівельного факультету Харківського автомобільно-шляхового Інституту, керуючись принципами ленінської національної політики і виходячи з мовної ситуації, що склалася історично, не без впливу шовіністичного царистського минулого, викривлень ленінської норми періоду культу особи, застою і т. ін. /дивись, наприклад, статтю Т. Кущай «Націоналісти з четвертого "Б"», що додається/ вважаємо необхідним безумовно й обов'язково надати українській мові на території нашої республіки державний статус із одночасним збереженням за російською мовою функцій міжреспубліканського спілкування та забезпечити вільний розвиток і функціонування мов представників усіх народів, які живуть на території УРСР, просимо порушити клопотання про надання рівноправності українській мові на території братніх радянських республік та соціалістичних країн.

1. Гавриленко Анатолій Дмитрович

2. Вусань Вадим Петрович

Загалом під цим листом до Верховної Ради УРСР поставили свої підписи тридцять осіб.

Колись приїхав до Харкова котрийсь із братів Горинь. Двері всіх харківських приміщень для зустрічі з харків'янами виявилися перед ним зачиненими. Тоді я запропонував усім бажаючим харків'янам зайти до ХАДІ під виглядом студентів-вечірників. Так і зробили: зустріч і розмова харків'ян з Горинем відбулася, хоча наприкінці її з'явився ректор ХАДІ і всіх вигнав. «Вчора за Гавриленком бегала милиція!» - так повідомляла про цю подію наступного дня своїм колегам одна «весьма осведомленная» дама з сусідньої кафедри. А от зустріч із В'ячеславом Чорноволом відбулася в ХАДІ вже цілком легально – в актовому залі, хоч було це ще до «незалежності».

Мали ми у вестибюлі ХАДІ великий стенд осередку Товариства української мови, а потім «Просвіти». Деякі наші публікації україноненависники зривали зі стенду... При всьому лібералізмі адміністрації ХАДІ україножери (які? де вони?) катували мене люто психотропними засобами. Незбагненим є для мене такий парадокс: у проміжок часу від 1992 до 2004 року п'ять (!) представників різних партій пропонували мені стати членом своєї партії. Якщо я прицуцкуватий, то як це можна засмічувати лави рідної партії такими суб'єктами як я? Але якщо я не пришелепуватий, тобто якщо моє твердження є правдивим, то як це українські патріоти можуть ніяк не реагувати на таку страшну для українства загрозу, як застосування україноненависниками злочинних психотропних засобів проти української інтелігенції? Або всім п'ятьом вербувальникам бракує логіки, або всі вони (на підставі власного досвіду, про який воліють мовчати) потай таки мені вірять.

Але повернімося до нашого осередку «Просвіти». Через деякий час після її утворення, здається, в 1991 році, директор інститутської бібліотеки створив товариство «Світоч»^{*}. Члени «Просвіти» фактично стали одночасно й членами «Світоча», оскільки заходи «Світоча» були культурницькими, просвітни-

^{*} Аналогічно до того, як в той же час керівництво КПРС масово «втілювало» в Народний Рух України своїх людей, щоб розкласти НРУ.

цькими. Пікантним нюансом було при цьому те, що коли доводилося розмовляти мені з директором бібліотеки ХАДІ в його кабінеті, сидячи напроти нього за його письмовим столом, я чманів. Якщо ж сідав я не напроти, а ближче до дверей, то голова залишалася ясною. Чи то були «художества» директора, чи якийсь «полтергейст» вбивав одразу двох зайців, компрометував директора і очманював мене? (Те ж саме відбувалось і тоді, коли в 1994 році разів десять довелося мені сидіти в кабінеті керівника харківської УРП.)

Не обминула чаша ця і найактивнішого члена осередку «Просвіта» в ХАДІ Вадима Усаня. До того сумного дня, коли він офіційно «побив горщики» з директором бібліотеки, ми нерідко бували там удвох. Спостерігаючи збоку, я неодноразово мав прикру нагоду констатувати, що Усань чманіє, сидячи насупроти господаря кабінету: його манери, тембр голосу, недоладні вислови були аналогічні до моїх під час мого штучно викликаного очманіння.

При інституті був створений хадівський козацький похідний курінь, тобто туристична секція, отаманом якої став саме я. Їздили ми автобусом і в Святогірський монастир (світлини 38, 39, 40), і в колишній козацький монастир у Краснокутську, і в Шарівку, і в Наталівку... (Читай газету «Автодорожник», 1991, №11, 3 червня.) Там опублікований звіт про поїздку хадівського козацького похідного куреня до Святогірського монастиря. На газетній світлині зображено момент посипання землею, за козацьким звичаєм, голови отамана куреня – А. Д. Гавриленка (щоб не зазнавався). На світлині 40 бачимо з правого боку писаря куреня Ольгу Фалько, поруч з нею, з шаблею при боці, – отамана Гавриленка, біля плакату стоїть хорунжий куреня студент Сашко Шульга. Перед козаками й козачками на імпровізованому столику стоїть сакральна козацька страва – саламаха (про неї можна прочитати в «Словнику української мови» Бориса Грінченка, виданому 1903 року). На світлині 38 зображені моя дружина Євгенія Могилевська та я в козацькій шапці. На світлині 38а – моя дружина Женя.

Тобто, з одного боку, хадівські просвітяни стали ніби прирученими, але з іншого, мов за порухом чарівної палички, мали, наприклад, автобус для поїздок і т. д. Член «Просвіти» Борис Остапенко, не говорячи про своє членство в організації, опублікував в «Автодорожнику» величезне дослідження про українську символіку. Тут був ще один нюанс: до здобуття Україною незалежності адміністрація ХАДІ не дозволяла редакції «Автодорожника» друкувати жодного допису про діяльність у вузі «крамольної» «Просвіти», а статті про «Світоч» публікувалися часто, в них фігурували і просвітяни, але не як члени «Просвіти».

На світлині 39 зображені (з правого боку): композитор Алжнев, який керує співом хадівського козацького похідного куреня (туристична секція), у козацькій шапці – отаман куреня А. Д. Гавриленко, поруч – козак Лелюк, у білій панамці – Ф. П. Демидюк, ліворуч від нього – моя дружина Євгенія Могилевська та інші козаки і козачки.

На світлині 38 зображені А. Д. Гавриленко з дружиною на тлі автобуса, на якому весь козацький курінь (туристична секція) щойно приїхав до Святогірського монастиря.

Не знаю, яким є тепер відомий композитор Алжнев, але тоді він керував співом хадівського козацького похідного куреня у Святогірському монастирі (світлина 39). Він випромінював доброзичливість і демонстрував дійсно братерське ставлення до українського народу, нашої мови і культури. Якби більшість росіян у цьому плані були хоч трішки схожі на цього етнічного росіянина, то не мав би підстав Євген Гуцало працювати над книгою «Ментальність орди» (К.: Просвіта, 1996), а російський патріот Олександр Герцен не назвав би книгу маркіза де Кюстіна про Росію «найрозумнішою книгою про Росію». Характеризуючи росіян, маркіз писав, що головною їхньою рисою є схильність не вивчити, а висміювати те, чого не розуміють («Николаевская Россия»).

А от композитор Алжнев, на відміну від більшості своїх компатріотів, мав достатньо громадянської мужності й людської порядності, щоб вивчити українську мову та культуру й не бути окупантом на землі, матеріальний і духовний хліб якої споживає. До речі, ще про одного композитора. Харківський митець Володимир Михайлович Гайдамака створив музику і підготував до друку збірку чудових дитячих українських пісень. За браком коштів опублікування збірки затримується.

Як казав великий український меценат Євген Чикаленко, «легко любити Україну до глибини душі; значно важче любити її до глибини власної кишені». Може, з цього приводу відгукнеться сучасна Людина, про яку йдеться у другій частині висловлювання. Може, хтось підтримає матеріально прагнення композитора-подвижника видати збірку українських дитячих пісень. У цьому разі звертайтеся до видавництва «Курсор» (адресу і телефон див. у вихідних даних цієї книги).

Ще до «незалежності» і я, і члени кафедри історії КІРС, яку після проголошення незалежності режисери театру абсурду перетворили на кафедру українознавства, у присутності студентів вели між собою дискусії про сутність гетьмана Мазепи. Збирали просвітяни й підписи на підтримку викладання в ХАДІ українською мовою. Коли я обходив з цим співробітників ХАДІ, один з молодих науковців (тепер він досить велике цабе в таборі регіоналів) сказав: «Анатолий Дмитриевич, я это не поддерживаю, но я Вас уважаю и поэтому подписываю». Поставив свій підпис під вимогою читати лекції українською мовою і один громадянин Марокко. На основі осередку «Просвіта» ще задовго до «незалежності» було створено осередок Народного руху України при ХАДІ. Головою осередку було обрано мене. (Інтенсивність спрямованих на мене психотропних катувань при цьому зросла.) «Берёте огонь на себя, Анатолий Дмитриевич», – мовив мій мудрий завідувач лабораторії (зараз благоденствує в Німеччині) після того, як я на засіданні кафедри будівництва шляхів, вкотре ведучи просвітницько-дипломатичну роботу серед своїх колег, прорік: «Пікантність ситуації, зокре-

ма, полягає в тім, що майже кожен так званий інтернаціоналіст знає лише одну мову, а інших мов не знає і знати не хоче; а кожен націоналіст володіє щонайменше двома мовами, ну а такий, з дозволу сказати, махровий націоналіст, як Гавриленко, здатний розмовляти п'ятьма, а читати тринадцятьма мовами...» Може, нескромно з мого боку (було і є) афішувати свої «таланти», але що було, те було. І пишу я зараз, щоб розповісти правду.

Члени осередку «Просвіта» при ХАДІ в 1990 році здійснили також паломництво до могили Івана Сірка, що біля Дніпра (світлина 38б, на фото зображені моя дружина Женья і я).

Раніше, ніж перейти до мого просвітительства з представниками зарубіжжя, дозволю собі висловити думку, що, незважаючи на титанічні зусилля керівництва сучасної обласної організації «Просвіта», коефіцієнт її корисної дії був би значно вищим і кількість просвітян була би більшою, якби не ситуація, за якої україноненависники дозволяють певному стабільному колу людей брати участь у заходах «Просвіти» і їх не чіпають або катують підступно і непомітно (в «щадящем режимі»). А решту потенційних членів «Просвіти» вже в «жестком режимі» відсікають найпідлішими і найбруднішими методами. Бажаючи мають можливість прочитати мої міркування (на підставі мого гіркого досвіду) в моїх публікаціях на цю тему в часописі «Український засів» (1997, №4-6, №10-12), в газеті Зміївського осередку «Просвіта» «Змієве городище» (2001, №1, 3), в «Українському інформаційному бюлетені здоров'я» (2004, №1) та в альманасі «Спогади» (2006, Ч. 2) і помислити над цією пікантною проблемою. Або – на зразок деяких чеховських персонажів – розв'язати проблему фразою: «Этого не может быть, потому что быть не может никогда».

У всеукраїнській газеті «Слово Просвіти» (№49, 8-14 грудня 2005 року, с. 4) Володимиру Яворівському поставили наступне запитання: «Про ваш депутатський запит на ім'я голови СБУ Ігоря Дрижчаного, в якому просите перевірити інформацію про наявність в Україні психотропної зброї: що, власне,

стало приводом для запиту?» В. Яворівський відповів так: «Упродовж моєї політичної діяльності починаючи з 1989 року до мене звертаються люди, яких спершу можна сприйняти як неадекватних. Зізнаюся, що я спочатку так і ставився до їхніх скарг, – не оприлюднював. Нині масив цих людей став дуже великим. І я, як депутат, хочу мати відповідь від Служби безпеки. Звичайно ж, ніхто мені не відкриє державних секретів, але я знаю, що в тій радянській машині були лабораторії. На кому проводилися дослідження? Я хочу знати, чи існує діоксин в Україні? Ми мусимо знати, як суспільство, чи держава, застосувало психогенні технології. Але я хочу мати в руках державний документ, щоб зробити наступний крок. У нас в суспільстві ніхто нічого не знає. Я хочу почути відповіді на ці запитання і озвучити їх». Отака вона – наша дійсність...

Однак звернімося до моєї «народної дипломатії». Данець-бандурист – таке словосполучення може комусь здатись фантастичним. Але будівельник автомобільних шляхів професор Копенгагенського технічного університету, доктор хімії Аксель Бохн є особою цілком реальною (мешкає він за адресою: Данія, 2300, Копенгаген, Амагер бульвар, 118). А бандуристом він став у першій половині 70-х років ось за яких обставин.

Автор цього допису працював на зламі 60-х років над дисертаційною темою «Технологія асфальтового бетону на бітумних емульсіях». Якимось в 1966 році в Москві у Всесоюзній технічній бібліотеці натрапив я на дисертацію данською мовою, тема якої мене заінтригувала: «Розпад бітумних емульсій». Автором дисертації був д-р Аксель Бохн. Оскільки данської мови я не знав, замовив з дисертації ксерокопію і спробував знайти знавця данської мови спершу серед моїх колег у Харківському автошляховому інституті, а впіймавши облизня, розпочав пошуки в масштабах Харкова. Після тривалих зусиль таки знайшов одну бабусю, котра володіла данською. Вона погоджувалась зробити переклад данської дисертації лише за ціну, котра була для злиденного аспіранта фантастично високою. Більш реальним видалось для мене самому вивчити данську мову за допомогою самовчителя, щоб бути спроможним

перекласти дисертацію нащадка вікінгів на мою рідну мову. Саме це я й здійснив. Зміст дисертації виявився цікавим. У мене виникли деякі фахові запитання до її автора. Вирішив йому написати. Незадовго до того я прочитав книгу Ігнат'єва «50 лет в строю», автор якої певний час був військовим аташе в скандинавських країнах і бачив, наскільки тонко сприймають скандинави як зневагу, так і повагу до своєї рідної мови – не так, як наші українські манкурти*. Пам'ятав я і зауваження Маяковського про те, що чиновники всіх країн «чувств никаких не изведав, берут паспорта датчан и прочих там разных шведов». Отже, оскільки сам нерідко зустрічаю тих, хто, знущаючись з української мови, «смеясь, дерзко презирал земли чужой язык и нравы», захотів я продемонструвати своє дружнє ставлення до данців і написав авторові дисертації листа його рідною мовою. Яким був харківський «акцент» у цій моїй данській мові – можна собі уявити. Але ж Бохн все зрозумів і відповів на всі мої запитання. А почав він свій лист-відповідь такою галантною фразою: «Мені дуже імпонує ваша здатність спілкуватись по-данськи». З цього й почалося наше листування, котре триває ось уже 40 років. Правда, після кількох листів ми вирішили перейти на англійську мову, бо писати по-данськи мені таки важко.

Поступово від суто фахових питань ми перейшли й до приватного листування. Бохн виявився цікавою людиною. Певно, від своїх войовничих предків він дістав, зокрема, пристрась до мандрів. Протягом чотирьох десятиріч я одержую від нього листи і листівки з найрізноманітніших, часом екзотичних, країн світу. Надсилає він мені копії своїх щоденників. Безліч ксерокопій статей різними мовами про дорожнє будівництво надсилав він мені також.

У Бохна п'ятеро дітей та одинадцять онуків. На світлині 41 зображені Аксель Бохн та його дружина, математик за фахом, Марта з онуками. Внучатко з азійським типом обличчя є сиріткою-корейкою, усиновленою сім'єю Бохн. На світлині 42

* Манкурти – людиноподібні істоти, колишні люди, позбавлені окупантами історичної пам'яті (Чингіз Айтматов «І понад вік триває день»).

онучата Бохнів уже підросли. На світлині 44 – вона з онуками. Сім'я ця дуже музикальна. На світлині 45 – онук Бохнів на фоні їхнього будинку.

Я посилав Акселю Бохну журнал «Україна» (англомовний варіант). Звідти довідався він про нашу бандуру, зацікавився інструментом і попросив мене вислати йому його. Спершу я відповів, що не маю можливості це зробити, бо вартість бандури дорівнює моєму місячному заробітку, але невдовзі мої життєві обставини змінилися і я зміг купити й надіслати данцю інструмент. У проміжок між розлученням і другим одруженням мені ні перед ким було звітувати, куди я витрачаю свою платню, тому й купив я в харківській «Мелодії» чернігівську бандуру, збив за розмірами інструмента фанерний ящик, виклав його зсередини ватою й надіслав Акселю Бохну (у 1973 році ще не дерли такого скаженого мита, як тепер). Бандура дійшла за призначенням цілісінькою, але як навчитися данцю на ній грати? Довелось мені дістати самовчитель гри на бандурі, перекласти його на англійську мову. Готовий переклад надіслав я новоспеченому данському бандуристові (св. 46-48). До того додав ще й дитячу бандуру чернігівського виробництва з зображенням Т. Г. Шевченка – для онуків бандуриста. Дві товсті збірки українських народних казок англійською та німецькою мовами надіслав їм також. Подарував я данцю й англомовний «Кобзар» Шевченка та німецькомовну збірку віршів Л. Українки.

Перед тим, як в листопаді 1988 р. в Ленінграді відбулася Всесоюзна конференція, присвячена Гнату Хоткевичу, я запропонував Бохну приїхати на цю конференцію і продемонструвати данське кобзарське мистецтво. Приїхати до Ленінграда данець не зміг, але надіслав мені на плівці запис концерту, в якому він грає на бандурі. Цю плівку я привіз на конференцію, там мене й умовили її залишити.

Восени 1988 року розповів мені Бохн про такий епізод. Приїхав того року до Копенгагена на гастролі польський самодіяльний колектив. Розселили їх групами на тимчасове прожи-

вання по сім'ям членів данського товариства музик-аматорів. Таким чином сімейство Бохнів дістало собі двох музик.

Бохн, зокрема, виконав їм якусь річ на бандурі, розповів, яким чином цей інструмент до нього потрапив, як він навчився на ньому грати. Поляки дуже зацікавилися, знов і знов прохали вони Бохна грати на бандурі, так що данський бандурист фактично дав цілий концерт на бандурі.

На світлині 46 зображений данський професор, який грає на українській бандурі. На світлині 47 бачимо професорова сина зі своїми дітьми, найстарший данський хлопчик грає на чернігівській бандурі. На світлині 48 зображений старший син Акселя й Марти Бохн, історик за фахом, Петер з донечкою, яка тримає в руках надіслану мною бандуру з портретом Т. Шевченка. На світлині 50 бачимо фрагмент інтер'єру квартири Бохнів. На світлині 51 – сім'я Бохн під час святкування золотого весілля Акселя й Марти. Зверніть увагу на їхні світлі, одухотворені обличчя, які випромінюють добру ауру. У жовтні 2006 року Аксель надіслав мені листівку з острова Корсика, де він перебував з разом з двадцятьма своїми родичами. За сімейною традицією, кожен свій день народження цей нащадок вікінгів святкує разом з парою десятків своїх нащадків у якомусь екзотичному куточку світу. Мабуть, на думку Акселя Бохна, і у нас, на берегах річки Донець, водиться така екзотика, як ведмеді. Коли я написав йому на початку 1980-х років, що ми мандрували на саморобній байдарці, він надіслав мені у відповідь виконаний ним шаржовий малюнок, на якому були зображені ми в байдарці, а на березі – ведмідь (світлина 52). Фактичний склад команди на св. 49.

У 1969 році приїхав до ХАДІ у відрядження доктор Міхель Феллер з Технічного університету в Дрездені. Оскільки я знав німецьку мову і мав той самий фах, що й Феллер, адміністрація ХАДІ доручила мені бути перекладачем. Крім фахових справ, відвідали ми з цим німцем оперу, дивились балет «Лускунчик», побували в гостях у Ігоря Васильовича Корольова (того, що попереджував мене: «Прекрати немедленно! Тебя

убьют»). Ну а керуючись моїм «гобі» – дипломатично-просвітницькою схильністю, розповідав я своєму підшефному про Україну, подарував йому поему «Катерина» Т. Шевченка німецькою мовою (доньку німця звали також Катериною), а на прощання ще й літр меду з пасіки мого тестя. Мед оцінив він, мабуть, вище, ніж «Катерину», але якісь раціональні зернини з шевченківського твору, мабуть, взяв.

Після цієї зустрічі ми з Міхелем Феллером почали листуватись, обмінювалися фаховою літературою. У 1982 році він приїхав знову. Потім ми зустрічались у КАДІ, де я також був у відрядженні. 2 квітня 1982 р. ми разом відвідали Переяслав. Там ще зберігся будиночок, в якому наш Пророк написав у 1845 р. свій «Заповіт». Феллер слухав із цікавістю мої розповіді про Шевченка. Здивувало його дуже те, що біля будинку Козачковського, в якому Шевченко писав «Заповіт», встановлено кілька гармат часів останньої війни. Потім пішли ми до етнографічного музею під відкритим небом. Ідучи туди лугом, перетнули річечку Альту. Німець здивувався, побачивши у воді дрібненьких рибок: «У нас риби в річках немає – хімічні стоки знищили все живе», – сказав він. На зеленому лузі він раптом зупинився, дивлячись униз. «У чому справа?» – запитав я. «Жаба!» – відповів Феллер. «Ну так що?» – кажу йому. «У нас і жаб немає – всіх винищили», – відповів мій супутник. Потім проходили ми повз вантажівку з вугіллям, яка забуксувала. З неї випало кілька шматочків чудового антрациту. Німець взяв один шматочок як сувенір і поклав до своєї кишені. «У нас чорного вугілля немає, є лише буре», – пояснив він.

Ще коли він вперше відвідав Харків, то зводив я його не лише до опери, а й на таке екзотичне видовище, як Благовіщенський базар. Феллер сказав, що базарів у Німеччині немає. Подарував я також цьому німцеві «Самовчитель української мови» з німецькою мовою викладання. Тобто виконував я не лише перекладацькі, а й просвітницькі функції.

У 1971 році приїхав до ХАДІ у відрядження завідуючий кафебри (на якій працював і Феллер) Дрезденського технічно-

го університету професор Герберт Кунат (світлина 53, Кунат у сорочці і з карваткою). Знову адміністрація ХАДІ доручила мені бути при ньому перекладачем. Я попросив професора Куната прийти на «політзаняття», які, будучи куратором, проводив щотижня з групою студентів. Розповів Кунат молоді про життя-буття німецьких студентів, відповів на їхні запитання. Пізніше він сказав мені: «Наші студенти більш розкуті, ніж ваші. І як це Ви наважилися запросити мене на бесіду з ними?» «Та я ж, перекладаючи Ваші розповіді, цензурую кожне Ваше слово», – відповів я. Професор засміявся у відповідь. Під час відвідин Ігоря Васильовича Корольова професором Кунатом та мною гість з Німецької Демократичної Республіки розповів про те, що радянські автомобілі «Москвич» набули в НДР слави надійних засобів пересування, але до того, як почати їздити на «Москвичі», німецький власник дбайливо докручував усі гайки, бо інакше вони відкручувались під час руху.

Одночасно з Кунатом прибула до Харківського педагогічного інституту у відрядження філолог-славіст професор Маріанна Жіро з Магдебурга (світлина 54). Вона виявила бажання відвідати Полтаву. В одну з неділь адміністрації ХАДІ й педінституту організували спільну подорож професорів Жіро та Куната до цього міста. Мене й тут задіяли як перекладача. В одному авто везли Маріанну Жіро, а в другому – професора Куната, мене й загадкову особу з велетенським магнітофоном чи чимось подібним на колінах, яка не вимовила за день ані слова.

Коли ми під'їхали до Полтавського краєзнавчого музею, я, не чекаючи, доки особа з магнітофоном вилізе з машини, сказав Кунату: «Ходімте, я покажу Вам герби українських козацьких полків на фасаді музею». Ми швиденько зайшли за ріг будинку, «відірвавшись» від «магнітофону».

«Ви побачите й почуєте багато цікавого тут і в музеї Полтавської битви, куди Вас також повезуть. Але почуєте від гідів також багато підлої брехні», – сказав я. «А в чому полягатиме брехня?» – запитав Кунат. «Правдою є лише те, що свідомі українці під проводом гетьмана Мазепи боролися за свою свободу на бо-

ці шведів і що росіяни перемогли. Все інше є брехнею», – була моя відповідь. Після цього ми приєдналися до решти наших супутників.

Через пару років отримав я з Лондона листівку, від Куната й Бохна, яка починалася словами: «Світ тісний...» Виявляється, вони зустрілися в Лондоні на науковій конференції. Невдовзі професор Кунат тяжко захворів: йому паралізувало ноги. Знаючи, що він, як і Бохн, є аматором музики, але, на відміну від данця, воліє слухати духовну музику, я надіслав йому магнітофонну плівку з записом духовної музики, яку склав наш філософ Григорій Сковорода. Але паралізований інвалід отримав замість неї музику рок-н-рол. Як бачимо, «недремно-бдительные» є двоногими не без специфічного садистського гумору.

Листувався я і з професором Маріанною Жіро. В 1976 році ми знову зустрілися – тепер уже в Москві. Потім на моє прохання вона надіслала мені з Німеччини чудовий тематичний альбом картин «Краса жінки в європейському мистецтві», а також альбом картин Монка. Отримав я від Маріанни Жіро і німецькомовний «Кобзар» Шевченка, який подарував потім Герберту Кунату. Вже за часів «незалежності» вона надіслала мені німецькомовну «Історію України». Листування з фрау професором Маріанною Жіро триває і донині.

З 1977 року розпочалася моя дружба з нженером-шляховиком Йохеном Шмітом з Ессену, що в Західній Німеччині. Він надіслав мені безліч унікальної фахової літератури. Під час війни Йохен Шміт бував в Україні. На світлині 55 він зображений разом із сином на яхті під час подорожі Голландією.

З доктором Фуксом з Карл-Маркштадту, який двічі приїздив у відрядження до ХАДІ, мої стосунки були суто перекладацькі, просвітницькою діяльністю я з ним не займався – чомусь побоювався бути відвертим.

Директорові Шведського Королівського шляхового інституту імпонувало те, що писав я йому листи (хоча й не без труднощів) лише шведською мовою. Він надіслав мені дуже багато фахової літератури.

Від німецької студентки-славістки Ульріки Гекен із Західної Німеччини отримав я листа 1990 року. Справа в тім, що Товариство Генріха Бьола з Північно-Західної Німеччини надіслало їй для магістерської роботи (серед інших 499-ти справ) мою остарбайтерську справу. Їй сподобалась вміщена там моя фотографія – тринадцятирічного хлопчиська-остарбайтера. Крім того, з'явилися в неї до мене різні запитання. Завершивши магістерську роботу, в основу якої лягало дослідження доль п'ятисот остарбайтерів, вона надіслала мені один примірник з підписом: «Пану Анатолію Гавриленку з Харкова».

Протягом сорока п'яти років владою СРСР накладалося табу на висвітлення становища тих остарбайтерів, які повернулися до Радянського Союзу. Зараз теж існує небагато досліджень з цієї теми як на терені колишнього Союзу, так і у вільному світі. Одним із ґрунтовних досліджень є магістерська праця Ульріки Гекен «Радянські примусові робітники у світлі матеріалів "Меморіалу"» [4]. У 1995 році вона надіслала мені свою роботу з люб'язним написом: «Присвячується панові Анатолію Гавриленку з Харкова». У дослідженні, завершеному в 1994 році, молодий німецький науковець висвітлює проблеми остарбайтерів.

Отже, подаю цитати з магістерської праці Гекен (переклад мій):

...Репатріація радянських цивільних робітників здійснювалася могутнім спровадженням їх додому, також і всупереч їхній волі. За свідченням «самвидавчої» літератури 1970-х років, все більше підтверджувалося припущення європейців, що всі піддавалися в Радянському Союзі сильному тиску і репресіям... (С. 1).

Листи колишніх остарбайтерів мають характер справжніх автобіографій. Завдяки своїй докладності, вони дають можливість побачити наслідки примусової роботи в Німеччині і її вплив на їхнє подальше життя... (С. 3).

Наведені там досвід та спогади на протязі п'ятдесяти років залишилися в людських душах. Вони були там наче закап-

сульовані, оскільки час примусової роботи в Німеччині поставив на людях каїнову печатку, яка зумовила їхню мовчанку... (С. 4).

Роки юності, протягом яких витворюється пластичний матеріал для подальшого життя, минули в системі терору, і робітники були перетворені на рабів, цей час у них було, так би мовити, пограбовано, їх же було тавровано каїновою печаткою колабораціоністів та зрадників у власній вітчизні, це запліднило їхнє життя у багатьох випадках негативно... (С. 6).

Після прибуття колишніх остарбайтерів на батьківщину термін до отримання ними паспорта розтягувався іноді до восьми років...

Остарбайтери замкнулися в собі, боячись державних органів та партії... (С. 34).

Важливим є той факт, що 66% людей, які пишуть про свої негативні враження під час і після репатріації, звернулися зі своїми листами не до московського «Меморіалу», а до фонду Генріха Белля в Німеччині. Цей факт демонструє досить чітко, наскільки глибокою є недовіра народу до політики гласності, перебудови й подолання сталінізму... Із 500 опрацьованих листів відомо, що вісімдесят шість персон, тобто кожен сьомий, змальовує передачу його представникам Червоної армії, перебування у фільтраційному таборі НКВД (СМЕРШ), перебіг і обставини репатріації і т. ін. Він (чи вона) змальовує, як жилося після повернення на батьківщину; повідомляється про пошук роботи, зневажливе нагадування місцевими начальниками про піднімецькі часи, про дискримінацію і навіть про арешти НКВД. З досліджених мною 500 листів майже кожен третій повідомляє про це... (С. 90).

Скарги колишніх остарбайтерів на арешти видаються німецькому громадянину абсурдними. Він повірить лише тоді, коли матиме наочні докази. Коли про ті часи молода жінка свідчить, що вона після визволення, тримаючи у своїх руках немовля, була найгрубіше лаяна солдатами Червоної армії, то це ледве чи можна збагнути. Потворність цього явища співставна з посиланням на бездоказовість таких даних. Напри-

клад, у ФРН (Німеччина) ще не написана точна історія ГУ-ЛАГу... (С. 91).

Історії жертв двох диктатур дуже подібні в умовах всепановуючого сталінізму, який сягає і сучасності... (С. 92).

Власні признання за допомогою катувань призвели до мовчання жертв терору і мовчання радянської історіографії... (С. 93).

Люди одногосно повідомляють про зневажання людської гідності, яке було тим образливіше, що вони перед тим уже побували в таборах примусової праці в Третньому Рейху... (С. 105).

Сім осіб повідомляють, що вони були врешті відпущені додому, а потім знову заарештовані, звинувачені у шпіонажі і потрапили до концтаборів... (С. 107).

Більшість зґвалтованих жінок і дівчат після повернення працювали в колгоспах та радгоспах... Коли вони прагнули здобути освіту, то стикалися з надзвичайними труднощами... (с. 111). (Гіркий досвід автора цього опусу при вступі до Харківського автошляхового інституту свідчить, що саме так і було. Незважаючи на те, що в 1948 році успішно склав вступні іспити, я не був зарахований студентом. На моє запитання про причину голова приймальної комісії – доцент, а потім професор А. М. Холодов – конфіденційно відповів мені, що існує негласна інструкція, згідно з якою колишніх оstarбайтерів забороняється приймати до інституту. Лише після втручання ректора, який пам'ятав мого батька і мав мужність зневажати інструкцію, я став студентом ХАДІ.)

Земсков приходить до висновку, що перші десять років після повернення репатріанти морально і психологічно були на межі витіснення з суспільства... (С. 114).

Гавриленко належить до числа тих небагатьох колишніх оstarбайтерів, які мали фаховий успіх... (С. 111).

Freiburg, 19.01. ~~199~~ 2000

Дорогой господин Явриленио!

может быть Вы вспомните меня - меня зовут
Ульрике Тёкен (- Хайдль) - мы перетисали
друг друга и один раз даже встретились
в Мюнхене, потому что Вы были так любезны
и приехали поездом в столицу Беларуси.
Давным давно я послала Вам мою
магистерскую работу о судьбе оstarбайтеров
в Германии. Сейчас я перешла на диссертацию
названную "Репатриация советских граждан
и бывших военнопленных после Второй мировой
войны 1944 - 1956 гг." Я работала в
архивах в Москве, Вашингтоне и Нью-Йорке
и нашла много - довольно страшно
по этой теме.

Я так порвспоминаю и цитирую
во время лекции Ваши слова
направленные этой теме. Я очень благодарна
Вам за это.
Я была замужем в августе 1997.

может быть я еще дохожу ...

Всего, всего доброго

ваша Ульрике Тёкен - Хайдль

Мабуть, панна Гекен має на увазі те, що я врешті спромігся захистити дисертацію на таку малоароматну тему, як «Підвищення стійкості асфальтобетону в агресивних середовищах тваринницьких комплексів», а може, апофеоз моєї «адміністративної грації»* – моє виконробське керівництво 150-ма зеками ГУЛАГу на будівництві автодороги Ростов – Орджонікідзе.

Пізніше Ульріка Гекен приїздила до Мінська на стажування. У 1992 році я отримав відрядження у Мінськ і, скориставшись нагодою, привіз їй туди повний рюкзак літератури про нефальсифіковану історію України; серед інших книг була й товстезна німецькомовна книга 1915 року видання Степана Рудницького «Україна. Країна й народ». (Цю книгу подарувала мені в 1959 році двоюрідна внучата тітка Б. Чичибабіна Зінаїда Шатьоркіна (у дівочтві Засядько.)

Документальним підтвердженням того, що моя просвітницька діяльність, принаймні з фройлян Ульрікою Гекен, не була марною, є факсиміле її листа. Там вона повідомляє, зокрема, що цитує мене та отримані від мене книги вже своїм студентам. На світлині 57 Ульріка Гекен на власному весіллі, 1999 рік.

1989 року розпочалося моє листування з американцями з Аляски – подружжям Джима й Пат. Він – пілот-пенсіонер. Змайстрував своїми руками два двомісні літаки. Надсилав мені й фото тих літаків (св. 58-63). Питав у мене в листі про мої транспортні засоби. «Власних літаків не маємо, – відповів я, – зате маємо два двоколісні візки для ручного перевезення городини. Ви літаєте з Аляски до Флориди, а ми перевозимо наш врожай з Мерефи до Харкова». У листах розповів я Джимові й Пат про те, що таке Україна, тобто проводив просвітницьку роботу й з ними. На моє прохання Джим надіслав мені брошуру про американські методи боротьби з колорадськими жуками.

Про наявність у білому світі (тоді – в Чехії) професора Едуарда Вінтера знав я ще 1944 року, коли, будучи остарбай-

* Слова Лєскова. – Прим. авт.

тером, прочитав його книгу «Візантія та Рим у боротьбі за Україну». Писав він цю книгу перед війною, коли був католицьким священиком (світлина 64). Сталося згодом так, що директор Інституту історії народів СРСР при Академії наук Німецької Демократичної Республіки академік Едуард Вінтер (світлина 65) надіслав мені свою видану німецькою мовою в 1979 році в Берліні книгу «Долі еретиків» з дарчим написом німецькою мовою: «Анатолію Гавриленкові – у дусі Г. Сковороди – передає Е. Вінтер». Другий примірник цієї книги він надіслав мені для передачі до музею Сковороди в с. Сквородинівці (що я й виконав), бо один великий розділ цієї книги зветься «Der weise Kosack Grigorij Skoworoda», тобто «Мудрий козак Григорій Сковорода». З незрозумілих для мене причин співробітники музею не вважають за можливе експонувати цей твір всевітньо відомого вченого про українського мислителя в музейній експозиції книг про Г. С. Сковороду. Що це? Прикре непорозуміння чи одна з ланок того ж планомірного антиукраїнства.

У листі до мене професор Вінтер писав, що «вважає своїм життєвим завданням видання антології творів Григорія Сковороди німецькою мовою» і пропонує мені здійснити переклад творів Сковороди на німецьку мову. У міру моїх скромних можливостей я, з ентузіазмом дилетанта, виконав його пропозицію і надіслав переклад (250 сторінок!) професору Вінтеру. Але професор незабаром помер. Вірно сказано у Святім Писанні: «Не покладайся на вельможу, на сина чоловічого, який спасти не може. Виходить його дух, і він повертається у землю і того ж дня гинуть його задуми» (Пс. 146 : 3, 4).

Під час перекладацької праці я неодноразово звертався за порадою до видатного сквородинознавця – доцента Анастасії Максимівни Ніженець (св. 19д). Саме це знайомство і спілкування надихало мене на подальші пошуки в галузі сквородинознавства.

Не можу не згадати тієї доброзичливості, з якою поставився до мене в 1982 – 1983 роках тодішній завідувач кафедри

української літератури Віктор Данилович Тимченко, який допомагав мені в озвученні результатів моїх пошуків на Луганщині родоводу друга й учня Гр. Сковороди Михайла Ковалинського («Український засів», 1997, №10-12, с. 13-20).

Об'єктом моєї просвітницької діяльності, чи то пак «народної дипломатії», став і мій друг етнічний росіянин Всеволод Васильєв, з яким ми познайомились у 1948 році, коли він, демобілізувавшись, працював лаборантом на ХПРЗ. У ті часи в нього були помітні «старшобратські», великодержавні риси. Згодом закінчив він гірничий інститут за фахом маркшейдера.

У 1962 році ми з Севою змайстрували байдарку і я вмовив його проплисти по річкам Раствавиця та Рось, тобто місцями, оспіваними Нечуєм-Левицьким. До того ж у тих краях розміщений родовий маєток великого гетьмана Мазепи.

Тут, на берегах Раствавиці та Росі, мій російський друг Васильєв мав нагоду спілкуватися з прямими нащадками українців, спілкування з якими надихнуло Нечуй-Левицького на таке: «Україна буде й мусить домагатись права своєї національності, своєї мови в усіх школах і в громадянському житті, в адміністрації, права вільної преси, права заводити усякі наукові й суспільні товариства, які потрібні для широкого ліберально-прогресивного розвитку усієї маси нації зверху до самого дна» [5].

Пропливаючи байдаркою біля села Трушки, змальованого І. Нечуєм-Левицьким під назвою Вербівка, милувалися ми з Севою, зокрема, такою картиною: біля безлічі верб над самісінькою річкою Раствавиця сидять численні коти й вихоплюють своїми пазурами прямо з води рибу.

Щоб мій друг на власні очі побачив не малоросів та хохлів, що втратили історичну пам'ять та національну гідність, вмовив я Севу тимчасово залишити байдарку в Києві у його родичів і поїхати мотоциклом в Карпати, до гуцулів, які за своїм духовним і культурним рівнем на голову вище за своїх східноукраїнських братів. (Про це прошу читати запис від 30 червня 1945 року в щоденнику геніального чернігівця Олександра Довженка, який буквально оспівує жителів Західної України,

підкреслюючи їхню людяність, мужність, патріотизм...) Із великим задоволенням подорожували ми Гуцульщиною, тією самою, про яку слобожанин Гнат Хоткевич колись писав: «Як розкрив я рота від подиву та захоплення, потрапивши на Гуцульщину, так і ходив там шість років з роззявленим ротом». Заїхали ми до гуцульської столиці – міста Косова, яке я побачив вперше року Божого 1947 і де у мене є друзі. На світлині 68 зображені: Дайночка Кабин, 10-річна Ірина Кабин (тепер у шлюбі Білик), Анатоль Гавриленко, Іван Кабин (у гаптованій сорочці) зі своїми синами, Всеволод Васильєв (стоїть біля іншого вікна і посміхається). Хата, на тлі якої ми сфотографувались, збудована ще в 1830-х роках. А фотографував нас «пензенський бандерівець» Петро Буїнцев, який став відтоді й моїм другом (св. 67, 67а).

Після спілкування з цими людьми світогляд Всеволода багато в чому змінився, він більше не був «старшим братом», а став вірним другом українського народу. Щоб допитливий читач правильніше зрозумів світлину 67, подаю деякі фрагменти з мого допису «Пензенський бандерівець», надрукованого в харківській газеті «Панорама» (2000, №4).

...Спілкуючись під час свого страдницького шляху з найрізноманітнішими людьми й нелюдами, Петро (світлини 67 та 67а) не лише оволодів бездоганно мовою «по фене», але й набув дійсно таки енциклопедичних знань від високоосвічених, інтелігентних в'язнів.

Сутність Буїнцева полягає і в тім, про що жодним чином не проходилися ані московські, ані голландські, ані японські, ані наші «митці», які знімали кінофільми про Буїнцева. (Кінофільм ОРТ про Петра, який у Харкові транслювався по телебаченню, називався «Святой и грешный».) Саме на цій непоміченій характерній рисі Петра Буїнцева хотілося б наголошувати. Полягає ця його особливість в тім, що демократизм Петра Буїнцева не зникає там, де починається національне питання. Він не «старший брат», а справжній друг як українського, так і інших народів. За це й прозвали його в таборі «пензенським бандерівцем»...

Другом українців став Петро, зокрема, за таких обставин. Перевели його в черговий раз з одного концтабору до іншого. Тут запитали, під керівництвом якого з бригадирів-лісорубів хоче працювати: у бригадира Петренка, в бригаді Джапарідзе чи в бригаді Кабина. «Піду до Кабина», – вирішив Буїнцев, подумавши, що він росіянин. Таким чином і познайомився він із карпатським гуцулом, українським подвижником Іваном Кабином. Вимушене знайомство переросло в дружбу, яка триває все подальше життя. Так само, як і табірна дружба з зеком Олександром Гриньком, який після звільнення та повернення на батьківщину став видатним українським актором. Таких прикладів дружби Петра зі свідомими українцями можна навести чимало.

А коли Петро та Іван Кабин після відбуття табірної терміну потрапили на заслання до Сибіру, то тут їхню дружбу доля перевірила на міцність. Закохалися обидва в одну дівчину – Дайночку Філіпову, батько якої був латгальський росіянин, а мати – латвійка. Латвійська патріотка Дайночка в 1947 році, навчаючись у 9 класі, носила до лісу їжу своїм однокласникам, коли ті, призвані до Радянської армії, пішли в протилежному напрямку – до «зелених братів». Люто катували дев'ятикласницю радянські слідчі, пекли їй потилицю розпеченими шомполами. Вже через багато років після тортур Дайна одного разу відкинула своє чудове волосся і показала мені ті шрами, то я вжахнувся. Ну як тут не згадати з Лесі Українки: «...І завдали торттури йому несвітської – нема на неї слів... Моливсь один з катів, щоб еретик зомлів...» Тоді, в 1947 р., мужня дівчинка витримала, не видала катам місця перебування друзів і отримала дев'ять років концтаборів. Потім заслання, де й віддала перевагу Іванові. А з Петром і Дайна, і Іван залишилися друзями назавжди... Як і з Олександром Гриньком...

З відомим російським поетом Леонідом Вишеславським просвіщали ми один одного навзаєм. Він, зокрема, збагатив мене своєю поемою про Г. Сковороду «Сковородиновский круг», в якій є такі рядки:

Это украинское село, полузанесенное песками,
для меня в единый круг свело
ценности, возвращенные веками.
Здесь впервые предо мной возник –
в блеске вишен, лент и губ девичьих -
многострунный, песенный язык –
истинная нежность и величье.

Зворушений тим, що він не окупант, який «смеясь, он дерзко презирал страны чужой язык и нравы», а справді друг українського народу, я надіслав йому листа, в якому подякував за братерську доброзичливість і за те, що він «не принадлежит ни к плеяде жополизов, ни к сонму черносотенствующих». Хоч це було вже за андропівських часів, але порядна російська людина не перелякалася і не розгнівалася. Вишеславський відповів мені дружнім листом, у якому просив взяти шефство над його колишньою вчителькою, що мешкала неподалік від мене. Я, звичайно, не відмовив йому. Наше листування тривало. Через рік поет відвідав мене разом зі своїм двоюрідним братом. Мій харківський російський друг Всеволод Васильєв на своїх «Жигулях» звозив нас до Сквородинівського меморіалу в с. Сквородинівка. На світлині 69а, зробленій В. Васильєвим, бачимо двоюрідного брата (з паличкою) Леоніда Миколайовича, А. Д. Гавриленка, Л. М. Вишеславського, дружину та сина Васильєва.

Здійснив я також крамольну просвітницьку спробу українізації музею Еммануїла Канта в Калінінграді, третину населення якого становлять етнічні українці. У 1978 році дорожньо-будівельні справи закинули мене у тривале відрядження до колишнього форпосту тевтонського імперіалізму. Довідався я тоді, що в Калінінградському університеті є музей Канта. В одну з вільних субот я пішов туди. У просторому вестибюлі університету я побачив відгороджену ґратами територію музею. За ґратами серед мармурових статуй різних філософів рухалась «на карачках» якась жінка, зятято циклюючи паркет. Помітивши мене, вона випросталась, підійшла до мене і запросила відвідати музей. Так я познайомився з Ольгою Феодо-

сївною – директором музею. Вона провела для мене 15-хвилинну екскурсію, після чого ми вже вдвох взялися циклювати паркет. Наступного дня, в неділю, ми продовжили циклювання.

Довідавшись про моє знання німецької мови і готичного шрифту, Ольга Феодосіївна попросила мене відвідати з нею міський архів і допомогти перекласти написані готикою старовинні історично-філософські тексти. Після архіву ми поїхали на околицю міста, де здіймалися неприступні німецькі форти, відгороджені озерами. Як розповіла моя супутниця, саме тут у 1944 – 1945 рр. точилися жорстокі бої за визволення Кенігсберга.

Під час одного з наступних моїх відряджень у Калінінград познайомила мене Ольга Феодосіївна з німецьким письменником – представником мікроскопічної німецької діаспори. Після відвідин письменника спроба «недремно-бдительных товарищей» підсунути мені як «підсадну качку» якогось калінінградського етнічного німця-шляховика виявилася марною, я на таку вудку не клюнув. З тих пір чи то я блукав у вільний від роботи час вулицями міста, розглядаючи архітектуру, чи збирав бурштин над морем на Куршській косі, чи милувався пам'ятниками на німецькому кладовищі – скрізь за мною волочився «недремно-бдительный» хвіст. Навіть коли в неділю після гуляння містом я вирішив відвідати театр, де йшов спектакль «Пригоди бравого солдата Швейка», мій супроводжувач пішов за мною і весь час просидів позаду. Коли на сцені секстет австрійських сексотиків у циліндрах і з паличками, хвацько танцюючи канкан, оптимістично виспівував під регіт глядачів: «Мы обшарим все квартиры, все квартиры и сортиры...», – обернувшись, я побачив, що мій супроводжувач весело сміється. Така реакція залу на очевидну крамолу, в якій австрійські шпики явно асоціювалися з їхніми радянськими колегами, свідчила, що калінінградці аж ніяк не мракобіси. Цей факт потім я використав у своєму «крамольному» вірші.

Разом з Ольгою Феодосіївною відвідав я також гостинного математика – князя Хованського, прямого нащадка міністра фінансів Російської імперії XIX ст. Пікантним нюансом при цих відвідинах була неможливість сидіти на одному місці, бо

якісь невідомо де приховані злочинні пристрої «очманяли» мене і, мабуть, князя Хованського, бо й він весь час елегантно передислоковувався по квартирі, показуючи мені то свою бібліотеку (побачив я там видану французькою мовою книгу «Жінки в житті Наполеона»), то інші унікальні речі.

Перед від'їздом з Калінінграда (здається, у 1980 році), згадавши циклювання паркету, я зробив такий запис у книзі відгуків Музею Канта (подаю фрагмент):

Цілую Вам невтомну Вашу руку.
Гадаю, бачимось в останній раз...

.....
Чудовий цей музей Еммануїла Канта
зажди я пам'ятатиму віднині.
Калінінградці аж ніяк не обскуранти.
Чолом їм! ГАД зі Слобідської України.

Коли через рік мені випала можливість потрапити до Калінінграда, я знову зустрівся з директоркою музею. Ольга Феодосіївна розповіла мені, що офіцер КГБ, який курирував музей, нервово сприйняв мій запис у книзі відгуків, особливо його занепокоїли слова «Слобідська Україна» та «ГАД». На її прохання мені довелося зробити допис під своїм відгуком у книзі: «О моей подписи "ГАД" не подумайте плохого. Это аббревиатура от "Гавриленко Анатолий Дмитриевич"». Відносно ж «Слобідської України» я подав невеличке есе – пояснення з історії північно-східної України.

Додам тут, що я був не єдиним «махровим націоналістом», зазіхаючи на російську всенепорочну цнотливість книги відгуків музею. На крамольну думку написати відгук українською мовою навели мене записи відвідувачів, написані по-литовськи. Захотілося і мені нагадати калінінградським «хохлам» та «малоросам», що не тільки у «старших братьев», а й у них є рідна мова і культура.

Вже не за власної ініціативи, а підтримавши пропозицію завідуючого кафедрою філософії Калінінградського університету професора Овчиннікова, здійснив я ще одну просвітницьку акцію. В міру своїх дилетантських можливостей, керуючись

літературними джерелами, порівняв філософські погляди Канта, Локка, Лессінга з поглядами Г. Сковороди.

Мешканець Кенігсберга (де міг бувати й Г. Сковорода) німецький філософ Кант проповідував відсторонений обов'язок, а Сковорода – «внутрішню людину». Категоричний імператив Канта в трансцендентальному відстороненні від конкретного змісту для реальної людини є зовнішнім законом. Автономність моралі Канта є примарною та словесною – особисте життя людини має підпорядковуватися безособистому й бездушному універсалу обов'язку, його (особистого життя) інтимний характер невідворотно згасає в трансцендентально загальних приписах, абсолютно неспроможних охопити моральне життя конкретної людини – єдиного та неповторного помислу Божого. Мораль же Сковороди є – глибинним чином – внутрішньою та автономною. У нашого філософа моральне завдання кожної людини має специфічний, лише йому одному притаманний особистий характер – не норма підпорядковує собі дії людини, а тонус «горіння» й «самозапалювання».

Як на мою думку, тут доречно пригадати працю напівзабутого професора М. Гордієвського (збірник статей «Пам'яті Г. С. Сковороди», Одеса, 1923; «Теоретична філософія Г. С. Сковороди»). Гордієвський, обґрунтовуючи свій погляд цитатами зі Сковороди, доводить, що, полемізуючи з сенсуалізмом, Сковорода обстоює самостійність внутрішнього досвіду, того, що Локк називає рефлексією. Тобто в людській психіці існують такі елементи, які не можна вивести з внутрішнього досвіду. Не можна сказати, що полеміка Сковороди проти сенсуалізму означає визнання ним апріорних елементів пізнання в дусі Лейбніца або Канта, точка зору Сковороди не виходить за межі локківського емпіризму. Як прихильник апріорної теорії, Сковорода пише: «Все предметы, нас окружающие, суть преломления благодатных лучей твоих, как то преломление лучей и его существа творящего». З такими словами звертається Сковорода до душі. Ці слова, безумовно, означають, що наші уявлення про зовнішні речі містять в собі не тільки емпіричні елементи, але також елементи

апріорні. Сковорода, у невиразній формі, висловлює тут ту думку, яка є центральною ідеєю кантівської філософії. У всякому разі, Сковорода цілком погодився б із Лейбніцем.

Якщо порівняти погляди на релігію Сковороди з поглядами його сучасників – Лессінга і Канта, – то побачимо, що Сковорода з далеко більшою рішучістю обґрунтовує релігію на внутрішньому досвіді, ніж це роблять Кант та Лессінг, – так вважає Гордієвський. У світлі його досліджень «крамольне» свідчення Гесс-де Кальве про те, що Г. Сковорода «лише українців та німців вважав людьми» («Сковорода, украинский философ» // «Украинский вестник». Харьков, 1817, ч. 6, с. 106) набуває вже не стільки політичного, скільки науково-філософського забарвлення.

Принагідно зауважу, що такий серйозний сковородинознавець, як професор В. Шаян, що у своїй праці «Григорій Сковорода лицар святої борні» (Hamilton, Canada, 1984) висвітлює саме націотворчу чи, може, навіть державотворчу грань діяльності нашого філософа на тлі, здавалось би, безмежного припущення тодішньої України Імперією Зла, тобто подає Г. Сковороду, на мою – шляховикову – думку, як предтечу Т. Шевченка, як Іоанна Хрестителя перед Творцем сучасної української нації. Навіть він висловлює в своїй книзі жаль з приводу того, що не вдалося йому знайти вищевказану працю професора М. І. Гордієвського. Може, дослідження професорів Гордієвського та Шаяна варті уваги й сучасних сковородинознавців?

Закінчує професор Шаян свою працю про Г. Сковороду таким висловом: «У найближчих днях історії України Сковорода перейде у її вічність як великий учитель Священного Героїзму, що стане основним наріжним каменем нової будови Людства».

А ось колишній директор Інституту історії народів СРСР НДР, член Академії наук в Парижі професор Едуард Вінтер в унісон з 99% сковородинознавців категорично заперечив можливість будь-яких, навіть віддалених, аналогій в поглядах Канта й Сковороди і подарував мені свою книгу «Ketzerschicksale» (Union Verlag, Berlin, 1979). Один з підрозділів його книги зветься «Мудрий козак Григорій Сковорода». Пан професор

порадив мені перекласти твори Г. Сковороди на німецьку мову. Отже, ланцюжок, закладений в Кенігсберзі – Калінінграді у XVIII – XX ст. через музей Канта, врешті привів до мого перекладу скovorодинівських творів. Я переклав 250 сторінок творів філософа на німецьку мову і надіслав професору Вінтеру. Але він невдовзі помер. «Не надейся на князя – сына человеческого. Изыдет дух его и возвратяся в землю свою, и в тот день погибнут все помышления его». Тобто мої благі наміри популяризувати твори українського філософа в Німеччині зазнали краху. Подарував я лише фрау професору Жіро двотомник творів Сковороди російською мовою.

Торкнувшись теми просвітництва, не можу не згадати про подвижниць з Південного. Лідія Павлівна Цареградська (у дівоцтві Нельгівська, 1895 – 1953 рр.) (світлина 69, на якій зображені: Лідія Павлівна, її чоловік Василь Петрович Цареградський, їхній синок Павлик та їхня прийомна донька Наталочка) народилася в с. Лохвиці на Полтавщині в сім'ї керівника поліції Лохвицького повіту (якщо не помиляюсь, така посада називається урядник). Дивним був цей начальник Лохвицької поліції Російської імперії тим, що виховав п'ятьох дітей – свідомих українців, четверо з яких були активними діячами «Просвіти». Чотири його доньки – Серафима, Лідія, Олександра та Марія – закінчили Київські вищі жіночі курси.

На світлині 70 зображені сидячі (з правого боку в першому ряді): Олександра Павлівна Нельгівська (у пенсне), Лідія Станіславська, за Лідою сидить її бабуся – Олександра Федорівна Цареградська, у лівому куточку фото моя мама – Зінаїда Гавриленко; стоячі: у правому верхньому кутку фото – рідна сестра Зінаїди Агнеса Чаленко, поряд стоїть Радусь Сидоренко, за ним – його мама Ніна Станіславська, поруч з Радусем стоїть Павлик Цареградський, поруч з ним – його мама Лідія Цареградська, поруч з нею – Віра Станіславська, у лівому верхньому куточку фото – Єлизавета Петрівна Аксюк. Фото 1935 року. Південний.

На світлині 71 зображені родичі, що приїхали на вихідний день у Південний і готують обід на лоні природи. Позаду ліворуч

стоять: Павлик Цареградський, його мама Лідія Павлівна, за нею – її чоловік Василь Цареградський, праворуч від нього Михайло Аксюк, поруч з ним сидить його сестра Дарія Никифорівна Аксюк, за нею стоїть Олександра Павлівна Нельгівська, поруч з нею – Єлизавета Петрівна Аксюк (у дівочтві Цареградська), у правому верхньому кутку фото зображена Віра Станіславська, що чистить картоплю, у лівому нижньому кутку – Іван Аксюк, Микола Чаленко, Ліда і Ніна Станіславські та моя мама Зінаїда Гавриленко. Мій тато фотографує. 1936 рік. Радусь Сидоренко сидить за моєю мамою та його мамою – Ніною Станіславською.

Марію Павлівну – вчительку української мови, члена «Просвіти» з 1911 року – у 1937 році відправили в мордовські сталінські концентраційні табори на десять років. До речі, коли чекісти ще в харківській в'язниці вибивали з неї «чистосердечное признание», будучи, за словами залізного Фелікса, людьми з «холодною головою, горячим сердцем и чистыми руками», застосували і такий садистський трюк: діти Марії Павлівни вишили на носовій хустинці такі слова: «Мамусю, ми тебе не забудемо!» – і передали її тюремщикам для матері. Коли ж Марія Павлівна отримала хустиночку, то слова «не» не було, чекісти випоролі його. На хустинці залишилось: «Мамусю, ми тебе забудемо!» Її чоловіка – геодезиста, теософа, його – залишили поза колючим дротом, хоч і шарпали часто на допити (від нього я в 1950-х роках почув ази теософії та вчення йоги).

Серафима Павлівна Сапар-Нельгівська – активна діячка «Просвіти» в Києві. За це в 1920-х роках була розстріляна чекістами разом зі своїм чоловіком Сапарем. Двох їхніх осиротілих дітей взяли тоді на виховання до себе Лідія Павлівна та її чоловік Василь Петрович Цареградський (1883 – 1966) (світлина 69). Лідія Павлівна познайомилась із Василем Петровичем (колишнім полтавським семінаристом, потім – студентом Київського комерційного інституту) на похороні Героїв Крут. Хоч і була вона – педагог за фахом – членом київської «Просвіти», але уникла розстрілу в 20-х роках, бо 1921 року вийшла заміж за Василя Петровича Цареградського, який, прагнучи

підвищити духовно-культурний рівень прихожан сіл Буди та Скелька, прийняв їхню пропозицію «успадкувати» парафію свого покійного батька Петра Олексійовича – пароха Свято-Михайлівської церкви в селі Буди.

У середині 1920-х років панотець Василь був змушений припинити душепасторство в Будах. У кінці 20-х та першій половині 30-х років був він редактором в одному з харківських видавництв. А дружина його працювала вчителькою української мови та літератури в школі. Відтоді в їхній родині жила третя сестра Нельгівська – Олександра, також вчителька української мови та літератури. Це була людина безмежно добра, тактовна та високо духовна. У першій половині 30-х років сімейство Цареградських перебралося з Харкова до тодішнього виселка, а тепер міста Південного. Обидві сестри викладали в тамтешній школі. Невдовзі «компетентные органы» довідалися про колишнє священство Василя Петровича, і він був звільнений з посади редактора та офіційно позбавлений права працювати будь-де. (Добре, що хоч до концтабору не потрапив.) Насувалася війна.

Під час німецької окупації Лідія Павлівна та Олександра Павлівна разом з іншими представниками української інтелігенції виселка Південний брали активну участь у створенні осередку товариства «Просвіта». Цей осередок діяв у Південному близько семи місяців, потім був розігнаний гітлерівцями через відмову співпрацювати. З поверненням червоних тоталітаристів обом сестрам реально відкривалася перспектива концтаборів ГУЛАГу. Адже, наприклад, валківських просвітян у 1944 та 1946 рр. не обминула чаша ця.

Таким чином, просвітянкам з виселка Південний поталанило значно більше, ніж просвітянам валківським. Хоч валківські просвітяни уникли лабетів гестапівських, їхні емгібістські колеги виявилися більш спритними і таки закатували українських патріотів – членів валківської «Просвіти».

Просвітниці ж Лідії Павлівні Цареградській один з «власстьпрідержащих» мовив у 1946 році: «Ваше место на Печоре». І дійсно, перспектива потрапити в «места отдаленные» була для Лідії

Павлівни в ті часи цілком вірогідною. Адже, як свідчить документаліст Фелікс Чуєв у своїй праці «Солдаты империи» (Москва, 1998, с. 177-178), існував «совершенно секретно «Приказ №0078/42. 22.VI.1944», підписаний Берією і маршалом Жуковим», згідно з яким «полуфашистское украинское население особенно в Киевской, Полтавской, Винницкой и др. областях... выслать в отдаленные края Советского Союза всех украинцев, проживавших под властью немецких оккупантов».

І одні, і другі щасливо уникли пазурів гестапівських катів, які в своїх повідомленнях характеризували ОУН так: «Там пропагують національні ідеї, які становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому». 15.09.1941 р. (Auswartiges Amt (A. A.). – Bonn/Inland II, g. 431, f 131). А в гестапівському донесенні №164 (Берлін, 4 лютого 1942 року) твердить ся, що перехоплені документи і зізнання недавно заарештованих оунівців «ще раз доводять, що повернути їх до якогось співробітництва з Третім Рейхом неможливо, тому залишається єдиний шлях – повне знищення цього руху» (Bundesarchiv (B. A.). Koblenz/R58/220 f.f. 292, 295 – 298).

На той час просвітянки Олександри Павлівни Нельгівської вже не було в живих, вона загинула при загадкових обставинах у 1943 році. Її сестра Лідія Павлівна уникла концтаборів ГУЛАГу завдяки тому, що її син, Павло Васильович Цареградський, був офіцером Радянської Армії і, крім того, підтримував дружні відносини з комбригом полковником Івашиним. Лідія Павлівна була вимушена викладати вже не українську мову і літературу, а російську. Мабуть, певною мірою ця перекваліфікація посприяла тому, що Лідія Павлівна залишилася «свободной».

Пам'ятаю, жахливої зими 1942 року я, 12-річний хлопчисько, відвідав сім'ю брата моєї бабусі, прийшовши пішки з Харкова у Південний. Безумовно, вони також голодували, але не їли, як ми, оладки з картопляних очисток, а смажили на сковорідці картопляники на касторовій олії. Коли Олександра Павлівна Нельгівська на кілька хвилин вийшла з кухні, я не втримався: вкрав зі сковорідки один з шести картопляників, решту роз-

сунув так, щоб моя крадіжка не відкрилась. Повернувшись до кухні, Олександра Павлівна не могла не помітити мої «художества». Але ця свята жінка тільки зі співчуттям подивилась на мене і не вимовила жодного слова. Хоча сімейство їх голодувало, але тримала Лідія Павлівна одну курочку, дбайливо її доглядала, годувала, сподіваючись, що доживе та курочка до щасливого дня, коли повернеться їхній син Павлик з фронту й поласує тією «священною» курочкою.

Під час тих відвідин розповіла мені Лідія Павлівна про те, як у 1920-х роках вона їхала в одному купе зі славетною подвижницею Оленою Пчілкою – сестрою Михайла Драгоманова і матір'ю Лесі Українки.

Померла Лідія Павлівна Цареградська в 1953 році від інсульту. Наведена нижче історія, безумовно, була однією з ланок ланцюга подій, що врешті призвели до смерті 58-річної жінки.

Донька розстріляної у 1920-х роках чекістами Серафіми Павлівни і племінниця й вихованка Лідії Павлівни Наталочка під час навчання в Харківському університеті закохалась в однокурсника Михайла Кулика. Він також кохав Наталку. (І в 60-річному віці Наталочка була красунею.) Невдовзі молоді одружилися і в них народився синочок, а скоро і другий. Коли з'явилося сподівання на третє дитя, Лідія Павлівна наважилася запитати, чи не забагато це для бідних студентів. «Не турбуйся, тітусю Лідонько, – оптимістично відповіла Наталочка, – циганка наворожила мені, що в мене буде шестеро діточок». Перед війною народився ще один синочок.

З перших днів війни героїчний Михайло став до військових лав, Наталочка же залишилася у виселку Південному. Під час гітлерівської окупації, рятуючи від голоду не лише себе, а й трьох синів, пішла Наталка з Південного в якесь село майже за сотню кілометрів. Там їхнє життя теж було далеко не мед. Знайшовся у тому селі якийсь німець, який не давав хлопцям померти з голоду і одночасно буквально гвалтував їхню маму*. Врешті народила Наталочка ще й дівчинку. Одразу по війні мати з дітьми повернулася до Цареградських. Невдовзі приїхав до Південного і капітан

* «The beauty provokes thieves more then gold» - вважав Шекспір (тобто, «Краса приваблює злодюг більше, ніж золото».)

Радянської Армії Михайло Кулик. Наталочка розповіла йому все, як було, на що чоловік вихопив пістолет і спрямував на дружину. Раптом відчинилися двері, і в кімнату вскочила Лідія Павлівна. Вона стала перед цівкою пістолета й спокійно і твердо промовила: «Михайле, якщо ви вважаєте, що Наталочка заслуговує на смерть, то вбийте її, але здійсніть свій вирок не в моєму домі». Отелло охолов, отямився і пробачив свою дружину. Згодом народилося в них ще двоє хлопчиків. Але з усіх дітей найбільше героєм боїв на Букринському плацдармі любив ні в чому не винну дівчинку, названу на честь Лідії Павлівни Лідією.

На повоєнній світлині 73 зображені: Наталочка, що тримає на колінах чергового, вже повоєнного, синочка, її чоловік Михайло Кулик, її двоюрідна сестра Марія Хромченко (донька Марії Павлівни Нельгівської і теософа, його й геодезиста Олександра Гнатовича Хромченка), перед Марією Хромченко сидить Лідія Павлівна, тримаючи на колінах колишнє «яблуко розбрату», найулюбленішу донечку Михайла Кулика Лідочку, біля лівої руки Марії Хромченко стоїть Василь Петрович Цареградський – чоловік Лідії Петрівни, перед ним сидить його сестра – Єлизавета Петрівна Аксюк, дівчинка перед нею – Іринка Аксюк (в майбутньому у шлюбі Хотимська), на авансцені: Павло Цареградський (син Василя Петровича і Лідії Павлівни) та його дружина Євгенія.

Талановитий педагог, вчителька української мови і літератури Марія Олександрівна Хромченко, не погодившись стати сексоткою й не витримавши цькування, вирішила докорінно змінити свій фах. Вона прийшла до завідуючого відділу кадрів харківського заводу «Електромашина» й попросила прийняти її на роботу хоч простою робітницею. (Розмова велася віч-на-віч.) Чекіст відповів їй чітко: «Если дашь, то будешь работать на заводе». Чи був він моральнішим за того гітлерівця, який, підгодовуючи хлопчиків, гвалтував їхню маму – Наталочку Кулик?

Закінчу свої спогади віршем Михайла Старицького. Пишу з пам'яті, тож прошу пробачити мені окремі хиби.

* * *

На вас, завзяті юнаки,
борці за щастя України,
кладу найкращії думки,
мої сподіванки єдині.

В вас молода ще грає кров,
у вас в думках немає бруду,
і в серці гріється любов
до обездоленого люду.

Ховайте ж ви її в собі,
не розмантачуючи всюди.
Нехай вона ваш дух гартує
у чесній славній боротьбі.

Бо стоголовий, людський кат
лютує, дужчає щоднини.
Не можна ж гаять ні хвилини,
поки ще стогне темний брат.

Поки живе, мерщій несіте
сліпому факели «Просвіти»,
і в серце, смертію повите,
живу надію закропіть.

Вшануйте рідну його річ,
назвіть, без хитрощів, своєю
і розженіте над землею
ви непрозору, глуху ніч.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гавриленко А. Український Засів. – 1997. – №4-6. – С. 78-89.
2. Гавриленко А. Генеалогічне коріння // Український інформаційний бюлетень здоров'я. – 2004. – №1. – Січень – березень.
- 2а. Гавриленко А. Покоління відходить і покоління приходить, а рідна земля віковічно стоїть // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія родин та генеалогія. – Х.: Курсор, 2004.
3. Гавриленко А. Мій Основ'яненко. Його та чужа Основа // Культурна спадщина Слобожанщини. Число 2. – Х.: Курсор, 2002.
4. Goeken Ulrike. Die sowjetischen Zwangsarbeiter aus der Materialperspektive von «Memorial». – Westfälische Universität, Münster, 1994.
5. Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини // Культура і життя. – 2007. – №6. – 7 лютого. – С. 2.
6. Goeken Ulrike. Der Weg zurück – Klartext Verlag, Essen, 2006.
(Книга за матеріалами докторської дисертації авторки про повоєнну долю остарбайтерів та військових бранців з дружнім дарчим написом: «Панові Гавриленку, який невимірно багато чому

навчив мене по цій темі – з великою прихильністю, Ульріка
Гьокен-Гайдль»).

ЩЕМ І НАДІЇ

Федір та Наталя Кияшко.

Натхненний у значній мірі саме валківською аурою (у 1950-х роках озеленював автомагістраль між Люботином, Валками та Коломаком, а потім неодноразово відпочивав у Валках у Станіславських), яка пустила глибоке коріння в його душу, уродженець Слобідської України чоловік моєї сестри, який вже сорок п'ять

років живе в Москві (з них три роки навчався в Німеччині, захистив там німецькою мовою німецькомовну дисертацію доктора філософії), нещодавно написав кілька віршів, здебільшого україномовних, деякі я наважуюсь представити шановним читачам. Заздалегідь відповідаючи деяким скептикам, зауважу, що на звання лауреата Шевченківської премії Федір Кияшко не претендує. Однак на відміну від творів багатьох сучасних «модерністів», його віршам притаманна поетичність та наявність думки. Правда, зрідка бракує рими в деяких рядках, але ж Федір не римач, а мисляча натура, що тонко сприймає природу і навколишнє життя, прекрасний різьбяр по дереву. Живучи з україномовною сім'єю за межами України, він не став манкуртом або яничарином, не зрадив рідний український народ, його мову й культуру, що є явищем неординарним (на жаль).

* * *

Як приємно, проснувшись вночі,
В повній тиші, у пізню годину,
Відчувати тепло на душі,
Поряд – бажану й рідну дружину.

І під подихи тихі її
Линуть роки сумісно прожиті,
Як ті птахи в ранковій імлі,
Мирні спогади, сном оповиті.

* * *

Плинуть літа останні
В минуле – небуття...
Лиш спогади незвані,
Уперті, неслухняні
Гортають мою пам'ять –
Мій часопис життя.

І все, що колись було
Й залишило свій слід,
Знов пам'ять повертає
З давно минулих літ.

Чомусь душа радіє,
Щось смутку завдає,
За щось буває прикро,
Але все це – моє!

Минуле не підправиш,
Не повернеш назад:
У нім ти сам для себе
І адвокат, і кат.

А дехто виступає
Як Божий судія:
Всі грішні, завинили,
А праведний лиш я!

* * *

І так... «Спочатку було слово»
Основа й скарб любої мови.
Джерело мудрості і змога
Для спілкування і розмови.

Спочатку кожне слово мало
Простий і зрозумілий зміст:
«Вода», «повітря», «дим», «кресало»,
«Гора», «долина», «їжа», «піст»...

А потім самі різні люди,
В залежності від їх принад,
Нові слова стали творити
На їх смаки і їхній лад.

З'явилися слова цнотливі,
Чудові, добрі, похливі,
Слова ворожі, грубі, злі
Слова крикливі і німі.

.....
На жаль, убогість слів зростає:
Для багатьох вже вистачає
Всього трьох слів – про інтим в дії,
Щоби повідать, розказать
І про життя і про події.
А щоб «смаку» більше придать
Отим словам, можуть згадать
Іще про Бога, душу й «мать».
.....

Епохи мого життя

Здається, що недавно
З'явився я на світ.
Коли все промайнуло?
Мені вже СТІЛЬКИ літ!

З одного боку глянеш,
Немовби ще й не жив.
А з другого поглянеш:
Епохи пережив.

Епоху довоєнну,
Буремну військову,
Епоху повоєнну –
Брехливу і німу.

Коли шматочок хліба
Був мрією життя,
Нам щедро обіцяли
Щасливе майбуття.

І мамі моїй бідній
Не спалося вночі:
Голодних повна хата...
А де ж добуть харчі?

А в школі нас учили:
Життя наше – то спів,
Бо ми вперед крокуєм,
Під прапором вождів.

Величний культ особи
Просотував життя.
Тому, хто був супроти,
Сибір і забуття...

Ми це все добре знали
Й мовчали, мов німі,
Щоб нас теж не забрали
Й не знищили «на пні».

Коли сконав нарешті
«Народів всіх отець»,
Епосі цій шаленій
Прийшов таки кінець.

Епоху сподівання
Хрущов подарував.
Життя при комунізмі
Він нам пообіцяв.

З'явилися продукти -
Ковбаси всіх сортів...
З ГУЛАГів повернули
Так званих «ворогів».

Зітхнули люди легше
І почали творить...
Весняною відлигою
Сп'янило їх на мить.

Недорогого житла
Хрущов набудував.
Яке то було щастя
Для тих, хто його мав!

Хотів він, щоб Америку
Догнать і перегнать,
Щоб штатам тим заморським
Зі смаком показать
«Кузькину мати».

Він певен був, що щастя
Прийде до нас гулять,
Достатньо раднаркоми,
 обкоми і райкоми,
Старанно і ґрунтовно
 реорганізувати.

Він мріяв про майбутнє,
Нам всім добра хотів.
Але перестарався.
За те і погорів.

І ось прийшла епоха
Застою й нагород,
Пияцтва, марнотратства,
Неробства без турбот.

Хто працював старанно,
Підозру викликав.
Хто прагнув до прибутків,
У злочинці попав.

Газети старанно кричали,
Як всі ми добре працювали,
Як запрягли ми Єнісей,
Ми – «Впереді планети всей».

Формально той лиш був
 в пошані,
Хто працею хліб добував.
В житті лиш той робив кар'єру,
Хто краще всіх рапортував.

Але й тоді були потрібні
Ті, хто вмiли працювати,
Ті, хто «розум, честь і совість»
Могли народу показати.

Їх на Олімп не допускали,
Бо там сиділи лиш старі,
Ті, що в маразмі доживали
Свої останні роки й дні.

Їх «ленінцями» величали,
Їх власні оди видавали,
Як виграли вони війну
І піднімали цілину.

Довго болото те гнило,
Смерділо й булькало воно,
І тут під гомін «перестройки»
З'явився «Горбі». Й понесло...

Хіба що з розуму дурного
Став він рішуче вимагати,
Щоби ніхто не пив хмільного,
А той, хто п'є, того карати.

І це в країні, де без чарки
Свята ніколи не було.
Там, де шиночки і шинкарки
Давали радість і тепло.
І як відомо вже давно,
Навіть Боги пили вино.

А в нас, як наказали,
Виноробство сплюндрували.
Без горілки і вина
Злість залишилась одна.

А потім мічений Михайло
Ще такого натворив,
Про що одні говорять: «Файно!»*
А другі: «Ну що ж ти наробив?!»

* На думку А. Гавриленка, «мічений» заслуговує на встановлення прижиттєвого золотого пам'ятника за те, що «наробив», що «рухнули імперські ґрати».

Замість того, щоб ґрунтовно
Щось почати будувать,
Він під гаслом «Перестройка»
Став майстерно все ламать.

І в підручні, щоб ламати,
Підключились «демократи».
І з болота, що гнило,
Виплило всяке гайно.

Преса стала підвивати
І гайном тим поливати
Все, що мали й що було.
Закрутилось... Загуло...

Рухнули імперські ґрати,
Зплутали силовиків
І в республіках шукати
Почали своїх вождів.

Страх, що сковував людей,
Став поволі відступати,
Наболівше вже давно
Стало нидіть, проривати...

* * *

Прибалти завжди почували
Себе в Союзі як в тюрмі,
Свободи перші зажадали:
Щоб їм вказівок не давали,
Щоб думали вони самі.

Також зробили і другії:
Відмежувались від Росії.
Сприймавши це як щастя долі,
І почали тяжко, поволі
Свою державність будувать
І Горбачова прославлять,
Що врешті-решт він дав свободу.
Свободу жити, будувать,

І багатіти, й процвітать,
Голодувать, і воювать
Межи своїми ж племенами,
І до Росії вже рабами
Дітей дорослих посилать,
Щоб там за безцінь працювать,
Лише б не дати голодать
Своїй сім'ї.

А Україна, як вона
Скористувала цю нагоду?
Яким же чином? Чи сповна
Дала данину за свободу?

Незалежність, що плекали
В часи Русі і козаків,
У руки спраглії забрали
Сотні... мільйони земляків.

І Україна, як тваринка,
Що довгий час в клітці жила,
Від волі раптом вся сп'яніла
І, спотикаючись... пішла.

Самостійність... Україна...
У свідомості слова-брати.
Треба рішати самостійно:
Як жити і куди іти.

Мову, традиції, культуру
Країна стала відновлять,
Історію свого народу
Стала досліджувать, писать.

І це чудово, що державність
Країна стала будувать,
І гідність втоптану народу
На ноги стала піднімать.

Але скажіть мені на милість:
Навіщо ворогів шукать
І те дитя, що вже вродилось,
Разом з водою виливають?

Дитя те народилось в муках,
Ціна заплачена страшна,
І за будови комунізму,
Й за те, що принесла війна.

Лиха нароблено немало,
Щоб описать, бракує слів.
Але у всьому, що погано,
Винить не треба москалів.

І їх також, як українців,
В ГУЛАГах нищили, вбивали,
На їх кістках ті ж Біломори
І залізниці будували.*

І всі багатства України,
Крім тих, що Бог їй дарував,
Народ мій з тими ж москалями
Десятиріччя будував.

І все, що створено разом,
Було доцільно розвивать.
Навіщо ж те, що всім потрібно,
Комусь схотілось зруйнувать?

І те, що добре працювало,
Давало гроші і тепло,
Коли зв'язки свої порвало,
Багато лиха принесло.

Люди роботу загубили,
Бо було ніде працювать,
А те, що працею створили,
Нікому стало продавать.

Я не за те, щоб знов в Союзі,
Як в тій казармі всім нам жить,
Я лиш за те, щоби зв'язками
Ми навчились дорожить.

* * *

І несвідомих і манкуртів
Вперто продовжуєм шукать.
І вірим в те, що таким чином
Нас стануть більше поважать.
Не треба в несвідомості шукать
Лиш прояви тупого свинства.
Кому, кому як нам не знать,
Що НЕСВІДОМІСТЬ – наслідок
СВІДОМОГО злочинства.

А що з свідомістю людською
Свідомо можна витворять,
Достатньо лиш про яничарів,
Шахідів й зомбі нагадать.

Чуття єдиної родини
Це не свідомість – відчуття
Тепла сердечного родини,
Душі людської багаття!

До А. Гавриленка

Ти вболіваєш за Україну,
Ти її лицар, патріот.
І прославляєш її радо
Як Дульсінею Дон-Кіхот.

Прагнеш за неї заступитись,
Боротися і захищать.
На неї ладен ти молитись
І все, що можеш, їй віддать.

Навіть і в тім, в чім я вагаюсь,
Я хочу, щоб ти був правий.
Та я все рідше помиляюсь,
Мабуть тому, що вже старий.

* Апологетам цієї думки раджу уважно прочитати на сторінці 125 статистичне (у цифрах) міні-дослідження А. Гавриленка, арифметично виконане на підставі дослідження московського архівіста: «Інтенсивність і жорстокість червоного терору по відношенню до українців утричі перевищує середні показники звірств по Союзу». – Прим. Гавриленка.

* * *

Двадцяте століття –
вік лихоліття, війн,
революції і дикої еволюції,
розстрілу монархії,
розрухи та анархії,
воєнного комунізму,
НЕПу і соціалізму,
індустріалізації і колективізації,
Голодомору, страху,
ГУЛАГу, НКВД, міліції
і божевільної інквізиції,
презирства до світової цивілізації,
знищення духовної еліти нації,
жахи Другої світової війни
і параноя державного сатани.

Крах імперії, розгул «демократії»
і збагачення загребущої братії...
На те, що заставляли прославляти,
заставили презирливо плювати.
І всі ці події – старі і нові –
створили помийку в людській
голові.
І люди оці, як блюзнірський
парад,
їдуть вперед, обернувшись назад,
слухають те, що політики рають,
куди ж вони їдуть – їй Богу,
не знають!

* * *

*Если завтра мой язык исчезнет,
я готов сегодня умереть.*

Расул Гамзатов

*Und als ich die Deutsche Sprache vernahm,
Da war mir seltsam zumute,
Ich meinte nicht anderes, als ob das Herz
Recht angenehm verblute.*

Heinrich Heine

Рідна мова – та, що в генах,
Що в душі твоїй бринить,
Що з ТОБОЮ народження
І ТОБОЮ буде жить.

Інші мови треба знати,
Може, навіть полюбить,
Але лиш одна-єдина
Душу може зворушить.

Якщо серце не сприймає
Чиюсь мову, її суть,
Примусовії старання
Результатів не дадуть.

Безумовно, треба знати
Мову тих, де ти живеш,
Але хочеться поваги
До своєї мови теж.

ОПИСИ ДЕЯКИХ СВІТЛИН

Світлина 2, 2а. Олексій Цареградський – військовий лікар. Фото 1915 р.

Світлина 13. Ніна Олексіївна Станіславська з сином Радієм Сидоренко. Фото 1926 року.

Світлина 12. Тато й мама Анатолія Гавриленка зі своїм немовлям.

Світлина 12а. «Действительный статский советник» Іван Якович Чаленко (мій дідусь). Фото близько 1913 року.

Світлина 12б. Його дружина (а моя бабуся) Наталія Петрівна Чаленко (у дівочтві Цареградська). Фото близько 1913 року, зроблене для офіційного підтвердження її особи для Київських вищих жіночих курсів, де вона навчалась вже будучи матір'ю чотирьох дітей.

Світлина 12в. Іван Іванович Чаленко – гімназист. Фото 1913 року. Одеса.

Світлина 12г. Микола Іванович Чаленко – гімназист. Фото 1913 року. Одеса.

Світлина 12д. Агнеса Іванівна Чаленко – одеська гімназистка. 1913 р. Одеса.

Світлина 12е. Зінаїда Іванівна Чаленко (моя майбутня мама) – гімназистка «подприготовительного» класу. Фото 1913 року. Одеса.

Світлина 12к. Зінаїда Іванівна Гавриленко (у дівочтві Чаленко). Фото 1928 р. Харків.

Світлина 13а. Олександр Сидоренко, Ніна Станіславівна та їхній син Радій. Фото близько 1933 року.

Світлина 13б. м. Валки. Ніна Станіславська з сином Радієм в гайку, на місці якого в 1949-му – на початку 1950-х років був концтабір зеків – будівельників дороги Київ-Харків, а тепер на тому місці розташована племстанція. На голові у Радуся Сидоренка та сама «тюбетейка», яка фігурує в описі енкаведистами його майна після того, як він був «изъят» (термін чекістів, вжитий в «Деле арестованной Нины Станиславской-Сидоренко»).

Літо 1937 року. Сашко Сидоренко вже заарештований. До арешту Ніни Станіславської і «изъяття» Радуся залишилося кілька місяців. (Яким повернувся Радусь після приблизно однорічного перебування в дитячому концтаборі (св. 13г), про це я скромно промовчу.)

Світлина 13в. Радій Сидоренко – піонер. Фото 1936 року.

Світлина 13д. Таким студентом Анатоль Гавриленко часто відвідував Станіславських у Валках. Фото 1952 р.

Світлина 14. Віра Олексіївна Станіславська (ліворуч), моя сестра Наталія Дмитрівна Кияшко (у дівоцтві Гавриленко), Ніна Олексіївна Станіславська та Зінаїда Іванівна Гавриленко (у дівоцтві Чаленко) серед валківських жоржин. Фото близько 1946 року.

Світлина 14а. Впізнати будинок Частіїв зараз можна тільки з тильного (південно-західного) боку. Фото 2005 року з фондів Валківського краєзнавчого музею.

Світлина 15. Клара Частій – старша дочка співака.

Світлина 16. Вітася Частій (молодша донька співака) – Мавка валківських верб. Фото другої половини 1950-х років.

Світлина 16а. Анатоль Гавриленко випробовує на валківському ставку щойно зроблену ним байдарку. Фотографує Всеволод Васильєв. Фото 1962 р.

Світлина 17. Станіславські з родичами. Фото 1937 року, літо. Сашко Сидоренко вже заарештований. На світлині з лівого боку зображений двоюрідний брат Ніни Станіславської-Сидоренко Микола Іванович Чаленко (1903 – 1940 рр.); поруч з ним – його дружина Рімма Гармаш; ліворуч від Рімми – Ніна Олексіївна Станіславська-Сидоренко (1902 – 1983 рр.); поруч з Ніною Станіславською – мій тато Гавриленко Дмитро Максимович (1899 – 1940 рр.); просто на доріжці, з вудочкою на плечі, сидить Іван Никифорович Аксюк, брат Михайла Никифоровича Аксюка, який фотографував все це товариство; по ліву руку від Івана Аксюка сидить рідна сестра Ніни Станіславської – Віра Станіславська (1906 – 1997 рр.); поруч з Вірою Станіславською сидить (вагітна) Єлизавета Петрівна Цареградська (у шлюбі – Аксюк) (1901 – 1974 рр) – дружина Михайла Никифоровича Аксюка; ліворуч від Єлизавети Петрівни (наймолодшої сестри мами Ніни Станіславської) сидить Дарія Никифоровна Аксюк, сестра Михайла та Івана Никифоровичів, вчителька математики в якійсь Харківській школі

(я безмежно їй вдячний: саме завдяки їй, математичці, яка розуміла, що таке історія, під час війни вдалося зберегти той «Місяцеслів» (св. 28), на широких берегах якого записані події нашого роду від XVIII століття до наших днів (фото однієї сторінки цієї родової реліквії зображено на світлині 1 моєї публікації, яку має Валківський музей, «Покоління відходить і покоління приходить, а рідна земля віковично стоїть», вміщеній у збірнику «Культурна спадщина Слобожанщини. Історія родин та генеалогія» (Х.: Курсор, 2004)).

Перед Єлизаветою Петрівною лежить Ліда Станіславська – дружина того самого академіка. Поруч з Лідою лежить моя мама – Гавриленко Зінаїда Іванівна (1907 – 2002 р.), двоюрідна сестра Ніни Станіславської, дівоче прізвище моєї мами – Чаленко.

Хлопчик, який, дивлячись на їжачка, сидить перед Ніною Станіславською, є її та Сашка Сидоренка сином – це Радій Сидоренко; хлопчик, який сидить просто на доріжці, мені не відомий. Поруч з невідомим хлопчиком сидить (в одних лише трусиках) двоюрідний брат Ніни Станіславської Павлик Цареградський.

Світлина 18а. Анастасія Максимівна Ніженець – титанічна засновниця музею-комплексу Г. Сковороди в с. Сковородинівці, завідуюча кафедри історії української літератури Харківського національного університету. Саме вона вручила мені в 1979 році цитований у цій книзі (стор. 18-24) звіт професора А. Ковалівського про валківські історичні вишукування 1927 р. Рукопис своїх спогадів про створення музею Сковороди Анастасія Максимівна дала прочитати мені, а я – Петру Черемському, який сфотографував його і передав копію в Харківський літературний музей. Оригінал рукопису спогадів Анастасія Максимівна віддала згодом якійсь дуже літній співробітниці Харківського історичного музею. Фото 1927 р.

Світлина 19. Тепер вже єдина стовідсоткова дворянка в нашому роді Галина Бойко (у шлюбі Старикова). Фото 1964 року.

Світлина 19а. Віра Станіславська, Ніна Станіславська, Зінаїда Гавриленко, Микола Чаленко, Єлизавета Аксюк (сестра Ганни Станіславської), Ліда Станіславська, Михайло Аксюк – естет, неперевершений геодезист та фотограф – чоловік Єлизавети. Фото 1936 року.

Світлина 19в. Галина Бойко.

Світлина 19е. Дев'ятикласниці з центральної Росії Галина Бойко (двоюрідна племінниця Станіславських) та її подруга Іра під час відпочинку в валківському лісі з хлопцями Юрком та Стасем Розумними, хлопцями Тупицями та їхньою сестричкою. Виплеканий валківською аурую теперішній донецький мешканець, який навіть зрікся рідної мови («па-руські какось лучше», - майже цими словами пояснив він мені своє відступництво), Юрій Розумний, мабуть, з іронією інколи згадує те глибоке, чисте почуття (у дусі XIX ст.), яке збудила в ще не знівеченому валківському хлопцеві (світлина 11а) Іра з Росії. (Свої елегантні пазурчики вона демонструє на плечах своєї кузини.) Фото 19е 1963 року.

Світлина 19д. Анастасія Максимівна Ніженець. Фото 1972 року.

Світлина 20. Віра Станіславська, Зінаїда Гавриленко, її онук Андрій Кияшко, Єлизавета Аксюк, її онука Олечка Хотимська, крайня праворуч Ніна Станіславська. Фото під валківськими вербами 1964 року.

Світлина 21. Нарада під Харковом 28 серпня 1943 року. Крайній праворуч Л. А. Булаховський, поруч М. Т. Рильський, у центрі М. С. Хрущов, П. Г. Тичина. Світлина з книги М. С. Хрущова «Воспоминания: время, люди, власть» (М., 1999. Т. 1).

Світлина 22. Евфросинія Андріївна Тимошенко. Фото приблизно 1950 року (вона – нащадок полковника Лубенського полку 1650-х років).

Світлина 22а. Три кузини: (сидить) Єфросинія Тимошенко (тепер у Криму), Марія Гавриленко (тепер у Польщі), Ольга Верещака (тепер у США) – майбутні рабині Рейху (крім Прісі). Фото 1942 р.

Світлина 23. Єлизавета Петрівна Аксюк (ліворуч), Віра Станіславська, діти – Олечка та Костик Хотимські, їхня мама Ірина Михайлівна Хотимська (у дівоцтві Аксюк). Валки, 1963 р.

Світлина 24. Радій Сидоренко у Валках (праворуч внизу). У центрі – наша прабабуся. Мій дядько (правий кут вгорі) Микола Чаленко обіймає свою дружину і Ліду Станіславську, яка йому дуже симпатизувала і на фото задирикувано дивиться на свою суперницю Рімку; («...Козак звичайний – обох їх не ганив і кохався то з одною, то з другою любо» – мовив Шевченко). А інженер-електрик Микола таки служив 1929 року в Червоному Козацтві і був дуже галантним кавалером. («Он любил женщин и женщины его любили» - сказав Степняк-Кравчинський про терориста Осінського і про... Миколу Чаленка.)

Світлина 24а. У центрі епохальний валківський фотограф, поруч – «Вона»: Кохав тебе я дівчиною, любив також молодницею... Безліч літ тебе чекав... Врешті стала ти вдовицею... – тема для написання роману (та не мені за це братися). Віра Станіславська – четверта праворуч.

Світлина 25в. Дмитро Зюбан (з «Валківської енциклопедії»).

Світлина 27 (прибл. 1913 р.), с. Буди. На фоні тину та клуні панотця Петра Цареградського, справа наліво: Донька панотця Петра Ганна (закриває рукою очі від сонця; вона у шлюбі з панотцем Олексієм Станіславським); суб'єкт у підтяжках – дворянин, поміщик Євген Петрович Бойко (предки якого купили третину маєтку магнатів Капністів чи Полетик біля Ромен в селі Ярмолинці чи Коровинці); чоловік Катерини – доньки панотця Петра Цареградського. Сидить навпочіпки, тримаючи товстелезну книгу, «его превосходительство, действительный статский советник» Іван Якович Чаленко – мій дідусь; біля тину в білому кашкеті та в мундирі стоїть Олексій Петрович Цареградський (син панотця Петра); поруч з ним – його брат Василь (у капюшоні); поруч з Василем – Катерина Цареградська (у шлюбі Бойко); у білому кашкеті, білій сорочці, при краватці і з ціпком у руці – свекор Катерини поміщик Петро Бойко. Решта, малолітні персонажі, діти Івана Яковича Чаленка та Наталії Петрівни (у дівоцтві Цареградської); серед цих дітей і моя мама – Зінаїда Чаленко (вона дивиться на свою тітку Катерину і щось до неї промовляє); дівчинка-підліток – Ніна Цареградська.

Катерина Цареградська (хоч від 1924 року і до смерті в 1976 р. жила то в Ташкенті, то в Ашхабаді, то в Тулі) до кінця своїх днів бездоганно володіла українською мовою. Її чоловік, Євген Петрович Бойко, був дворянином, поміщиком. На фотографії 1914 року він постає в образі «джентльмена в подтяжках» (світлина 27). Євген Петрович був доброю людиною, хоча, як казала моя мама, «шалопаїстим» та несамовито ревним. Тьотя Катя, як ми всі звали його дружину, будучи вже в ультрабальзаківському віці, розповіла про два пікантні епізоди стосовно свого сімейного щастя. Будучи завзятим мисливцем, вирушив Євген Петрович якимсь на полювання. Саме за відсутності господаря до маєтку приїхав якийсь гість. В очікуванні чоловіка тьотя Катя і гість прогулювалися алеями присадибного парку. Саме там і уздрів їх господар, повертаючись з полювання. Знесамовитівши від ревності, Євген Петрович, «нічтоже сумняшися», почав стріляти над головами гостя та власної дружини. Перелякана тьотя Катя втекла та

сховалася в селі у своєї покоївки. Потім вона передала своїм братам Олексію та Василеві листа з мольбою про допомогу. Брати озброїлися револьверами і, прибувши на місце події, якось поладнали справу без застосування зброї.

Другий епізод сповнений не меншою експресією. Відбувся він у 1918 чи 1919 році. Вирушав Євген Петрович на фронт. Тьотя Катя проводжала його до потягу. Раптом просто в залі очікування на залізничній станції Ромни ненаситний чоловік «возжелал» свою законну дружину. Оскільки тьотя Катя не наважилася віддатися йому, так би мовити, «с изюминкой», тобто «на глазах у ошеломленной публики», то відбув її пристрасний чоловік до театру бойових дій безмежно ображеним на «холодність» своєї дружини.

Світлина 18 моя мама називала «Підступність чоловіків» («Коварство мужчин»). На ній зліва бачимо мого тата, який лівою рукою галантно підтримує ноги моєї мами, що сидить на гілці дерева, правою обіймає й лоскоче чи жартівливо щипає за живіт мамину двоюрідну сестру Лиду Станіславську і водночас робить очко іншій маминій кузині Ніні Станіславській. Фото 1935 року. Валки.

Світлина 37. «Комсомольская богиня», «Венера Мілоська», секретар Харківського обкому комсомолу, член делегації радянської молоді Ірина Корж на фоні будинку Конгресу, США, Вашингтон, 1963 р.

Світлина 37б. Професор Кім Балабуха – майбутній голова Харківської філії Конгресу української інтелігенції (†2006 р.), християнин, виступає біля могили Миколи Хвильового 13 травня 1993 року під час відзначення 60-ї річниці від дня загибелі письменника.

Світлина 37в. Кім Балабуха, Іван Лисенко (автор «Валківської енциклопедії») та Анатоль Гавриленко під час відвідин унікальної садиби Ростислава Рибальченка, який дружньо поклав руки на плечі Балабусі та Лисенку. Кім агітував за кандидатуру В. Ющенка.

Світлина 37д. Доктор фізико-математичних наук, скрипаль, культуролог, історик, журналіст, глибоко віруюча Людина Петро Григорович Черемський (†2006 р.). Фото 2004 р., виконане п. доктором Дариною Тетериною-Блохин з Німеччини у Харківському літературному музеї. Петро був видавцем газети «Нова Україна» (1992 – 1993 рр.) та дитячих енциклопедичних альманахів. Ще 1967 року був серед тих харківських хлопців, які таємно, вночі, встановили меморіальну дошку О. Довженку на Будинку народної творчості по вул. Пуш-

кінській. На початку 1980-х років науковий співробітник кафедри фізики металів ХПІ П. Г. Черемський добився встановлення на бібліотечному корпусі ХПІ меморіальної дошки Левкові Мацієвичу. Черемський не інформував адміністрацію, що Л. Мацієвич був не лише повітроплавцем та морським інженером, а й одним із лідерів петлюрівської УСДРП. Меморіальну дошку Гнату Хоткевичу на адміністративному корпусі ХПІ Черемський встановив 1992 р., також встановив меморіальну дошку Миколі Міхновському на Університетській вулиці. 2002 року завдяки йому з'явилась меморіальна дошка кардиналу Йосипу Сліпому на будинку пересильної тюрми (тепер там ДАІ) на вулиці, кілька варіантів назв якої (у різні часи) лунали брязкотом кайданів та зброї: Жандармська, Тюремна, Красного міліціонера, Оружейна, тепер – вулиця Маршала Малиновського, будинок 5.

Світлина 37е. Незмінний голова Харківського осередку Фундації імені Івана Багряного, заступник голови осередку «Просвіта» при ХАДІ доцент Вадим Петрович Усань (†2006 р.) – найактивніший діяч «Просвіти», Людина.

Світлина 37а. Сашко Степаненко (†2004 р.). За його українство розчленовано його тіло, але безсмертна Душа не підвладна похабним пазурам україножерів. Воістину, манкуртам-катюгам* садистського роду варто на скронях собі зарубить: можна розрізати мозок, що думку народить, думки ж не вбить.

Світлина 43. «Козаки розважаються».

Світлина 49. Фактичний склад байдарочної команди: автор, дружина, Ігор (ведмідь зі світлини 52 відсутній).

Світлина 58. Джим та Пат біля власного саморобного літака.

Світлина 59. Літаки Джима та Пат. Один з цих літаків вони продали своєму наймитові – 18-річному Раєві, який заробив гроші на цю машину за рік роботи у подружжя. На літаку він і полетів додому – в Арізону.

Світлина 60. Будинок Джима й Пат.

Світлина 61. З вікна свого будинку Джим сфотографував дикого оленя, який прийшов поласувати залишками їжі на смітнику (інколи з тією ж метою приходять ведмеді).

* Манкурти – людиноподібні істоти, колишні люди, позбавлені окупантами історичної пам'яті (Чингіз Айтматов «І понад вік триває день»).

Світлина 62. Так виглядає з літака садиба Джима й Пат.

Світлина 63. «Козак переможець». Худ. Калинський.

Світлина 74. Гавриленко А. Д. з «фоліантами» своїх спогадів.

Світлина 75. Українська дівчина-селянка. Худ. Калинський.

Світлина 76. Український селянин – «козак-підпомічник». Худ. Калинський.

Світлини 77, 79. Жінки-селянки. Худ. Калинський.

Світлина 78. Український селянин-косар. Худ. Калинський.

Світлина 80. Українська селянка. Худ. Калинський.

Світлина 81. Український козак. Худ. Калинський.

Світлина 82. Українські пані танцюють. Худ. Калинський.

На звороті обкладинки: вгорі дівчина шляхетного українського роду, сотник, український шляхтич, українська дівчина-міщанка, українська міщанка, шляхетна панна з українського старшинського роду, український міщанин (худ. Калинський, XVIII ст. «З української старовини», К., 1991).

Нещодавно, 20.03.07, знайомився я у відділі рідкісних видань та рукописів бібліотеки ім. В. Г. Короленка з першоджерелом малюнків Тимофія Калинського і сприйняв не лише запашний подих наших стародавніх степів, а й «сморід» сучасності, відчувши сумнозвісну вищезгадану печію в горлі та бронхах. Боже, невже й до сьогодні деякі «сеятелі розумного, доброго, вечного» вважають творчість Т. Калинського «ужасним українским буржуазним націонализмом», обробляючи його твори якимись їдкими хімікатами, що подразнюють органи дихання?*

* 22.03.07 по III програмі українського радіо (радіоканал «Культура») в радіопередачі «Політика і мораль», яка розпочалася о 17:05, ведучий – депутат Верховної Ради Лесь Танюк, – коментуючи щойно почуту ним та всіма учасниками цієї інтерактивної програми скаргу одного зі слухачів, що зателефонував до студії, підтвердив наявність інформації про численні факти застосування проти українців злочинної, підступної психотропної хімічної та іншої новітньої найпідлішої, найнебезпечнішої зброї. Отже, у цьому питанні погляди Танюка та Яворівського збігаються (с. 143).

Навіть «Українська радянська енциклопедія» відзначила *документальність* малюнків Т. Калинського – патріота, націоналіста, який не бажав зникнення своєрідності українського народу. Дійсно, цей українець XVIII століття мав свідомість і гордість за індивідуальний характер і дух свого народу. Має її і нащадок титанічного Прометея – Шаміля Расул Гамзатов, твердячи: «Если завтра мой язык исчезнет, я готов сегодня умереть» (с. 221). В іншому вірші, яким я й завершу цю книгу, великий Аварець у 1970-х роках, на відміну від сучасних душителів української мови, віддає належну шану й мові «еще ужаснейших, еще буржуазнейших» націоналістів, ніж Калинський – автору антиімперської поеми «Кавказ» та Лесі, яка казала, що якби не була вона україркою, то воліла б бути грузинкою і у Вічність пішла саме з кавказьких висот, як справжня «донька Прометея». Отже, мовив Гамзатов:

Не колышется лист в тишине,
ветер в степь улетел, куролеся...
Это музыка слышится мне
или ты говоришь со мной, Лесья?

В языке моем сабельный лязг
пронизал почти каждое слово,
и полна упоительных ласк
не твоя ль златоустая мова...

Ты со мною на ней говори,
завораживай снова и снова,
хоть из каждых пяти – только три
понимаю украинских слова* .

Автор бере на себе відповідальність за деякі можливі незугарності та повтори в тексті книги.

* Отже, поет Расул Гамзатов на три десятиліття випередив науковців з Інституту української мови, які нещодавно дійшли висновку, що 62% слів української мови мають спільні корені з відповідними словами російської мови; а 64% слів української мови мають спільні корені з відповідними словами польської мови.

АЛЬБОМ СВІТЛИН

* В 1917 р. мій дідусь, «действительный статский советник» Іван Чаленко (св. 12а, 27, 30а) відвідав Станіславських і (під впливом буремних, революційних, сумбурних подій) дещо відхилившись від теми своєї дисертації «Независимость христианского учения о нравственности от этики античных философов», збагатив докільля та ауру валківських Станіславських, додавши до альбому Оленки таке фривольне, веремійне попури:

На берегу пустынных волн
Стоял он дум великих полн
И вдаль глядел и тихо пел:
Запрягу я торйку темнокарих лошадей
И помчусь я в ночь морозну
Прямо к любушке моей.
Еду, еду... В чистом поле колокольчик «дзинь»
Страшно страшно поневоле
Средь неведомых равнин.
Мчатся бесы, выются бесы –
Посмотрите каковы:
Делибаш уже на пике, а козак – без головы.
Перестали виться бесы, второпях зовут отца:
Тятя, тятя! Наши сети притащили мертвеца!
Встает купец, идет разносчик
На биржу тянется извозчик;
С кувшином охтинка спешит,
Под ней снег утренний хрустит.
Шалун уж заморозил пальчик,
Ему и больно и смешно,
А мать поет ему в окно:
Спи младенец мой прекрасный, баюшки-баю
Тихо смотрит месяц ясный в колыбель твою.
Бел как лунь, на лбу морщины с испитым лицом,
Много видел он кручины на веку своем,
Но в жизни счастливым он не был,
Хотя имел огромный дом,
Где чиж и соловей висели и пели.
Чижа захлопнула злодейка западня;
Бедняжка в ней и рвался и метался,
А голубь молодой над ним же издевался:
Чижик, чижики! Где ты был?
Я из лесу вышел, был сильный мороз.
Гляжу: по камням струится Терек,
Плещет мутный вал;
Злой чечен ползет на берег,
Точит свой кинжал.
От чеченца удалого, по тропинкам и по мхам,
Ехал всадник, пробираясь к серым невражеским
берегам,

Навстречу ему тройка:
На ней кричат, свистят, играют
И в мерзостной игре жида с лягушкою венчают.
Я сплюнул и сказать хотел:
О чем шумите вы народные витии?
Зачем анафемой грозите вы России?
Что возмутило Вас: уланы с пестрыми значками?
Драгуны с конскими хвостами? О, нет!
Но глядя на луч пурпурного заката
Стояли мы на берегу Невы; Вы руку жали мне...
Промчался сквозь дым летучий
Окован Кочубей сидит и мрачно на небо глядит.
А по небу в полночи ангел летел
И тихую песню он пел.
Он пел не о том, что в жизни прекрасно,
А о том, что дрова вздорожали ужасно.
Он душу младую в объятиях нес
Для мира, печали и слез.
На ней бриллианты, цветы, кружева,
Доводящее ум до восторга, а на лбу роковые слова:
Продается с публичного торга...
А во Францию три гренадера из русского плена брели:
Один – титулярный советник,
Другой – отставной генерал,
А третий из них, покачав головою, сказал:
Деревня, где скучал Онегин, была прелестный уголок;
Там пироги пекли на славу и ели русские блины.
Да, были люди в наше время!
Не то, что нынешнее племя. Богатыри, не вы! А ныне:
Собирается вещей Олег отмстить неразумным хозарам,
А дома ждет его жена и так поет ему она:
Куда тебя черти носили? Мы б тебя и дома женили.
Его пример – другим наука.
Но, Боже мой, какая скука
К ногам злодея молча пасть,
Как бессловесное созданье,
Вздыхать и думать про себя:
Когда же черт возьмет тебя?

НЕ ЧАС МИНАЄ, А МИНАЄМ МИ...

(ФРАГМЕНТИ)

*І якщо ти в світ прийшов не жерти –
все одно – чи бийся, чи молись,
– все твоє життя – то тільки жертва
задля тих, що пройдуть тут колісь...*

*Борис Мозолевський,
авіатор, кочегар, поет, археолог*

Років за дванадцять до того, як перебуваючий під пильним наглядом «недремного ока» за український націоналізм Мозолевський знайшов в Товстій Могилі вікопомну скіфську золоту пектораль, судилося й мені – скромному вишукувачу-шляховикові – протягом трьох місяців працювати серед овіяних загадковою славою степових курганів неподалік тоді ще не передислокованої могили полковника харківського та зміївського Івана Сірка...

«Прив'язував» я тоді свої «теодолітні ходи» й до триангуляційної вежі на Товстій Могилі й до репера на кургані Чортотлик, який потім розкопували й Б. Мозолевський, В. Мурзін та німецька дослідниця Рената Ролле. Мав рацію Мозолевський, кажучи: «У кожного є своя пектораль». Хоч золотої, матеріальної пекторалі я в тій маланюковій «степовій Елладі» і не знайшов, але елітна спадщина українського народу, мабуть, випромінювала ауру, яка була прийнятна і для мене.

Я не тільки знайшов у степу старовинну і одночасно ще дівочо-незайману могилу Сірка, але й шукав колишню Чортотлицьку Січ, ще не знаючи, що той острів, на якому вона

була розташована, затоплений Каховським «морем»; але добре пам'ятаючи, що вона була потоплена в крові військами того, «хто розпинав нашу Україну», як сказав Шевченко, і про якого наш геніальний харків'янин Б. Чичибабін сказав: «Будь проклят імператор Петр... за то, что кровию упиться ни разу до сыта не смог».

* * *

І згадалося тоді мені шевченкове болючо-саркастичне: «А на Січі мудрий німець картопельку садить...», а також розповідь мого майбутнього родича Миколи про те, що перед війною його сім'я, одна з нечисленних українських родин, мешкала в цих краях в селі німецьких колоністів. Згадався й один український німець-колоніст, з яким я побіжно познайомився в 1945 році в фільтраційному таборі Смершу. Ця наївна людина мріяла повернутися зі своєю численною сім'єю додому, в придніпровські краї.

І згадав я також не лише про готський Данaparштадт на Дніпрі ще за антських часів, а також й цілком реальну бувальщину про моє перебування в країні готських нащадків. Принаймні, там навчився я зокрема читати готським шрифтом і саме завдяки цьому, йдучи в 1945 році 500 км пішки з центральної Німеччини до табору Смершу в Шльонську, я мав змогу читати книжки з бібліотек покинутих німецьких домівок. Ці залишені німцями помешкання виглядали так, ніби ними пройшов тайфун чи смерч – все було там шкереберть. Однак, про неприродність катаклізму свідчили три незмінні закономірності: кожна така бібліотека залишалася цнотливо-недоторканою; в кожній покинутій німецькій шляпі красувався залишений східним наступаючим тайфуном екскремент; кожне дзеркало було розтрощене (як сказано у Булгакова, пролетаріат «лика свого не переносит»).

Нерозбиті дзеркала побачив я тільки під час допитів в кабінеті слідчого. Там, крім спрямованого в обличчя колишнього остарбайтера прожектора, використовувалися ще й трюмо з дзеркалами, які посилювали дію електричних та сонячних променів. «Почему у тебя немецкий акцент? Членом какой украинской партии являешься?», – запитував слідчий. Після моєї заперечної відповіді він поволі підходив до мене і – з нудгуючим поглядом, без ентузіазму – ударом кулака в щелепу збивав мене з табуретки на підлогу. І так – на кожному з трьох допитів. Мушу відзначити, що двохметровий гітлерівський поліцей Бергер, який бив мене за читання газети Українського Національного Об'єднання «Український Вісник» на рік раніше радянського слідчого, виявляв при катуванні значно більше емоцій, ніж сталінський опричник. *Але спільною рисою у цих двох недолюдків була ненависть до українства.*

Як би то не було, а моє асоціативне мислення ще тоді навело мене на думку написати спогади про часи війни. Однак, навіть під час хрущовської відлиги писати про це правду було небезпечно. Тому й вирішив тоді я «поки що» скромно промовчати. «Есть хорошее русское слово «пока» – это «пока» может длиться сто лет», – сказав Мамін-Сибіряк в кінцівці до роману «Горное гнездо». Моє ж, українське, «поки що» тривало сорок п'ять років. Беручи до уваги, що правду мовила Ліна Костенко: «Не час минає, а минаєм ми...», беруся таки за перо, бо має рацію ще й німецький вислів: «Вже пізніше, ніж ти вважаєш».

* * *

Все моє життя пов'язане з великим українським містом Харковом (читай: Д. І. Багалій «Харків як українське місто»). Тут я народився 1929 року в україномовній сім'ї технічної інтелігенції.

Я з татом і мамою. Фото 1932 року.

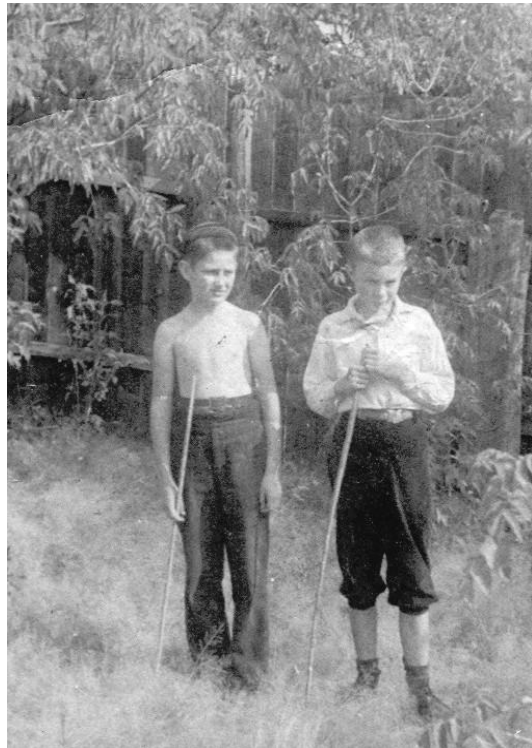
Другом мого дитинства був Артур Ярещенко, племінник Харківського архієпископа української автокефальної православної церкви Олександра Ярещенка, який до революції 1917 року був директором Полтавської залізниці, а в 1926 році був репресований. Тепер Артур є професором, академіком і генерал-осавулом Харківського полку Українського козацтва, а з березня 2006 року удостоєний звання лауреата літературної премії імені гетьмана Мазепи в номінації публіцистики.

Артур мав неабиякий артистичний хист, його режисурі важко було не вірити чи не сприймати її всерйоз, з ним було дуже цікаво грати «у війну», козаків-розбійників та уявляти себе в грі героями численних пригодницьких романів, які я в нього ж і брав читати. Якщо після Другої світової війни наші хлопці гралися в «наші – німці», то ми, довоєнні діти, грали в «червоних» та «білих». На фотографії праворуч я зображений поруч з Артуром (він у брюках-гольф) у нашому дворі на тлі паркану вулиці Дворянської (по-старому), або Декабристів (по-новому). На світлині ми з Артуром тримаємо в руках палички, якими щойно імітували двобій на шпагах, не здогадуючись, що невдовзі справжні бої не оминуть і наше рідне місто...

Кажуть, якщо людині нічим хизуватися, то вона вихваляє своїх друзів. Однак, не кривлячи душею, скажу, що з великою цікавістю прочитав я книгу професора А. Ярещенка «Український Фенікс» (1999 рік) та «Харків'яни – хто вони»

(2005 рік). Даруючи мені першу книжку, Артур зробив такий дарчий напис: «Дорогому другуві мого незабутнього дитинства, однодумцеві Толіку Гавриленкові на згадку про “Артурчика-фантазера” з найщирішими побажаннями...

Як давно це було:
Сивина все сховала.
Як давно це було...
Ми ж дитинства не знали...
В буревіях війни
Спопелілая юність,
Що ми вижить змогли –
В цьому наша підсудність?!

Ми з Артуром. Фото 1940 року.

Лише на перший погляд може здатися, що в цьому написі міститься протиріччя, оскільки його автор згадує і незабутнє дитинство, і констатує одночасно, що ми дитинства не знали. Адже, в дійсності, наше дитинство було ущербним, неповноцінним.

Тоді, в 1930-х роках, українське культурне Відродження 1920-х років було вже розстріляне. Згадаймо, наприклад, що з 294 зареєстрованих українських письменників самого початку 1930-х років напередодні війни залишилося лише 194, тобто рівно половина з них були знищені московсько-комуністичними окупантами. З числа тих, хто залишилися, у 1938 році друкувалися лише 36. Як свідчить сучасний московський архівіст Белтов, з числа репресованих радянською владою письменників Радянського Союзу половина були саме українськими письменниками. Беручи до уваги, що населення Радянської України становило тоді 16 % від загальної чисель-

ності населення СРСР, маю всі підстави твердити, що перед початком війни інтенсивність та жорстокість червоного терору в Україні по відношенню до української культури та української мови втричі перевершувала показники звірств по Союзу.

Отже ні я, ні Артур у віці від семи років (друга половина 1930-х років) не мали можливості повноцінно користуватися навіть рідною мовою – не просто солов'їною, а найкращою для кодування знань, для передачі сенсу та розкриття в людині її боголюдського потенціалу. В той час в очах можновладців та обивателів вживання в Харкові літературної української мови межувало з поняттям політичного злочину. Так, мого батька в 1938 році викликали до спецвідділу ХАДІ й «дружньо» попередили, що коли він не бажає потрапити на 10 років за колючий дріт, то нехай проводить лекції з хімії не українською мовою, а на «великом, правдивом, могучем, свободном», а головне, «общепонятном русском языке». В нашій сім'ї українська мова так і залишилася панівною, але двічі на тиждень всі члени родини розмовляли російською, щоб я опанував справжню російську мову, а не жаргон «настоящих харьковчан».

В сім'ї ж Артура ситуація була тяжчою, бо його батько, як брат вже репресованого Харківського архієпископа УАПЦ, кожної ночі очікував на свій арешт. В їхній сім'ї склався своєрідний ритуал щовечірнього «прощання с папой» перед відходом Артура до сну. «Артурчик, иди попрощайся с папой», – казала семирічному хлопчику мама. Щоб зменшити вірогідність батькового арешту, сім'я Ярещенко була змушена відмовитись від вживання рідної мови навіть в межах родини.

Показовим для тих часів є такий епізод. Зустрічає в Харкові брат моєї бабусі, Василь Цареградський, свого колишнього співробітника. Розмовляють, як і належить за харківським «бонтоном», на «общепонятном». Співробітник повідомляє про арешт одного з їхніх співробітників. «Как

Зінаїда, Дмитро і Анатоль Гавриленки. Фото 1938 року.

это? – жахнувся мій родич, – да он же был тише воды, ниже травы». «Так то оно так, но даже и теперь члены его семьи говорят по-украински». Не відав цей «настоящий харьковчанин», що і в нашій сім'ї здійснюється точнісінько такий же державний злочин – Цареградські також спілкуються між собою рідною мовою. Оце така атмосфера панувала в Харкові напередодні війни.

Заарештованими були, зокрема, й батьки інших двох наших приятелів – Юрка Косенка і Юрка Крищука. «У шестидесяти процентів підлітків з нашої компанії було репресовано батьків» – свідчить про 1937 рік харків'янин Володимир Юхимович Устьянов (Спогади. Число 1. – Х.: Курсор, 2006).

А загальній настрій дотепно резюмувала мама учня з паралельного з моїм класу. Її засудили за невеличке запізнення на роботу – присудили три місяця тюрми і запропонували використати своє право підсудного на заключне слово. Засуджена підвелася з лави і з пафосом прочитала слова, написані на стіні судового залу під портретом вождя всіх часів і народів: «Спасибі великому Сталіну за щасливе і радісне життя!»

І негайно відбувся тут же повторний судовий процес. І цього разу вирок був таким: «десять років концтаборів».

Ось такими були наші з Артуром часи дитинства; часи, про які «батько всіх народів» сказав: «Жизнь стала лучше, жить стало веселей».

А резюмував 1937 року всенародну любов до Сталіна юний п'ятирічний терорист (тепер він канд. тех. наук, працює в одному з технічних вузів Харкова). Граючись зі своїми однокласниками, він заявив: «А я все одно вб'ю Сталіна». На щастя, ці слова почула одна порядна доросла Людина, яка не побігла з доносом в НКВД, а пішла до батьків терориста, розповіла їм про наміри сина і порадила не базікати зайвого при дитині.

А Друга Світова війна назрівала... І розпочалася вона не з нападу Гітлера на СРСР, і не зі спроби советів поневолити Фінляндію, і не з нападу гітлерівців на Польщу та удару в її спину радянських військ, а з героїчно-трагічної боротьби держави Закарпатська Україна восени 1938 та навесні 1939 року.

Ну, а ми з Артуром, як переважна більшість харківських дітей, спілкувалися на російській мові, грали у війну «красных и белых», у боротьбу роялістів-мушкетерів з гвардійцями підступного кардинала Ришельє, «літали» на жюль-верновій повітряній кулі, шукали скарби разом з персонажами Стівенсона, перевтілювалися в героїв Майн Ріда та Фенімора Купера, блукали разом з дітьми капітана Гранта та нашими однокласниками в степах і преріях Патагонії й робили ще безліч неймовірно цікавих дитячих справ.

До речі, той епітет «Артурчик-фантазер», який він вжив у своєму дарчому написі, належить його мамі, і вперше вжила вона його 68 років тому за таких обставин. Кілька разів, з неперевершеним артистизмом, образно, художньо, розповідав мені Артур, що є в нього аркебуза зі слонової кості. Але ніколи він мені її не показував – всі мої прохання показати ту

антикварну річ дипломатично відхилялися. Врешті, за відсутності Артура, я звернувся до артурової мами з проханням вдовольнити мою цікавість. Уважно вислухавши мене, ця воістину благородна, гуманна, розумна Людина вибачливо мовила, посміхнувшись: «Артурчик-фантазер».

Що стосується здібності друга мого дитинства до фантазування, то в цьому він нагадує мені нашого земляка-харків'янина (мешкав на Товкачівці над Журавлівською кручею) українського германця Майка Йогансена, закатованого за тих же «благословенних» довоєнних часів. “Загину високим... Мене над містом повісять.” – передбачала свій трагічний кінець душа Майка. Цей поет яскраво виявляв схильність до фантазування як в повсякденному житті, так і в своїх творах.

Але бароном Мюнхгаузенем Артур, як і Йогансен, не був, а якщо й був, то хіба що в тій його героїчно-романтичній, позитивній іпостасі, яку створив геніальний артист Олег Янковський. Він був втіленням мужності й сили духу, притаманної барону Мюнхгаузену, який сам себе витягає до висот. І ця риса стала також у великій пригоді в його майбутньому багатогранному житті. Як казав Ігор Муратов про Майка Йогансена, «ледве чи мали рацію люди, які не сприймали Майка всерйоз», бо від першої його з письменником зустрічі Муратову схотілося бути схожим на нього. Так і тим, хто дружив з Артуром, дуже кортіло бути подібним до нього – товариша, котрий, перевтілюючись, вмів силою своєї аури вести за собою у чарівний пригодницький світ – наш капітан Немо, наш Квентін Дорвард і Тарас Бульба, наша дитяча романтика, втілена в живій реальній людині.

* * *

З гадалися мені перші дві години мого перебування під німецькою окупацією. Був я за свої 77 років життя під владою московсько-комуністичною, німецько-націонал-соціалістичною, під американською, польською та іншими... Але саме в ці

перші дві години гітлерівської окупації я був свідком того, як в одній могилі ховають, здавалося б, непримиренних ворогів – одного німецького солдата і двох радянських воїнів. «Там вони вже не будуть більше сваритися», – сказала сумно одна з присутніх на тих похоронах жінка, вкриваючи обличчя мерців своєю великою чорною хусткою, витираючи сльози й кидаючи жменю землі в могилу. А справа була такою, як вона мені, дванадцятирічному хлопцю, тоді бачилася.

Вже 23 жовтня 1941 року у нас, у Великій Основі (так зветься один з районів Харкова), що біля заводу імені Т. Г. Шевченка, поруч з колишньою садибою класика української літератури Г. Квітки-Основ'яненка, чулися з-за залізниці рідкі кулеметні чи автоматні черги. Німці були вже на Холодній Горі.

Наступний день був теплим, вологим, похмурим. Годині об 11-й я вийшов з двору, завернув за ріг, вийшов на вулицю Балашовську (тепер вул. Академіка Богомольця), підійшов до спорожнілого будинку райвійськкомату, а потім до нашої 54-ї середньої школи.

Проїжджою частиною вулиці йшли окремими групками німецькі солдати. Притискаючись до парканів та будиночків, досить густо стояли харків'яни. Вони з цікавістю й насторожено спостерігали за німцями, перемовляючись між собою.

На ганочку будинку, що був майже насупроти школи, сиділо двоє радянських військовополонених та вартовий – німецький солдат. Люди оточили їх півколом, розглядаючи усіх трьох та перемовляючись з полоненими. Крізь цей натовп протиснулася жінка з чорною хлібиною, добрячою четвертиною сала та ножем у руках. Вона розрізала усе це на три рівні частини і дала їжу полоненим і німцеві. Ті взяли, подякували і зі смаком з'їли. Хвилин через 15 підійшла ще одна жінка, запнута чорною хустиною. Не знаючи, що полонені й вартовий уже підкріпилися, звернулася до усіх трьох: «Ходімте, поїсте

та чаю вип'єте». А потім теж саме з зусиллям сказала конвоїру по-німецькому: «Kommt alle drei – essen und Tee trinken». Той посміхнувся досить сумно і відповів: «Verbotten», – тобто «заборонено».

Раптом, чи то від залізниці, чи то з двору військкомату, по Балашовській вулиці галопом промчали на конях двоє вершників у радянській уніформі. Лівими руками вони тримали поводи, а правими – пістолети чи револьвери. Мабуть, вони мали намір прорватися вздовж річки Лопань на схід. На розі вулиць Балашовської та Шевченка (нині Жотневої Революції) стояла група німців з автоматами. Вершники в чвалі почали стріляти в німців. Гітлерівці випустили кілька автоматних черг, і кіннотники попадали мертвими. Один з них виявився лейтенантом, другий – рядовим бійцем. Один німецький солдат теж залишився лежати мертвим. А група його товаришів кудись швиденько зникла.

Харків'яни ще не звикли до жахів війни і не були байдужими до забитих. Вони швиденько викопали тут таки, на розі двох згаданих вулиць, там, де в давнину була церква Івана Предтечі, широку могилу, і опустили туди усіх трьох мерців. Кілька жінок зняли з себе хустки і закрили всім трьом обличчя. Якийсь чоловік сильним чистим голосом заспівав:

Дай же, дівчино, хустину,
Може, я в бою загину,
Темної ночі
Закриють очі –
Легше в могилі спочину.

Люди підхопили, і пісня лунала далі аж до кінця.

...Там, серед поля,
Гнеться тополя –
Та й на стрілецьку могилу.

Багато хто з присутніх відверто плакав. Це було потрясіння від перших побачених смертей. Потім, у довгі роки війни, їх ще стільки буде, що люди звикнуть... А зараз усі були приголомшені, просто розчавлені.

Тут-таки кілька чоловіків швиденько спорудили скромний дерев'яний хрест і на його кінцівки повісили каску німця і кашкети червоноармійців. І це було як символ трагедії, яку однаковою мірою переживали й український, і німецький народи.

Мешканець Великої Основи Ткачов Петро Григорович, який жив за адресою вул. Борова, 86, був не тільки свідком цього епізоду, як я, а й активним учасником поховання. Більше того, він узяв документи радянських воїнів і потім передав їх родичам загиблих. Про це розповів мені Павло Семенович Калиниченко, автор «Воспоминаний солдата» (ХНАМГ, 2006).

Звичайно, не кожному загиблому німецькому солдатові випадала доля бути похованим у спільній могилі з радянськими бійцями, але подекуди такі випадки траплялися.

Нещодавно я побував на місці колишнього німецького військового цвинтаря в місті Люботин. Ще років 30 тому там були могилки і стояли кілки (дощечки з написами прізвищ були вже зірвані), – та всі знали, що це за кладовище. Зараз на тому місці (це біля ткацької фабрики, на території міської лікарні) споруджено обеліск і вибито прізвища близько двох дюжин радянських воїнів і викладено бордюриками приблизно стільки ж могилок. Старенька бабуся, що мешкає метрів за 100 від цього колишнього німецького, а потім радянського кладовища, пояснила це такими словами: «Там ховали і наших, і німецьких солдатів, і тепер їхні кістки мирно лежать поруч».

* * *

В Харкові здавна жило багато німців. У харківському університеті в XIX – XX столітті працювало чимало німець-

ких професорів. Одна з центральних вулиць до початку ХХ століття так і називалась – Німецька. Нині це Пушкінська вулиця. Поруч з нею до кінця 1950-х років височіла велична споруда лютеранської кірхи. Потім її висадили в повітря, аби розпочати житлову забудову для начальства.

Було в Харкові й старовинне німецьке кладовище. Від середини 1930-х років його також почали руйнувати й заселяти радянськими покійниками. Як і у випадку з кірхою, це був типовий вияв тогочасного вандалізму, від якого однаковою мірою страждали й українські історичні та культурні пам'ятки. Те ж саме стосується і військових поховань німецьких солдатів і офіцерів Другої Світової війни.

Що стосується тих етнічних німців, що постійно віддавна мешкали в Харкові, то від одного з них я маю тепер дорогоцінний для мене сувенір – «Русско-немецкий словарь И. Я. Павловского. Рига, 1900». Колишнього власника цього скарбу професора О. Гельмера я і в очі не бачив. Цього словника подарував мені наш завідуючий кафедрою дорожньо-будівельних матеріалів – мій шеф, світлої пам'яті професор ХАДІ – Михайло Іванович Волков, який був зятем професора Гельмера. Цей вщерть наповнений архаїчними словами словник дуже знадобився мені, коли я на зламі 1970 – 1980-х років перекладав твори Григорія Сковороди на німецьку мову.

Другого етнічного німця, харків'янина, я знав в дитинстві – звали його Борисом. Мешкав він по-сусідству, на Боровій вулиці, в багатоквартирному одноповерховому будинку. Батько його ще в 1937 році був репресований. Одного разу, вже під час гітлерівської окупації, Артур, досить таки ризиковано, назвав його (зневажливо дивлячись на Бориса) «типичним немчиком». Борис промовчав, але, як засвідчили подальші події, ні Борис, ні його німкеня мама аж ніяк не були «типичними немчиками». В тому ж будинку мешкала і єврейська родина, до якої належав і наш одноліток Сьома. Саме Сьомі

Борисова мама та Борис дали в себе притулок таємно від гітлерівців, коли решта родини була змушена йти на загибель – спершу до бараків, а потім до Дробицького Яру...

Отже, сімейство Бориса – не зважаючи на кривду, яку вчинили їм червоні фашисти – зберегло в душах той моральний закон, який був притаманний їхньому співвітчизнику Еммануїлу Канту, і мужньо протидіяли звірствам фашистів брутальних.

До речі, про цей різновид окупантів України. Зовсім невдовзі після вступу їх до Харкова до помешкання Ярещенко раптом зайшов німецький офіцер. Чемно привітався. Підійшов до роялю, сів, бренькнув на ньому кілька акордів, взяв і поклав собі до кишені золотого годинника Артурового батька, що лежав на роялі; чемно розпрощався і пішов геть. Чи був це «типовий немчик»?

* * *

Дещо доповнюючи розповідь Володимира Устьянова про спалення червоними при відступі будинків у Харкові, додам, що спалювали не лише будинки, а й живих людей. Так було спалено разом з в'язнями будинок, на стіні якого й зараз красується профіль «железного Феликса». А частину в'язнів чекісти погнали етапом в напрямі Куп'янська, загнали кілька сот людей до якоїсь клуні й підпалили будівлю з чотирьох кутів. Всі в'язні згоріли живцем. Серед них був і харківський поет Володимир Свідзинський, поетична, витончена душа якого, очевидно, передчуваючи трагічний кінець, задалегідь продиктувала поетовій руці написання віршу з такими рядками:

В полум'ї був з первовіку
І в полум'я знову вернуся.

* * *

Через півроку після того, як ввічливий німець вкрав годинника Артурового батька, у 1942 році, 13-річним хлопчиськом був я змушений стати остарбайтером на Фільмфабрік у місті Вольфен округу Біттерфельд біля Лейпцига та Галле.

Кажуть, що в давнину римські матрони настільки не вважали рабів-мужчин за людей, що не соромилися ходити перед ними голими. Не церемонилися з остарбайтерами й вірнопіддані «Тисячолітнього Рейху» і не приховували своєї сутності. І таких було чимало.

Невдовзі після того, як ми прибули, поліція влаштувала обшук особистих речей. Звертаючи особливу увагу на фотографії, поліцай Бергер знайшов мою фотокартку 1936 року й вимагав, щоб я замазав або здряпав зі світлини зірочку на кашкеті. Я огинався, як міг, тоді він розсердився, схопив фотографію і власноруч замазав мою зірочку. Так в мене залишився автограф поліцай Бергера.

Але на тлі німецького задурманеного імперською пропагандою обивателя особливо яскравими були порядні представники німецького народу, серед яких траплялися й справжні лицарі-герої. На підставі власного досвіду назву принаймні двох таких німців. Це Карл Шрьодер та Карл Мейснер. А події розгорталися таким чином.

Анатоль в 1936 році. На кашкеті була зірочка, що розлютила поліцай Бергера.

Вольфен. Фільмфабрик. Фото 1930-х років.

Мабуть, не відав того ранку Карл Шрьодер, що за кілька годин життя його обірветься в смертельному двобої з його безпосереднім начальником, доктором Губером, керівником велетенського підрозділу «Кунстзайде» («штучний шовк») на Фільмовій фабриці в місті Вольфен. Не відавши про це, натхненно нарвав він вранці, з власної грядки, багатенько полуниць і, прийшовши на роботу в лабораторію «Куфа», презентував їх своїй коханій. Воно й не дивно. Яке чоловіче серце може встояти перед жіночими чарами справжньої польки? Як відомо, є у полячок особливий жіночий чар і принада. Це жіночки – воістину з перцем. І з магнетизмом. Проти них, а втім, як і проти парижанок і українок (а галичанок особливо), більшість земних жінок видаються трохи пріснуватими. Не даремно ж, такий фаховий, проникливий митець, як Ілля Репін, сказав у відповідь на антиукраїнські висловлювання статського радника Крашенінникова дослівно: «Лише французенки та українки здатні зі смаком вбиратися...» Може, й «передав він цим куті меду», але... І це не дивлячись на не менш очевидні людські вади наших кокеток.

Ада Бенкш була саме таким гібридом нашої чарівної прародительки Єви і змія-спокусника. Як справжня полька, вона могла бути то погордлива, гонорова, а то привітна, грайлива, приваблива, експресивна. Її різні статичні іпостасі не відображують і 10 процентів її чарівності. Могла обманювати без особливої потреби. Коли її в цьому викривали, вона відповідала іронічно: «А по що я бендзе правду мувіц?»

Забігаючи дещо вперед, скажу, що не прийшла після смерті Карла Шрьодера «діва краси слізьми скропити вінця урни» свого Ромео. Вже через півроку приїхав до Вольфену у відпустку її наречений Едвард, який теж працював десь у Німеччині (шофером). Симпатичним він був парубком; до речі, бездоганно розмовляв не лише польською та німецькою, а й українською мовою.

А вже після приходу американців зустрів я якось на вулиці пані Бенкш, матір Аді, і вона розповіла мені, що напередодні зміни влади раптом

*Ада Бенкш. Травень 1943 року.
Фотографії виконані Карлом Шрьодером.*

з'явився Едвард на автомобілі і, мов вихор, поніс Адю з собою. Можливо, й донині живуть вони в місті Сосновіце в Шльонську, а, можливо, що заніс їх вітер мандрів аж до Америки.

Але перенесімося знов до 1943 року. Носила Адя, як і решта поляків, знак «Р» на грудях, а отже, як і ми, українці, також офіційно належала до категорії «унтерменшів». Однак поводитись так, ніби ними були її поневолювачі. Було тоді гонористій панянці 19 рочків, а наш Ромео уже був у бальзаківському віці – йому сповнилося 40. Тим більш гарячим і безоглядним було його кохання.

Можливо, цей потаємний роман так і потривав би благополучно до кінця війни, і наші коханці так і розлучилися б без особливих пригод. Та тут по Рейху був оголошений «арбайтс-дінст» («трудова повинність»), і дружина та дочка Шрьодера опинились на роботі в тій самій «Куфа», що й він з Адею. І довідалась фрау Шрьодер, що її благовірний є невірним і стрибає в гречку.

Отже, 14 червня 1943 року приніс обермайстер своїй пасії екзотичний дарунок – полуниці з власної грядки. Це було останньою краплиною, що переповнила чашу терпцю та поблажливості фрау Шрьодер. Вона пішла до пана доктора Губера й поскаржилась йому на чоловіка. Шрьодера було викликано «на килим». Тут варто взяти до уваги, що всі німці, які мали службові стосунки з чужинцями, носили при собі пістолети. Шрьодер та Губер не були винятком. Що відбулося там, в кабінеті Губера, між цими двома арійцями, можна тільки здогадуватися. Адже в кабінеті вони були сам на сам. Люди, які працювали поверхом нижче, тобто якраз під кабінетом шефа, почули спершу ніби гуркіт меблів, що падали, потім почулася стрілянина. Працівники, що перебували перед двома кабінету, побачили, як Губер буквально вистрибнув із дверей і з криком «Шрьодер стріляє!», похапцем зачинив

двері свого кабінету на ключ, а потім викликав поліцію. Правоохоронці не забарилися, прибувши ще й зі швидкою медичною допомогою. За кілька хвилин вмираючого Шрьодера винесли на марах.

Прибиральницею в тому ж відділі працювала мати Аді, і саме їй довелося після від'їзду поліції прибрати кабінет доктора Губера. І розповідала пані Бенкш, що бачила вона сліди куль на обох протилежних стінах кабінету. Отже, стріляли обидва супротивники, і Губер

Доктор Еміль Губер. Довоєнне фото.

виявився більш вправним стрільцем. А швидше всього, людяний Карл Шрьодер не міг стріляти на вбивство, в той час як холодне серце і тверда рука Губера не здригнулися...

Доктор Еміль Губер був ученим зі світовим ім'ям. Як стверджують німці, він першим у світі винайшов віскозну нитку, яка зробила революцію в промисловості. Та в житті він був вірним служачою тоталітарного гітлерівського режиму й ревним сповідником расистської ідеології. Антиподом йому був обермайстер Карл Шрьодер. Утім, Губер не надовго пережив свою жертву. Кажуть, загинув перед самим вступом американців від бомби, що влучила в його будинок у місті Дессау. Бог йому суддя. Як кажуть греки, про померлих не злословлять.

Заради справедливості відзначу, що доктор Губер виявився здатним по-джентльменському подати руку старенькій остарбайтерці, врятувавши її від падіння з драбини. Та ж сама старенька прибиральниця, вже в 1944 році, стала об'єктом екст-

равагантності ще й іншого німця – доктора Газе. Одного дня підходить він до неї й каже майже пошепки:

– Мене мобілізують до війська. Я дуже прошу Вас, благословіть мене!

Оторопіла остарбайтерка хвилину дивилася в його сповнені невимовним жахом та благанням очі. Потім мовила повільно:

– Я вдовольню ваше прохання, якщо ви заприсягнетесь мені життям вашої мами, що жодного разу не вистрілите в людину...

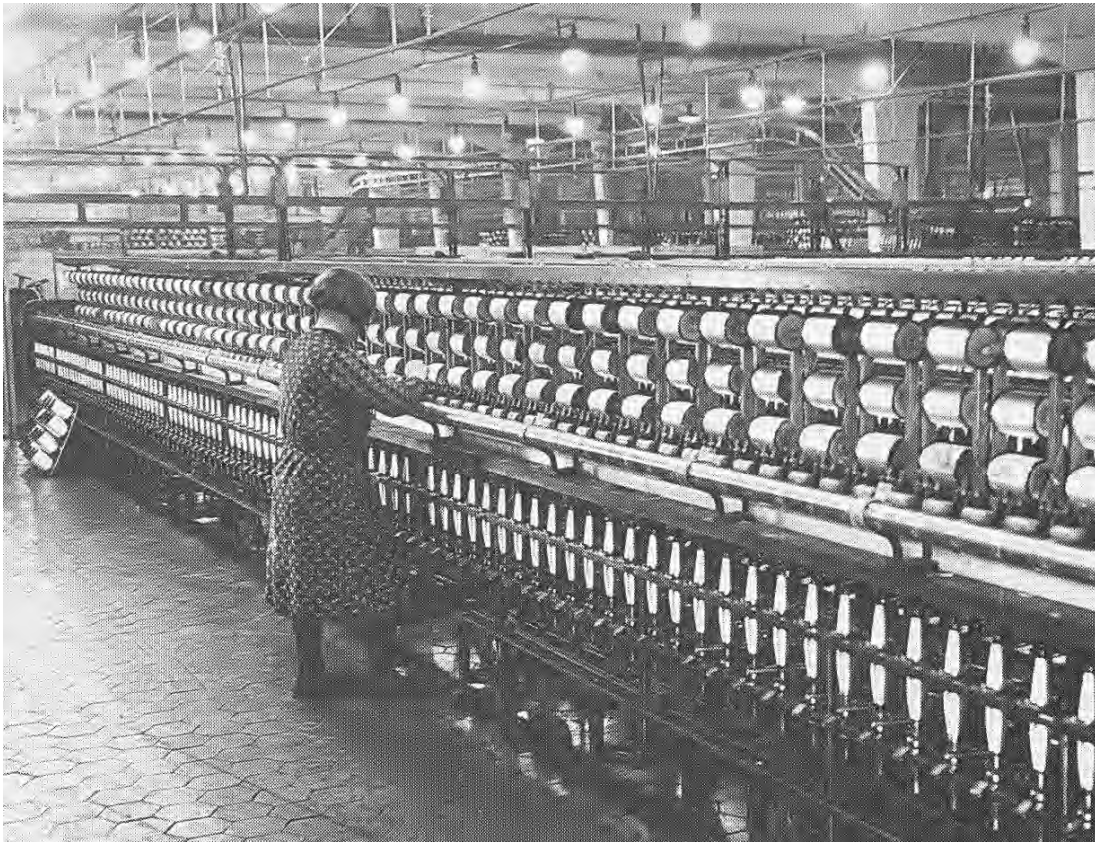
* * *

Однак, повернімося до Шрьодера. Працюючи вже у відділі виробництва целофанової плівки, був я присутнім при розмові мого безпосереднього начальника – робітника Курта Гауке з майстром Гіром. Гір, зокрема, сказав:

– Ну, те, що Шрьодер закохався в польку, – це зрозуміло. Але кажуть, що він взагалі був другом іноземців.

Так, саме за це й загинув пан Шрьодер. Роман з Адею був лише приводом. Був він справжньою людиною, хоч, як бачимо, не без гріха. «Solus cum sola non cogitabuntur orare «Dominus noster» (Мужчина й жінка наодинці не будуть читати «Отче наш»). Земля йому пухом і Царство Небесне, якщо воно таки справді існує.

Шрьодер демонстративно відкидав приписи фашистської ідеології щодо ауслендерів (чужинців) як «унтерменшів» (недолюдів) і заборони гітлерівської адміністрації спілкуватися з ними. Його ставлення до нашого брата остарбайтера було винятково доброзичливе, приязне і людяне. Треба було мати неабияку громадянську й людську мужність і порядність, аби не тільки не ховатися зі своїми симпатіями і гуманізмом, але й навіть ось так демонстративно афішувати їх. Це був

Фільмфабрик. Цех виробництва целофанової нитки, куди було переведено Аду Бенки після загибелі Шрьодера.

відвертий спротив існуючому режимові. Зрозуміло, це було дуже не до вподоби гітлерівським функціонерам і доктору Губеру передусім. Справа могла дійти до гестапо і закінчитися концтабором.

Я користувався особливим покровительством Шрьодера. Може, тому, що я був ще хлопчиком, а може, це була батьківська ностальгія – його власний син, не набагато старший за мене, на цей час уже був в армії. Очевидно, німецький Шрьодерів характер «логіко-сенсорного інтроверта» (псевдонім – «Контролер» – за типологією Карла Густава Юнга) якось пасував до мого українського соціотипу «етико-інтуїтивного інтроверта» (псевдонім – «Миротворець»).

*Сімоне пригощає дівчинку морозивом.
Фотографував Карл Майснер.*

Доброзичливість і незалежність Карла Шрьодера дійшли до того, що він став запрошувати мене до себе додому! І мушу сказати, що мене там зустрічали не як «бідного родича», а тим паче не як якогось «унтерменша», а буквально як почесного гостя. І сам господар, і його фрау, і їхня донька буквально випромінювали радість і гостинність. Звісно, мені, захарчованому бранцю, який нічого не бачив, окрім баланди з буряка і шматочка ерзацхліба, навіки запам'яталася запаморочлива смакота тих наїдків (гороховий суп на курячому бульйоні, куряче стегенце та киселик з ревеню, якими мене пригощала господиня). Однак найбільше мене приголомшувала саме ця непідробна атмосфера християнської любові й поваги до мене як до людини, що панувала в цій милій родині.

Карл Шрьодер був також нашим обов'язковим бегляйтером (супроводжуючим) під час прогулянок. До осені 1943 року ми могли виходити за межі табору тільки в супроводі бегляйтера або поліцейя. Одного разу, в неділю, весною 1943 року, пан Шрьодер, знехтувавши суворою заборонаю влади, привів нас до питного закладу своєї знайомої, тоді ще зовсім молодій Марти Фішер з загадковою напівпосмішкою. Заплатив оптом за солодке пиво, і господиня пригостила всю нашу групу (близько 15 чоловік). Минуло кілька десятиліть, і я

Недільна прогулянка остарбайтерок. Праворуч – Сімоне Майснер.

випадково побачив в альбомі 1994 року «Wolfen. Sachsen-Anhalt Mittendrin» фото Марти з тією ж самою напівпосмішкою Джоконди.

Другом Шрьодера був майстер «Кунстзайде» та джіу-джітсу Карл Майснер. Зокрема і своїм ставленням до ауслендерів він солідаризувався зі своїм другом. Одна з ауслендерок – струнка, витончена, граціозна красуня-фламандка Сімоне розпізнала у зовні непоказному Майснері душу Людини.

Майснер теж був бегляйтером, і теж супроводжував групи остарбайтерів на прогулянках. Я зберігаю фотографії, які він зробив під час одного такого недільного променаду влітку 1942 року. На одній світлині Сімоне пригощає дитячко морозивом. А на другій вона стоїть праворуч, а за її спиною – трое якихось дівчаток-німченятток. Вони уважно спостерігають шеренгу жінок, котрі під обов'язковим доглядом Майснера вийшли на недільну прогулянку і їдять морозиво, сором'язливо прикриваючи свої значки «OST» руками.

Забігаючи вперед, скажу, що третя зліва рабиня Рейху влітку 1945 року одружилася з дійсно душевно благородним білогвардійцем-емігрантом Віктором Федоровичем Мельниковим і виїхала з ним до Ліону, що у Франції.

Очевидно, і Шрьодер, і Майснер своєю увагою до 19-річних красунь мимоволі наслідували приклад їхнього компатріота, почесного члена Ради Харківського університету, Йоганна Вольфганга Гете, який в 74-річному віці одружився з 19-річною дівчиною Ульрікою фон Левенцов.

Варто відзначити, що фламандка Сімоне не характеризувалася зовнішністю, змальованою Емілем Верхарном:

Мистецтво Фландрії колись
Жінок дебелих ти любило
І їх жага й розкішне тіло
В твоїх шедеврах зайнялись...

Вищенаведені чотири рядки змальовують швидше польку Адю... Одначе, обом чарівницям пасують заключні слова поезії Верхарна:

Жінки у вас, мов шал весни –
Червона кров і біле тіло...
І віддаються там безсило
З царською щедрістю вони.

І проявом царської щедрості Сімоне було, зокрема, її одруження з Майснером, якому вона наступного року й подарувала донечку Інґрід.

Спільною рисою сімей Шрьодерів та Майснерів була їхня не лише гостинність, а й громадянська мужність – запрошувати до себе в гості остарбайтерів.

Старий адміністративний будинок Фільмфабрік. Фото 1990-х років.

* * *

Особливістю Фільмової фабрики у Вольфені було, зокрема, те, що переважаюча більшість її акцій віддавна перебувала в руках американських акціонерів, тобто, фабрика юридично була в більшій мірі власністю США, ніж Німеччини – в той час, коли довколишні промислові об'єкти піддавались союзниками жахливим бомбардуванням, ця фабрика до самісного вступу американської армії перебувала в дівочій недоторканості... І режим утримання оstarбайтерів був не настільки жорстокий, як в інших місцях. Коли в 1942 році адміністрація Фільмфабрік констатувала, що раби пухнуть від голоду, їм було дозволено групами, у супроводі німецьких поліцаїв або майстрів-німців йти до крамниць і купувати за мізерну ціну городину (але не картоплю, яка залишалася табу).

Місячна плата оstarбайтерів становила 5-10 марок. Для порівняння вкажу, що 1 кг хліба, який німці одержували по картках, коштував 42 пфеніги, а на чорному ринку 1 кг хліба можна було придбати за 100 марок.

Суворий режим утримання оstarбайтерів тривав до осені 1944 року, тобто до того часу, коли з радянських військово-полонених була створена мільйонна Русская Освободительная Армия і гітлерівці були змушені до деякої «відлиги» в царині утримання рабів. Отже, восени 1944 року гітлерівці дещо пом'якшили своє до нас ставлення. Можливо, дійсно, це було пов'язане з їхнім зацікавленням в поживавленні власівського та інших антисталінських рухів серед народів СРСР. Принаймні, всім оstarбайтерам в Німеччині було дозволено замінити значки OST на такого ж розміру матерчаті нашивки на грудях: українцям – тризуб, росіянам – андріївський хрест, білорусам – соняшник.

До речі, саме у місті Вольфен від 1943 року містився один з центрів вишколу власівських офіцерів. Пам'ятаю, зокрема, що один з них – красень та джигун Орлов потім загинув на фронті при спробі перебігти на радянський бік. Принаймні, такі ходили чутки. А взагалі власівці не оминали своєю увагою й оstarбайтерок, що також сприяло деякому послабленню жорстокості режиму.

Це майже неймовірно, але ні від власівців, ні від білогвардійців я ніколи не чув жодного матюка. Про членів УНО – то вже й говорити не доводиться. В лавах Української Повстанської Армії вживання брудної московської лайки взагалі каралося смертю.

Взагалі, тема цього типово російського явища – мата – викликає в мене цілу низку спогадів, роздумів і асоціацій.

Наприклад, епізод з вихованою харківською дівчиною Кірою, яка теж працювала на Фільмфабрік, і з якою ми приятелювали. Хоч і не імпонувала Кірі московська лайка, і що хоч вона й поділяла думку Максима Горького, висловлену в його повісті «Городок Окуров»: «Откуда-то доносила грязная русская ругань, грязный смысл которой, вероятно, не доходит до сознания скотов, которые ее изрыгают», але одного разу

Кіра, сама того не бажаючи, піддала мене буквально шокові. Ще гоголівська сваха з «Женитьбы» мовила: «И, матушка, каких только фамилий на Руси не бывает... Иной раз, услышав, только плюнешь да перекрестишься». Виявляється, таке може трапитись і на Заході. Яюсь, в моїй присутності, звернулася Кіра до одного голландця, імені якого я до того часу не знав. Вжила вона, як звернення, абсолютно невимушено, таке непристойне слово, якого вона, на моє переконання, вимовити взагалі не могла. Але власними вухами чув я непристойність з її чарівних вуст вихованої красуні. Я собі не вірив... Таким чином довідався я про наявність такого голландського імені, почувши яке, гоголівська сваха, мабуть, перехрестилася б. А до Кіри я ще обов'язково повернуся в своїй розповіді.

До речі, моя мама згадувала, що коли вона, будучи у віці двадцяти років, в 1927 році вперше почула на харківській вулиці брудну російську лайку, взагалі не зрозуміла її значення.

Та й чого там чекати від пересічного харківського обивателя, коли навіть в коридорах такої кузні виховання майбутніх педагогів, як Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди з вуст студентів – особливо факультету фізичної *культури* – московський мат можна почути значно частіше, ніж українську мову. Вочевидь, адміністрація цього учбового закладу, не переймаючись навалою ненормативної лексики з півночі, не дуже прагне збагатити своїх студентів правдивою інформацією про нефальшовану українську історію та культуру.

Гідним пера Остапа Вишні є, наприклад, сюжет, що характеризує витонченість «адміністративної грації» керівництва ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. П'ять років тому цьому вузові було подаровано кільканадцять портретів українських гетьманів. Мабуть, не дуже до смаку адміністрації виявився такий подарунок, але відверто відмовитися від презенту було б

непристойним. Очевидно, вони вирішили «малороссийскую невинность соблюсти», й українське реноме «приобрести». Тому й було прийняте соломонове рішення: портрети гетьманів – без імен і прізвищ – вже кілька років висять на стінах кабінету № 10 кафедри інноваційних педагогічних технологій. Отака інновація а ля ХНДПУ.

Отже, мабуть, на думку адміністрації ХНПУ, студентам не варто знати, хто зображений на тих портретах – нехай студенти будуть подібними до того візника з оповідання В. Винниченка «Поміркований та щирий», який сказав про пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві: «Это какой-то хохлатский генерал». Не дивно, що опиняючись в становищі цього візника, багато хто зі студентів і висловлюється, лаючись «как извозчик», тобто зберігають історичну та родову пам'ять не далі першого коліна по матерній лінії співрозмовника.

* * *

Але повернемося до часів війни. Хочу сказати дещо про військовополонених. Ті, що не згодилися стати до лав РОА і про яких Сталін також прорік: «Наших военнопленных нет – есть предатели», працювали й на Фільмовій фабриці в Вольфені. Були там також і полонені італійці та індійці. Ці останні, як солдати англійської армії, за допомогою міжнародного Червоного Хреста харчувалися казково гарно. Колись, в неділю (а по неділям нам давали їсти баланду один раз) помилково до нашого табору були завезені бідони з їжею для індійців, і нам пощастило власним шлунком відчути, як утримують англійці своїх військовополонених.

Найзнедоленішими були італійські військовополонені – вони буквально мерли від голоду. Радянські полонені – загартовані голодом 1932 – 33 рр. – виявилися більш стійкими та кмітливими – неодноразово бачив я, з якою фаховою вправністю варять вони в колекторах стиснутої пари вкрадену десь картоплю. Не солодко їм жилося на Фільмовій фабриці, але ж

краще, ніж в концтаборах Дахау, Аушвіц, чи в альпійських камнеломнях. Моєму двоюрідному братові довелося подихати там гірським повітрям.

Значно краще відчували себе ті радянські військовополонені, що працювали на сільськогосподарських роботах. Як розповів мені в 1948 році мій однокласник по 10 класу середньої вечірньої школи робітничої молоді Віктор Клапцов, біля того німецького села, де він був оstarбайтером, у великій одноповерховій будівлі з загратованими вікнами утримували таких бранців. В будні під конвоєм водили їх на роботу, а в неділю виходити не дозволяли. Однак по неділям оstarбайтерам та оstarбайтеркам дозволялося скупчуватися під вікнами імпровізованої в'язниці і спілкуватися з військовополоненими. Котрась з наших дівчаток безтямно закохалася в одного з бранців. Він відповідав їй не меншою взаємністю. Нарешті платонізм почуттів став нестерпним для аж ніяк не пріснуватої Джульєти. «Ничто же сумняшеся», вона видерлася на підвіконня, повернулася спиною до ґратів і, схопившись за них руками, нахилилися й, «з родзинкою», тобто на очах у ошелешеної публіки, віддалася своєму Ромео, який стояв на підвіконні по інший бік ґрат. На розсуд вдумливого читача залишаю питання стосовно того, як класифікувати цей пасаж: апофеозом безсоромності, вершиною самопожертви, комедією, драмою, трагедією чи всеперемагаючим тріумфом життя... Мабуть, дівчинка була шанувальницею шахтарської поезії доби соцреалізму:

На високім копрі віддалась ти мені
Гаряче, у суботу.
Трудовий весь Донбас задивився на нас,
На той час припинивши роботу.

В будь-якому разі, цей епізод свідчить, що ці військовополонені дистрофіками-імпотентами не були.

Дещо доповнюючи тему про невільників на сільськогосподарських роботах Третього Рейху, додаю ще одну історію. Моя двоюрідна сестра, Марія Гавриленко, перед війною закін-

*Марійка та Фльорик.
Німеччина, Бюнцов. 1943 рік.*

чила в Харкові десятирічку, а в 1943 році була вивезена до Німеччини. Вона була змушена не тільки важко працювати, а й терпіти брутальність своєї господині, німецької селянки. В цьому ж селі, яке звалось Бюнцов, в інших господарів працював польський парубок – Флоріан Ніцковяк. В міру своїх сил він захищав Марійку від грубощів її бауерки, а потім став її захисником на все життя. З осені 1943 року Марійка і Фльорик надсилали до Вольфену пакунки з харчами. Після війни вони одружилися, поїхали в Польщу. Й донині сімейство Ніцковяк господарює неподалік Познані.

* * *

Переносячись із «Кунстзайде» до підрозділу виробництва целофанової плівки, згадаю перш за все доктора Шмітц-Гіллеб्रेхта (родом із багатой родини в Дюссельдорфі). Потрапивши 13-річним хлопчиськом на роботу до лабораторії, яку він очолював, я відчував, що він ставиться до мене по-людському. Можливо, до певної міри, таке його ставлення було зумовлено тим, що (як він мені розповідав) одна з його кузин була в шлюбі з усесвітньо відомим українським скульптором Олександром Архипенком. Доктор Шмітц-Гіллебрехт показував мені альбоми з творами Архипенка, розмовляв зі мною не

тільки на службові теми. Наскільки я тепер розумію, своїм світоглядом він наближався до учасників подій 20-го липня 1944 року (замах на Гітлера).

А ось, коли через кілька місяців мене перевели до експериментального цеху по виробництву целофанової плівки, яким керував націонал-соціалістичний фанатик майстер Кьокьорітц, то там моє становище докорінно змінилося. Доводилося тепер і грубощів зазнати, і важенне відро з гранулами по майже вертикальній драбині на 10 метрів тягати, і в нічних змінах мучитися.

*Мені тринадцять років. 1942 рік.
Фото з остарбайтерського аусвайса
(посвідчення).*

Та, на моє щастя, експериментальний цех працював періодами, і в часи технічних перестановок я працював у лабораторії у доктора Ніколаї під безпосереднім керівництвом робітника Курта Гауке (мешкав він у Цьорбіг, Валлштрассе, 29). Цей був великим крикуном, але незлим. Навіть із півлітрової пляшки збираного водяного молока, яке він отримував щоденно як спецхарчування за шкідливість роботи в лабораторії, Гауке віддавав мені грамів 100 (остарбайтери офіційно ніякого молока не одержували). Був Гауке перед війною маклером, а під час війни мав працювати на державному підприємстві. Із російської культури, перебуваючи у Першу світову війну в охороні табору російських військовополонених, він збагатився лише її квінтесенцією: «...твою мать!» – і підвищував інколи

цим гаслом і мій культурний рівень. Однак, загалом, повторюю, не був лихим. Мав дружину й сина, на рік старшого за мене, якого 1944 року ще було мобілізовано до зенітної артилерії.

До речі, вже в 1960-х роках прочитав я в журналі «*Bitumen, Asfalte; Teere und Verwandte Stoffe*» оголошення якогось маклера Курта Гауке з Західної Німеччини про те, що він постає бітум. Гадаю, що це й був мій колишній начальник.

В перший раз, коли Гауке привів мене до експериментального цеху «Дойчланд-галле», підійшов до мене високий, ставний чоловік років сорока п'яти з бездоганною виправкою, в акуратному синьому робітничому костюмі, з беретом на голові. Відрекомендувався мені бездоганною російською мовою: «Мельников Виктор Федорович – из Самары». Потім розповів мені, що він – білогвардійський емігрант. Рік тому приїхав добровільно з Ліону на роботу до Німеччини, «чтобы быть ближе к России». Моє знайомство з білогвардійцем поступово перетворилося на щирю дружбу. В Ліоні у нього залишився син – мій одноліток, з мамою якого Віктор Федорович розлучився. І ставився Віктор Федорович до мене, як до рідного сина. Маючи в Німеччині статус французького робітника, отримував він значно краще харчування, ніж остарбайтери. Зокрема, один раз на три місяці одержував два курячих яйця. І віддавав їх завжди мені. Лише той, хто побував в нашому тодішньому становищі, здатний усвідомити сутність такої самопожертви.

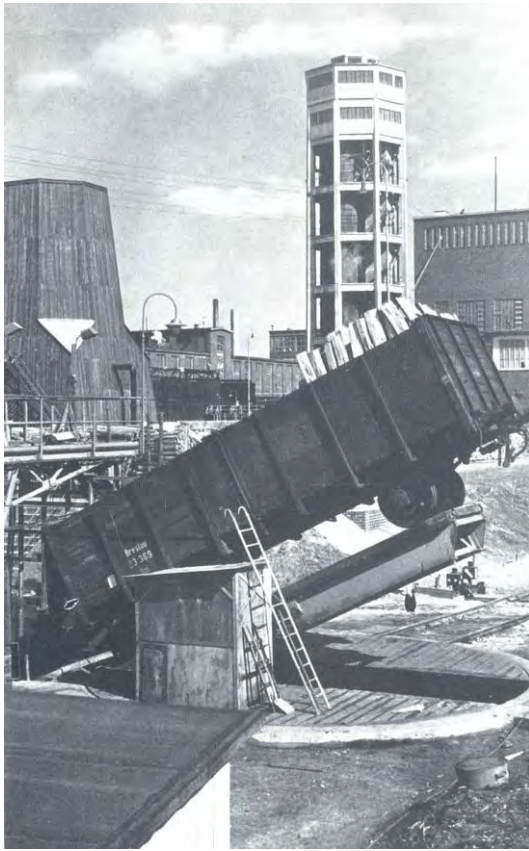
Згодом мав я сумнівне задоволення пізнати й ряд інших білогвардійських емігрантів, включно з князем Білосельським-Білозерським, який хвацько керував електрокарою по дорогам-вулицям Фільмової фабрики. Нерідко доводилося мені чути від них хамські знущання з української мови, на зразок: «Залізяку на пузяку – гоп!» Але бойовий офіцер, російський дворянин, колишній самарський поміщик, а потім французький робітник, повний георгіївський кавалер (мав

георгієвські хрести всіх чотирьох ступенів) Віктор Федорович Мельников був таки справжнім, безмежно тактовним лицарем без страху і докору – за всі три роки нашого з ним спілкування він ні разу не вразив мою напівдитячу душу проявом московського шовінізму. Нерідко в скрутному становищі мав я підтримку від цієї благородної Людини. Згодом обрав собі Віктор Федорович достойну остарбайтерку-харків'янку і вже влітку 1945 року поїхав з нею – як з дружиною – до Леону. Щастя їм, Боже! І мій доземний уклін.

Низенько вклоняюся також світлому образу російського білогвардійця Леусова, що був родом з Полтави. Хоч це й про нього слова Великого Тараса: «Не за Україну, а за її ката довелося пролити кров добру, не чорну. Довелося запити з московської чаші московську отруту» та вірш Олександра Олеся: «Так. Мій народ з катами разом йшов: сам – скутий раб – закопував других», але був пан Леусов невимовно доброю, дуже симпатичною Людиною. На життя заробляв музикою, був одружений з німкенею, мали вони донечку 1936 року народження.

Не можу не згадати тут добрим словом і, світлої пам'яті, остарбайтера Ераста Давидовича Руоко. Йому було 70 років. У вільний час він навчав мене алгебри та геометрії. Його обов'язковою вимогою було навчання мене ще й латинської мови, з якою він був пов'язаний не лише платонічною любов'ю, а й генетичним зв'язком. Справа в тім, що його батько був гарібальдійцем, який емігрував з Італії до Російської імперії. Доктор Ніколаї дав нам для цього в тимчасове користування підручник латинської мови, а доктор Шмітц-Гіллебрехт – підручник математики з промовистою назвою: «Mathematik-Skelet – kurz und bilig», тобто «Скелет математики – коротко й дешево». Цим вони, безумовно, порушили приписи Рейху про обмеження освіти унтерменшів початковим рівнем.

Дуже гарне враження справив на мене німець Гайніке (мешкав за адресою: Єснітц, Клейнер Маркт, 3). Був він

Розвантаження вагонів з сировиною на Фільмфабрік.

кравцем за фахом. Під час війни змушений був працювати на фабриці. Його донька, майже така за віком, як і я, працювала на цій же фільмовій фабриці. Запрошував мене відвідати його родину. Але табірне начальство, мабуть, було сите моїми візитами до Шрьодерівської родини і не дало дозволу на відвідини дому Гайніке.

Коли експериментальний цех не діяв, я був робітником лабораторії доктора Ніколаї. Це був типовий лицар-тевтон, хоча й чорнявий, але з синіми очима. Його лице «прикрашали» шрами – сліди від студентських двобоїв на шпагах.

Він був крикун, як і Гауке, але не лапав усіх підряд осіб прекрасної статі, як це робив той. Навпаки, він поведився як галантний кавалер, і міг навіть поцілувати руку остарбайтерці при офіційному знайомстві.

А верховний начальник відділення виробництва целофанової плівки доктор Гагедорн чомусь зацікавився мною, став майже щоденно запрошувати до свого кабінету і там протягом приблизно 50 хвилин читав зі мною, тобто змушував мене читати тексти готичного шрифту, якого я до того часу не бачив, – книгу Карла Мея «Заповіт інків» (це на зразок творів Майна Ріда), а також розмовляв зі мною на різні теми. Пам'ятаю, як здивувався доктор Гагедорн та доктор Ніколаї, який саме зайшов до кабінету, коли на запитання Гагедорна, чи розумію я значення слова Paris (по-німецькому це те, що по-нашому «Париж»), я

просвітив високе начальство, розповівши їм міф про Паріса Прекрасного, зрадливу Гелену та трьох грецьких богинь. У головах навіть цих доброзичливих німців ніяк не могло укластися, що український хлопчик може знати такі премудрості.

Словом, дякуючи дружньому до мене ставленню, я поведився досить вільно і, навіть, трохи інколи занадто. І не стільки із-за своєї недостатньої вихованості, стільки з-за хлопчачої імпульсивності й дурноверхості. Так, одного разу група німкень-робітниць спитала мене, якої я думки про їхню колегу Луїзу. Було це в перші місяці мого остарбайтерства, я ще погано розумів німецьку мову, а тому розмову зі мною вели через познанського німця Алоїза, який розмовляв зі мною по-польськи. Я здуру відповів правдиво-щиро: «Мавпа!» Арійки просто оторопіли. Я тепер розумію, що мені могло здорово перепастися за такий вирок Паріса. А головне, що це було жорстоко й нетактовно, Луїза ж не мала вини з того, що Господь створив її такою.

Мабуть, близько півтора року (з перервами під час роботи в експериментальному цехові) навчав мене доктор Гагедорн німецької мови, одночасно цим демонструючи своїм підлеглим, що він ставиться до мене по-людськи.

Однак негідний доктору Гагедорну двометровий німецький поліцай Бергер був іншої думки. Коли він побачив у моїх руках газету УНО (Українського Національного Об'єднання) «Український вісник» (вона потрапляла до остарбайтерів через наших західняків), то спершу збив мене з ніг ударом кулака, а потім добряче відлупцював чобітьми. Коли я, вкритий синцями, розповів про це доктору Шмітц-Гіллі-бредту, той промовив сумно:

– Хлопче, повір мені, що я безсилий тебе захистити, хоч і хотів би це зробити як з альтруїстичних, так і з суто егоїстичних міркувань: ти розумний, коли виростеш, будеш на своїй батьківщині видатною людиною, і в інтересах німців є, щоб такі, як Бергер, не зробили з тебе ворога німецького народу.

Доктор Шмітц-Гіллебрехт наполовину помилився у своїх пророкуваннях. Видатною людиною я не став (правда, не без допомоги тоталітарного режиму, який розглядав людину як простий гвинтик державної машини), але я вдячний йому й іншим людяним німцям, що вони ставилися до мене як до людини, а не як до унтерменша, як це від них вимагав гітлерівський режим. Перебуваючи в Німеччині, я навчився не ставити знака рівності між німецьким народом і виродками типу Бергера чи начальника фабричної поліції Пойзена (чи, може, Бойзена). І той, і другий, і їм подібні десь зникли перед приходом американців.

Людяні німці могли залишити без покарання навіть дуже тяжкий проступок. Так, на початку мого остарбайтерства, стався такий епізод. Доручено було 18-річному німцю Зігфріду й мені привезти на візку-платформі велетенську скляну сулію (50 літрів) з сірчаною кислотою зі складу лабораторії. Зігфрід штовхав платформу, а мені доручив лише притримувати сулію, щоб не впала. Я впіймав гаву, і на вибоїні сулія похитнулася, впала й розбилася. Якимось чудом жодна краплина кислоти не впала на нас. Повернулися ми до лабораторії, і Зігфрід гробовим голосом відрепортував докторові Ніколаї про лихо, що скоїлося. Доповідав він чітким голосом, але дуже розпливчато, надаючи перевагу безособовим зворотам типу «сулія впала й розбилась»...

– Ідіот!!! – заревів доктор Ніколаї. Його можна було зрозуміти. Рейху було заподіяно неабиякої шкоди, і невідомо, чим все це могло скінчитися. Над Зігфрідом нависла серйозна загроза. Він міг би зробити дуже просто: звалити вину на остарбайтера. Тим паче, що це відповідало дійсності. Мені теж можна було б промовчати, знаючи, що німецькому юнакові, може, нічого й не буде, а мене покарають. Та я вважав таке мовчання безчесним, а тому, виступивши наперед, мовив:

– Це я винен, бо не втримав сулію.

Доктор Ніколаї лише мовчки дуже уважно на мене подивився, і на цьому інцидент було вичерпано. Випадок рідкісний. Нашого брата суворо карали за значно менші провини.

Згодом Зігфріда мобілізували до війська, й повернувся він роки через півтора у військовій формі, але на протезі замість ноги. Розмовляв з німцями бадьоро. Мене наче не помічав. Я стояв осторонь, роблячи службові справи. Уже йдучи геть, підійшов Зігфрід до мене й, сумно усміхнувшись, промовив:

– Отак, Анатолію, побував я в твоїй Україні...

І в його погляді та тоні не було ворожості – лише сум та наче якийсь подив. Проте фрау Мюллер після того, як її син загинув на Східному фронті, уникала дивитися на мене і навіть з німцями майже не спілкувалась, крім «Гайль Гітлер» та службових справ.

А от фрау Шлітте, побачивши, що я ношу дерев'яні черевики, подарувала мені свої – напівжіночі, напівчоловічі, дебели черевики, які я й носив два з половиною роки.

Незалежність моєї тодішньої поведінки і терпиме ставлення до неї німецького оточення засвідчує і такий факт. На початку вересня 1944 року доля всміхнулася мені: я позбувся осоружного експериментального цеху разом із начальником цеху, напівсадистом майстром Кьокьорітцем, бо грек Георгіус Граменітіс, який працював у доктора Шмітц-Гіллеб्रेхта, був мобілізований до болгарської армії (чомусь вважався він болгарським підданим), а мене призначили на його місце. Якось каже мені доктор Шмітц-Гіллебрехт, який віднині знову став моїм начальником: «Ось, віднеси цю пляшечку з хімікатом до конструкторського бюро і віддай її диплом-інженеру Гангуїну».

Пішов я виконувати це доручення. На дверях конструкторського бюро читаю напис: «Ти – німець. Твоє вітання: «Гайль Гітлер!» Зайшов я і вітаюсь чемно до десятка присутніх:

– Добрий день!

У відповідь – мертва тиша. Помовчавши трохи, продовжую:

– Маю доручення до пана диплом-інженера Гангуїна.

– Я – Гангуїн, – відгукнувся один із співробітників.

Я передав йому хімікат і вийшов, не попрощавшись. Ще кілька разів давав мені доктор Шмітц-Гіллебрехт доручення до диплом-інженера Гангуїна. І кожного разу, заходячи до конструкторського бюро замість «Гайль Гітлер!» уперто виголошував своє «Гутен таг!» І кожного разу у відповідь мені була німа тиша. Тоді я перестав вітатися до конструкторів. Якось, повернувшись до лабораторії, зустрічаю доктора Шмітц-Гіллебрехта. Той і мовить мені: «Телефонував мені пан диплом-інженер Гангуїн і скаржився, що ти не вітаєшся».

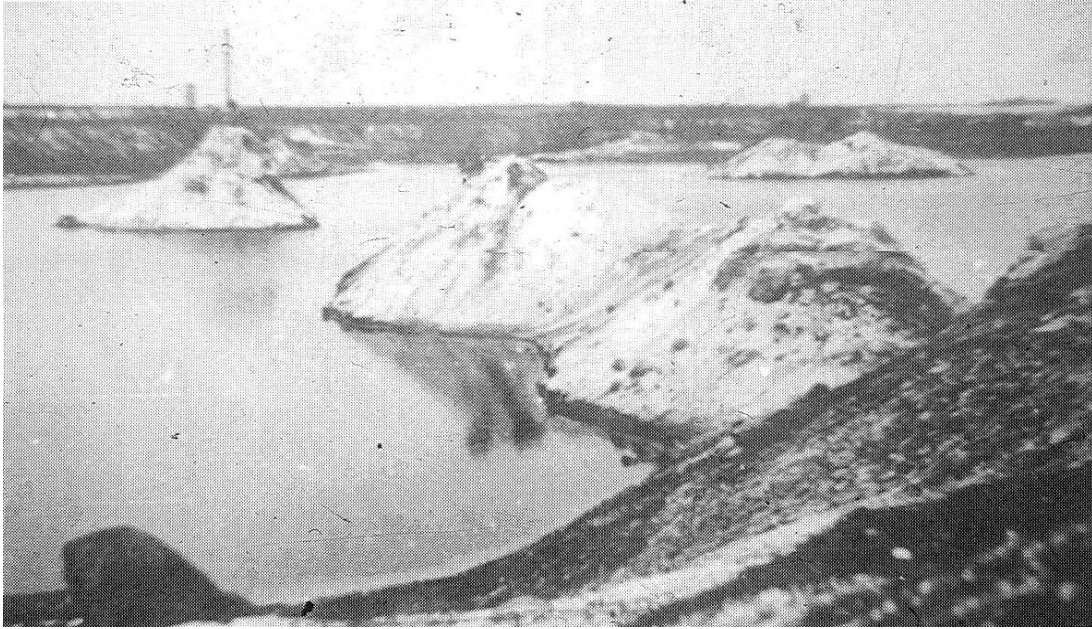
Я пояснив йому причину моєї «невихованості». Доктор уважно вислухав мене і тільки мовчки усміхнувся. Видно, і йому, як і більшості німців у кінці війни, остобісіло це величання ідола. А проте він змушений був дотримуватися правила бонтону гітлерівського режиму і, входячи вранці до лабораторії, піднімав руку і дерев'яним голосом гарикав нацистське вітання. Присутні німці відповідали йому тим самим. Проте з того часу наш шеф після традиційного вітання до загалу повертався у мій бік і (з очевидною приємністю) вітався зі мною персонально:

– Гутен морген, Анатоль!

Виходить, не вони мене, а я їх змусив вітатися по-моєму...

Як бачимо, не всі німці чманіли від нацистської пропаганди. Вони ставилися до нас не як «юберменші» до «унтерменшів», не як рабовласники до своїх рабів, а як люди до людей. І постають в пам'яті поетичні рядки поета-харків'янина Василя Бондаря, колишнього в'язня концтабору. Згадуючи свого героїчного й людяного друга-німця, він пише, звертаючись до Німеччини:

Я тебе, триклята-переклята,
дивлячись на нього, полюбив.

Вольфен. Кар'єр, в якому з літа 1943 року остарбайтерам було дозволено купатися у вихідні дні. (Приємно згадати: згодом, саме тут, загубив я цноту в обіймах Єви).

А що стосується власне мого ставлення до дволикого Януса фашизму, то змальовує його зокрема такий епізод: працював на фільмовій фабриці вчитель гімназії з міста Ксанті на півночі Греції, прямий нащадок давніх візантійців, Савас Турачоглу. Тут же працювала й його дружина Катаріна, і його донька, і його син Йорго, який був на рік старший за мене і працював у слюсарному цехові. Ми з Савасом симпатизували один одному і за будь-якої нагоди розмовляли між собою. До речі, якось Савас під час імпровізованої дискусії в групі різноплемянних підневільних робітників, виголосив з пафосом:

– Греція дала світло світові!

Так от, зустрілися ми з Савасом одного дня на дорозі (чи вулиці) в Фільмовій фабриці. Зупинилися, розговорилися...

В процесі розмови він запитав мене: «Що гірше – сталінізм чи гітлеризм?» На відміну від наших днів, в ті часи не було ще відомо про те, що гітлерівці за 12 років свого панування закатували 20 мільйонів жертв з різних країн, а комуністи СРСР за 70 років радянської влади закатували (згідно різних

джерел) від 62 до 115 мільйонів власних громадян. Тому й відповів я на запитання новітнього Одиссея дуже коротко, назвавши імена двох персонажів з мандрів міфологічного Одиссея: «Сцілла й Харибда». Фігурально, в перекладі на російську це лунає як «хрен редьки не слаще», або по українському: «який дідько (чорт) печений, такий і варений». Аж підстрибнув Савас від задоволення, почувши таку мою відповідь. Якби це було в його гімназійному класі, то він обов'язково поставив мені оцінку «12⁺» (в Греції вже тоді була дванадцятибальна система оцінки успішності). Ну, а оскільки ми були в Німеччині, то він лише схвально поплескав мене рукою по плечу і дружньо, підбадьорливо засміявся...

А був Савас таки дійсно прямим нащадком стародавніх візантійців, бо лише 1920 року, під тиском турків, переїхав зі своєї історичної батьківщини – Малої Азії – до Греції. До речі, з доктором Гагедорном розмовляв Савас завжди французькою мовою. Цією ж мовою спілкувався він і з панною Платцбеккер.

Єдина наукова співробітниця (а не просто робітниця) – молоденька фроляйн Платцбеккер – нерідко привітно розмовляла зі мною, розповідала, зокрема, про свого брата – такого ж віку, як і я. На день святого Миколая дарувала мені чарівну усмішку й кілька цукерочок. А в один з трьох днів святого Миколая, які мені довелося зустріти будучи остівцем – мабуть, щось «у лісі здохло» – про звичай дарувати дітям якісь лакітки згадав навіть герр доктор Ніколаї. Він підійшов до мене і, простягаючи пакетик цукерок, мовив приязно:

– Ось, маєш кілька бон-бонс.

Втім, це не заважало йому вряди-годи гримати на мене страшним голосом. Так, одного разу він на мене страшенно розлютився, бо (як доктор Ніколаї розповів Курту Гауке, а той мені) я, нібито, подивився на нього недостатньо шанобливо, коли він зробив мені зауваження. Дуже може бути, що вираз моєї фізіономії й справді був недостатньо шанобливим. А ін-

*Саме на цьому місці ми з Савасом Турачоглу розмовляли про Сциллу й Харибду.
Фото 1990-х років.*

шого разу він нагримав не мене ще більше. Це коли я залишив у цеху працюючий валик і, не дочекавшись підміни мене греком Продромосом, шевця за фахом, що був з Кавалли над Егейським морем, побіг, пробачте, до туалету. Щастя моє, що нагодився доктор Ніколаї, а не майстер Кьокьорітц – той не обмежився б, як це зробив пан Ніколаї, громоподібним ревом та нотаціями, що в Німеччині дисципліна – це перш за все; що той, хто хоче колись командувати, мусить спершу сам навчитися коритися і т. д., і т. ін. Не міг я тоді не визнати подумки, що мав рацію Зевс-Громовержець... А втім, одного разу він нагородив мене компліментом, сказавши: «Анатоль є гордий, як еспанець».

* * *

В нашому таборі люди читали, наприклад, такі, одержані від УНО, книги: «Мотря», «Не вбивай», «Батурин» Богдана Лепкого, «Чмелик» (здається, Короліва-Старого, якщо не помиляюсь); «Козацька помста» та «Зруйноване гніздо» (за-

був автора); «Українська церква» Івана Огієнка; «Кобзар» Тараса Шевченка; збірки віршів О. Олесья та Юрія Клена; «Воля й успіх» Мардена; був ще збірник віршів, в одному з яких, зокрема, пам'ятаю, було:

Не раз, вже здавленим юрбою,
казали гордо й підло нам:
«Ти, рабе, впав в жорстокім бою,
за що ж ти бивсь, якщо ти хам?»

Все це допомагало нам вистояти. З допомогою УНО одержали остарбайтери також книгу Івана Багряного «Звіролови». Так, не «Тигролови», як зветься цей твір тепер, а саме «Звіролови». Читаючи цей твір тепер (в 1996 р.), я подумки відзначив деякі зміни в тексті. Але головним є не це, а те, що в обох варіантах твору Івана Багряного багряною смугою проходить образ непокірної України. Через те й набули «Звіролови» ще в 1944 році великої популярності серед тих, хто перебував в пазурах расистського тоталітаризму – рідного брата тоталітаризму сталінського.

Значною мірою, саме обумовлений читанням літератури, одержаної від УНО, мав місце в нашій остарбайтерській таборі такий епізод. Якось, чи то на Зелені свята, чи на Великдень, чи на Різдвяні свята виступав перед мешканцями табору наш остарбайтерський хор – співав народні пісні. Присутнім був і сам табірфюрер і кілька німецьких поліцаїв з охорони табору. Раптом пролунало: «Ще не вмерла Україна...» Всі встали зі стільців та столів (все відбувалось в табірній їдальні) і стоячи вислухали пісню-гімн. Не розуміючи, чому всі встали, підвівся і табірфюрер з поліцаями... Потім уже, розібравшись, в чім справа, табірфюрер суворо заборонив виконувати таку «крамолу». Отже, як і совети, гітлерівці боялися пісні «Ще не вмерла Україна».

* * *

Поруч з лабораторією Куфа містилася нова будівля управління фабрики. В цьому ж будинку була і фотолабораторія, керована доктором Вільгельмом Шнайдером. Був він у приватних стосунках тихим, інтелігентним. На території фабрики завжди ходив у білосніжному халаті, принаймні таким я його пам'ятаю. За розробку – вперше в світовій практиці – фотоплівок, придатних для кольорового фотографування, доктор Шнайдер був удостоєний найвищої премії гран-прі на Всесвітній виставці в Парижі 1937 року.

*Вільгельм Шнайдер.
Довоєнне фото.*

Роком пізніше доктор Еміль Губер, який застрелив Карла Шрөдера, теж на Всесвітній виставці в Брюсселі був нагороджений такою ж премією за розробку першої в світі синтетичної нитки.

До речі, саме від доктора Губера довідався я, що на білому світі є реферативні журнали. Коли він довідався, що мій дядько – Іван Іванович Чаленко, то з притаманною німцям скрупульозністю знайшов у німецькому реферативному журналі кілька рефератів наукових публікацій мого дядька і показав мені як приклад того, що, як він це сказав, від німецького ока нічого не сховається. До речі, Іван Іванович, людина, яку адміністрація Харківського університету направляла до Англії на стажування, помер 1933 року під час голодомору.

Ще трохи про інформацію: коли п'ятого червня 1944 року ми дізналися, що союзні війська висадилися у Франції, один з підлеглих доктора Губера, доктор Лео, вголос – так, що чули й остарбайтери, вимовив те, що нишком знав уже кожен. Доктор Лео сказав: «Це – початок кінця!» І дійсно, через десять місяців американці були вже у Вольфені – кінець «Тисячолітнього Рейху» здійснився.

* * *

Саме в фотолабораторії доктора Шнайдера працювала наша ж таки харків'янка, на півтора роки старша за мене Кіра Квіт. Влітку 1944 року, в якусь неділю, рано вранці поїхали ми з нею, ризикуючи потрапити до концтабору, вдвох до міста Галле, кілометрів за 35 від Вольфена. Походили вулицями славетного міста, в якому, як твердить низка дослідників, бував і навіть навчався наш філософ Григорій Сковорода. Музеї всі були зачинені через часті повітряні нальоти. Тому пішли ми до річки Заале, взяли напрокат човника й оглянули Галле та його околиці з човна.

Коли поверталися до Вольфену, в залізничному вагоні наспроти нас сиділа молоденька німкеня в уніформі військово-повітряної оборони. Очевидно, її зацікавила зовнішність Кіри, яка була суто арійського типу: довжелезна товста золотого кольору коса – значно довша, ніж «до пояса», як співається в українських піснях, бездонні сині очі. Разом з тим дівчина відчула, що Кіра не з їхніх. В розмові Кіра відповіла правду – що ми українці... Все обійшлося без неприємних пригод.

Цікаво, що світ тісний: кілька років тому відбувався в Одесі з'їзд Всесвітнього Союзу українських педагогів. І виступав там з промовою пан Зиновій Квіт з Філадельфії – голова цієї організації. Інтерв'ю з ним транслювало українське радіо. Я слухав його, і пригадалося мені, що колись приїздив до Кіри

Вольфен. Готель. Довоєнне фото.

на день чи два племінник її батька. А батько Кіри, закатований НКВД, був харків'янином галицького походження. Племінника звали Зиновій Квіт. Я з ним тоді познайомився. Як і всі галичани, значка OST він не носив. З ним було дуже цікаво розмовляти. Зокрема, він розповідав, що галичани, як населення Генерал-губернаторства, на території Рейху мали значно більше прав, аніж ми. В 1943-44 рр. я з ним листувався.

Пам'ятаючи про трагічну долю батька, Кіра не захотіла повертатися до Харкова. Хочу підкреслити, що оскільки ми знаходилися на території американської окупаційної зони, то можливість вибору в нас була. Тобто, хто хотів іти на Захід, ще мав таку можливість.

Взагалі, коли згадую Кіру, думаю, що, мабуть, це про такі очі, як у неї, сказав в середині 1930-х років етнічний німець Освальд Бурггардт, український неокласик Юрій Клен:

Вдивлявся я в них,
летів і падав в очі,
в оті озера, ясні та урочі,
що їх блакиттю вересень наляв.

Саме завдяки розуму й дипломатії Кіри її розмова з юною німкенєю в потязі не завершилася для нас концтабором...

А що Кіра таки мала дипломатичний хист й кмітливість, свідчить ще й такий епізод: повертає якось Кіра – після прочитання – одній дамі книгу «Юність Генріха IV». У творі містилися деякі, по тодішнім міркам, досить фривольні сцени та висловлювання. Власниця книги запитує Кіру:

– Ну, яке ж в тебе враження?

– Книга свого часу, – туманно й глибокодумно відповідає юна дипломатка.

Але, – при всьому її розумові, – й наївності їй не бракувало. Наприклад, вже після приходу американців, одного дня навчаю я її їздити на велосипеді. Раптом, під'їздить до нас на мотоциклі американський солдат, дружньо посміхається й пропонує Кірі сісти на заднє сидіння мотоцикла й покататися.

– Як ти вважаєш, – звертається вона до мене, – можна мені з ним проїхатись, адже я ще ніколи в житті не їздила на мотоциклові.

– Якщо ти хочеш, щоб він завіз тебе до гаю і там згвалтував, то їдь.

Кіра чарівно всміхнулася ковбоеві й відмовилася від його мотоциклетної галантності.

* * *

А заїздили до нашого табору в той час не лише американці, а й вербувальники повернення в СРСР. Особливо колоритною була промова одного з них, що прибув у супроводі ще одного радянського офіцера. Не певен я, що цей

Вольфен. Адміністративна будівля. Довоєнне фото.

Цицерон був цілком тверезим. Звернувся він до нас так:

– Мы, офицеры, ... вашу мать, призываем вас вернуться на Родину! Сам я из Харькова, с Нетеченки... ее мать.

Далі йшли вже шаблонні заклики, щедро розбавлені брудною лайкою Московської Орди. До цього часу не второпаю, яка ж це особа прекрасної статі є матір'ю вулиці Нетеченської, бо про неї не відомо нічого, крім інформації офіцера, що цнотливою вона не є...

Але не стільки красномовство пропагандистів на кшталт землячка з Нетеченки, а незборима туга за рідним краєм спонукала сотні тисяч оstarбайтерів повертатися до батьківщини. Одним з них був і я. Оскільки ми перебували в американській окупаційній зоні, могли абсолютно вільно податися хоч на схід, в обійми советів, хоч на захід – у невідоме.

Як би то не було, а промови вербувальників не справили на Кіру позитивного враження. Крім того, вона пам'ятала трагічну долю свого батька, тому й поповнила лави тих 220 тисяч з приблизно 2,2 мільйонів українських оstarбайтерів, рішення яких

висловив великий слобожанин Іван Багряний у своєму памфлеті «Чому я не хочу вертатися в СРСР?», де, зокрема, сказано:

«Я вернуся до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Європі, і там, по сибірських концтаборах, тоді, коли тоталітарна кривава більшовицька система буде знесена так, як і гітлерівська; коли НКВД піде вслід за гестапо, коли червоний російський фашизм щезне так, як щез фашизм німецький...»

* * *

Від Вольфена до демаркаційної лінії була відстань лише п'ять кілометрів. Люди з нашого табору вирушали в той чи інший бік стихійно сформованими групами в декілька десятків, а то й сотень осіб.

Я йшов у складі спочатку кількасотенної групи, яка поступово стала налічувати кілька десятків осіб. З Вольфена вийшли ми в травні 1945 року.

Щойно ми перетнули кордон між американською (звідкіля йшли) та радянською окупаційними зонами, тобто перейшли міст через річку Мульде, як стали свідками однієї драматичної сцени. Нам назустріч йшла група французів, а з ними дві жінки. Одна з жінок була вагітна. Що то французи, було добре зрозуміло по трьохколірних нашивках на грудях. Радянські вартові перевірили документи в усіх французів і пропустили їх без перешкод, а коли дивилися документи у вагітної жінки, переконалися, що вона наша остарбайтерка, і не пропустили.. Відчайдушна жінка рвонулася слідом за французами, незважаючи на вигуки «Стой, стрелять буду!». Треба віддати належне вартовим, стріляти вони не стали, і жінка змогла втекти. Але другій не пощастило, і вона залишилася в радянській зоні.

Цілком вірогідно, що вартові мали вказівку відносно оstarбайтерів – в радянську зону «всех впускать, никого не выпускать».

Перше, що ми зробили, перетнувши демаркаційну лінію – «реквізували» у німецьких бауерів кілька свиней, хліба та борошна, тобто запаслись продуктами.

На першу ніч отаборилися в полі. Неподалік, на демаркаційній лінії, стояли – кожна зі свого боку річки Мульде – радянська й американська військові частини. До нас підходили радянські солдати, розмовляли, розпитували. Прийшов і американець на прізвище Коробка, який розмовляв прекрасною українською мовою.

– Я й сам не знаю, американець я чи українець. Батьки мої ще за часів громадянської війни емігрували з України.

Коли всі вже поснули, солдати прийшли знову – ті ж самі і з тим же Коробкою. Всі були п'яні, як чіп, будили людей і чи то вимагали, чи то благали, щоб повернули Коробці його пістолет, якого він сп'яну десь загубив.

Того ж вечора ще одна примара ходила по нашому табору, розмахуючи пістолетом й час од часу промовляючи:

– Кто, кроме меня, может моему солдату что-то запретить?!

А сталося от що... Щойно до Вольфену прийшли американці, один з наших хлопців – вісімнадцятирічний Славко – знайшов собі гарного велосипеда. А в ті дні всі іноземці мали можливість скористатися фабричним майном.

Славко взяв велосипеда с собою. В ту саму першу ніч дороги до нього підійшло четверо амбалів-остарбайтерів і досить брутально відняли велосипед. Хлопець довго не вагався й кинувся до радянської військової частини, що була неподалік. Там він натрапив на напівп'яного капітана, який, вислухавши скаргу, мовив дуже категорично:

– Будешь моим солдатом! Пойдем, заберем велосипед!

Коли Славко зі своїм захисником наблизився до нашого табору, троє з грабіжників швидко зникли. Один залишився, спираючись на велосипед. Капітан підійшов до нього, вирвав велосипед, передав хлопцю й скомандував, вказуючи на узбіччя дороги:

– Стань вон туди!

Чоловік поплівся, куди йому вказали. Капітан раптово вихопив пістолет й вистрелив прямо в нього. Але, на щастя, було вже досить темно, офіцер був п'яний, а грабіжник спритний. Він ухилився від кількох пострілів і втік у темряву. А героїчний капітан ще з півгодини ходив по табору, мурмотів якісь накази й вигукував погрози.

Подорож наша продовжилась. Спочатку йшли по заселеній німцями території. На сході Німеччини проходили повз поселення лужицьких сербів. До речі, серби нам здавалися тоді ще нужденнішими, й навіть більш пригніченими, ніж ми.

Треба відзначити, що німці нас побоювались і по можливості уникали. Значна частина східної Німеччини зосталася майже без населення. Перед відступом гітлерівців люди пішли на захід, бо не бажали зустрічі з Червоною Армією.

Назустріч нам попадалися групи французів та інших європейців, що просувалися на захід, до себе додому. Траплялися німецькі підлітки, мобілізовані свого часу до Фольксштурму (Народного ополчення). Вони теж ішли додому, шукали своїх рідних і, як правило, знаходили тільки пусті домівки.

А ми боялися німецьких партизан – вервольфів (оборотні). Але, на щастя, тільки чули про них, самі не зустрічали. Однієї ночі настирлива думка про вервольфів, або, навіть, якесь зловісне передчуття, опанувало всю нашу групу, яка на той час налічувала лише кілька десятків осіб. Страх виник раптово й майже безпідставно. На ніч тоді ми зупинилися в порожньому селі, єдиним мешканцем якого був напівбожевільний старез-

ний німець. Може, це його образ так вплинув на психіку стомлених людей, може, безлюдність села. Але страх поволі зникав, коли ми почули, що неподалік, на околиці села розташувалася велика група якогось люду – чи то французи, чи не знаю, хто, але досить галасливі, щоб розбавити цю недобру тишу.

Невесела пригода сталася зі мною в покинутому німцями курортному містечку Обернік. Не виключено, що ті ж таки верфольфи, а, скоріше, німці, що залишали свої оселі, підсипали в борошно, приховане на горищі, прального порошку. Принаймні, ніхто його й не ховав, а виставили, як сир в мишоловці – як навмисне для того, щоб хтось отруївся. Наївшись смачненьких млинців з того борошна, кілька з наших захворіли. Я з'їв найбільше й ледь не помер. На щастя, в містечку містився радянський військовий госпіталь. Медсестра грузинка й військовий лікар узбек буквально врятували мені життя, прочатувавши цілу ніч біля мене.

Зберігається у пам'яті ще один епізод, пов'язаний з Оберніком. Рвав я там яблука, сидячи на верхівці дерева. Раптом підходить молодий чоловік у цивільному з військовою виправкою й чемно питає німецькою мовою, чи не дозволю я ї йому назбирати тут яблук.

– Звичайно, – відповідаю, – адже ви, напевне, маєте більше прав, аніж я, бо яблуні виростили німці.

Уникали ми й радянських військовослужбовців, які частенько зупиняли групи беззбройних остарбайтерів, влаштовували обшуки й просто забирали все, що сподобається.

Ми ж, у свою чергу, не оминали покинутих німецьких домівок. Шукали взуття й одяг, інколи щастило знайти щось цікавіше – срібну ложечку, наприклад. Ще десять років у Харкові я носив якісне німецьке «трофейне» пальто.

Але людей ми ніколи не кривдили, хоча особисто я одного разу мимоволі налякав молоду німецьку дівчину, та ще й за пікантних обставин. Ночували ми в двоповерховому будинку.

Церква у Вольфені. Малюнок із книги
«Wolfen. Sachsen-Anhalt Mittendrin».

На господарстві там лишилася дуже старенька бабуса-німкеня. Більше нікого ми не побачили. Увечері я вирішив покупатися. Підігрів собі води й поліз, як мені здавалося, в найбільш затишне місце, тобто на горище. Роздягнувся й почав митися. Раптом я відчув – а може, шурхотіння почув – що тут я не один. Обернувся й побачив дівочу постать, що полохливо сховалася в закуток. Залишалося тільки галантно зробити вигляд, що я нічого не помітив.

Під час цієї подорожі додому довелося нам протягом місяця працювати в допоміжному господарстві радянської військової частини в селі Бушен. Там збереглося ще й німецьке населення. Ми були тимчасово напівмобілізовані.

Це господарство мало велику череду корів. Пастухом був солдат-узбек, а підпасками було призначено мене й колишнього директора одного з наших обласних поштамтів. Характерною рисою німецьких пасовиськ є те, що всі вони поділені колючим дротом на квадрати – 500 x 500 метрів, щоб корови не розбігалися. Отже, праця ця не була занадто обтяжливою.

Під керівництвом узбека сплели ми собі з лози надійний курінь, щоб ховатись від дощу. Там я мав можливість читати німецьку літературу, яку брав у розкішній бібліотеці власника великого маєтку (самого господаря, звісно, в селі не було). Перевагу я надавав поезії, зокрема творам Гете та Гайне. Деякі з віршів навіть намагався перекладати, якщо вони торкали душу підпаска корів. Так, наприклад, вірш Гайне на

коров'ячу тему я переклав так:

«Нам могилу гріє слава» –
 Дурнів фраза величава.
 Ліпшее тепло дарує
 Нам доярка, як цілує
 Товстогубая запоєм,
 І корівок пахне гноєм.

Фігурувала в нашій буколістичній ідилії й доярка – полячка Софія, яка відвідувала нашого узбека. Тоді ми з напарником заклопотано йшли перевірити, як почувають себе корови.

Одного разу вже пригнавши корів з пасовиська, перераховуючи їх, виявили нестачу однієї. Кинулися шукати. Після довгих та марних пошуків ми почули в сусідньому гаю якісь незвичні звуки. Побігли туди, і узбек першим знайшов не корову, а щойно народжене теля. Неподалік виявилась і сама корова.

Не можу не відзначити, що хоч і затримали нас тоді в дорозі примусово, але гарно годували, та й ставилися непогано, що за тих обставин було вагомим. Один чоловік із нашої групи казав про керівника того господарства:

– Старшина – парень что надо!

Так минув місяць цілком ситого життя, і ми вирушили в подальшу путь до фільтраційного табору. Туди прийшли на початку серпня 1945 року, тобто пішохідна подорож, з усіма затримками, тривала майже три місяці. А в цьому таборі протримали нас тижнів зо три...

Про перебування в фільтраційному таборі я вже трохи писав. Хочу тільки зазначити, що особливо прискіпливо перевіряли вірогідних власівців, «українських буржуазних націоналістів», а також кримських татар і калмиків. Якщо мене на допитах били усього три рази, то людей, які підпадали під ці категорії, допитували «с особым пристрастием».

Коли перевірка закінчилася, на переповнених відкритих вантажівках нас за три дні перевезли через всю Польщу і підвезли до дерев'яної арки зі шлагбаумом на радянсько-польсь-

кому кордоні. До машини підійшов радянський прикордонник, зліз на колесо, глянув на наші клунки й промовив:

– Оружие, литература есть?

– Нет, – пролунала відповідь вагітної жінки з нашої машини.

– А если найду? – запитав цей апостол Петро.

– Ищите, – відповіла за всіх все та ж жінка.

І прикордонник мовчки відкрив нам шлагбаум до сталінського раю.

Кілька діб перебували ми просто неба в лісі біля станції Рава Руська. Щастя наше, що було тепло. Потім подали вантажні залізничні вагони, і через тиждень наш потяг прибув до Харкова.

* * *

Мені завжди було дуже цікаво розпитувати людей, що побували під час війни у Німеччині. Деякі з таких свідоцтв я запам'ятав і хотів би розповісти.

Після закінчення школи в 1948 році, протягом п'яти років ходив я щоранку разом з колишнім однокласником по вечірній школі Віктором Клапцовим з Лисої Гори до інституту. Я – до ХАДІ, він – до сільгоспу, де навчався на факультеті землепорядників, тобто геодезистів. Безліч цікавого розповів він мені під час тих п'ятикілометрових моціонів. Подам тут кілька фрагментів з його остарбайтерства. Працював він у східній Померанії у бауера на прізвище Зайліге, що мав дружину, доньку, кількох остарбайтерів та польку Зосю. Всі, включно з господарями, працювали дуже тяжко. Харчувалися добре, калорійно.

– Ihr, Lumpen; sie können nur fressen und scheissen. («Ви, волоцюги, вмiєте лише жрати й какати»).

Так надихав до роботи своїх рабів герр Зайліге. Якось в неділю, гуляючи наодинці, забрів Віктор за межі дозволеного терену і був відразу затриманий німецькими поліцаями. Привели його до поліції, допитали, перевірили документ («аус-

вайс»). Повірили, що грішник не навмисне порушив приписи. Питають, як йому тут живеться.

– Meine dicke Fresse erzählt besser, wie ich, – відповідає Віктор. (Моя огрядна, товста, жирна пика розповідає краще, ніж я.)

Засміялися поліцаї і відпустили бранця з миром.

Віктор був дуже дотепним, комунікабельним. Його прізвище Клапцов виявилось суголосним з найаристократичнішими пруськими прізвищами: «Бюллов», «Брюллов», «Трептов», «Бюнцов», «Левенцов» та іншими. Але, в фольксдойчі він аж ніяк не ліз (хоч корінь його прізвища, безумовно, німецький: «es klapt»). Як би то не було, а звернула на нього увагу... керівниця сільського осередку «Гітлерюгенд», а він зацікавився нею. Шекспірове «вона мене за муки покохала, а я її за співчуття до них» – ледве чи можна про них сказати. Взаємини були суто платонічними, про кохання взагалі не було мови, обмежувалися довгими розмовами по неділям на найрізноманітніші теми. Якби зважились, хоч трішечки, на більше, то – в найкращому разі – обоє потрапили б до концтабору.

А фронт наближався... Герра Зайліге мобілізували до народного ополчення. Дівчина, з якою Віктор приятелював, збрала валізу, прийшла до фрау Зайліге й попрохала відвезти її з подругою до залізничного вокзалу. І ще одне – щоб візником був Віктор Клапцов... Метрів за двісті перед вокзалом дівчина веліла зупинити коней. Її подруга швиденько пішла з вечірньої п'тьми до світла біля вокзалу. А дівчина мовчки підійшла впритул до Віктора, обійняла його, міцно поцілувала в губи, підхопила валізу й мовчки поспішила до потягу, що був уже наповнений німецькими дівчатами, жінками й дітьми. А Віктор поїхав додому. Невдовзі мешканці села довідалися, що потяг той нікуди й не поїхав – радянські танки блокували колію. Герої-танкісти вийшли з танків і зайшли до вагонів.

– Там було весело, – сумно мовив мені Віктор.

До речі, ще дещо про танкістів: влітку 1946 року довелося мені їхати залізницею приміським «телятником», неподалік

Харкова. Моїм випадковим попутником виявився демобілізований танкіст, якому безмежно хотілося виговоритися. Назавжди запам'ятався мені такий фрагмент його розповіді:

– Был в нашей части воспитанник лет пятнадцати. Боевой был паренек... Охраняли мы тогда до хрена пленных фрицев. Содержали их в громадном помещении, типа ангара... Бывало, войдем с воспитанником в ангар и командуем гадам: «В шеренгу становись!» Выстраиваются. А тогда мы их отстреливаем наугад – кому повезет, тот остается жив... Потом воспитанник говорит: «Ну, хватит стрелять. Давай-ка их давить!» Командуем: «Ложись!» И ложатся. А мы их давим гусеницами нашего танка...»

Звірства гітлерівців загальновідомі, а от такі «бойові художества» здебільшого сором'язливо замовчуються радянськими та російськими істориками.

Але повернімося до спогадів Віктора Клапцова. Через пару днів після того, як він відвіз свою гітлерюгендку на вокзал, до садиби фрау Зайліге завітали кілька радянських солдатів. Добряче випили й закусили, посадивши за стіл і фрау Зайліге з її донькою. Потім веліли господиням лягти на широке ліжко. Фроляйн Зайліге скорилася мовчки, а її мама запротестувала. Тоді її перегнули через бильце ліжка і всю ніч спілкувалися з нею по черзі. А донька пригощала гостей не на бильці, а паралельно осі ліжка... Полячка Зося, як і її господині німкені, також не уникла уваги *всіх* гостей-визволителів. Віктор не співчував господині – вона була йому антипатична, бо була з ним, загалом, брутальною. Коли вранці фрау Зайліге ледве спромоглася вийти на ганок, Віктор привітав її глузливо:

– Доброго ранку, фрау Зайліге! Як справи? Як Вам спалося?

Власне, ця розповідь Віктора цілком вписується в рамки почутого мною в 2004 році по радіо статистичного повідомлення про те, що в травні 1945 року в одному лише Берліні було згвалтовано близько мільйона німецьких дівчат та жінок.

А в 1946 року чув я – також, на власні вуха, спогад старшого лейтенанта, бойового офіцера, командира роти розвідників про те, що в 1945 році в щойно звільненому Кенігсберзі

(тепер – Калінінград) радянська комендатура влаштувала для офіцерів ресторан, офіціантками в якому були змушені працювати голісінькі німкені.

Невдовзі був Віктор мобілізованим до Радянської Армії. В перерві між тяжкими боями відбувся такий епізод. В якомусь звільненому німецькому містечку мій майбутній однокласник разом з кількома однополчанами обшукували будинок, де була наявною лише одна досить літня німкеня. В одній з кімнат, підійшовши до акуратно застеленого ліжка, Віктор відгорнув ковдру і побачив юне дівоче обличчя і широко розкриті, сповнені невимовного жаху, очі. Він демонстративно закрив ліжко знову ковдрою, щоб товариші бачили, що ліжко він обшукав. Не знайшовши нічого цікавого, солдати почали поодиноці виходити. Скориставшись з того, що лише він в цій групі знає німецьку мову, Віктор сказав літній німкені:

– Увечері я повернуся сюди ще з одним товаришем. З одним, а не з сімома. Приготуйте гарну вечерю. Не надумайте тікати – на вулицях повно наших солдатів – матимете ще більш неприємностей.

І дійсно, увечері він приїхав вантажівкою, якою керував його товариш. Вечеря їх чекала. Обидві німкені – також. Всі сіли за стіл. Вино гості привезли з собою. Молода дівчина, не кажучи ні слова, з тим же виразом обличчя, що і вдень під ковдрою, рухалася, мов сновида... І раптом стало Вікторові шкода цих жінок. Замість того, щоб вести їх до ліжка, він сказав:

– Збирайтеся – поїдемо геть.

Товариш запротестував, але марно. Поїхали. Віктор – в кузові з двома бранками. Їхня військова частина була розташована за кілька кілометрів від міста. На півдороги, впритул до шосе підходив кут лісу чи гаю, на протилежному боці якого (кілометрів за 5-7) ще затрималася якась німецька бойова частина. Отже, біля узлісся Віктор попросив свого товариша зупинитися, зліз з кузова разом з обома жінками, пояснив їм ситуацію, тобто розповів, де і на якій відстані розташований німецький підрозділ і дозволив бранкам йти до своїх.

– Хай хранить вас Господь! – мовила старша німкеня ...

І невдовзі Бог дійсно вберіг мого майбутнього однокласника від смерті: при форсуванні річки Одер його лише поранило, і то не тяжко. Потрапив до польового шпиталю. Там мав місце вже трохи комічний епізод: коли Віктор вже одужував, то маючи достатньо вільного часу, забрів до якоїсь віддаленої кімнати великого будинку, в якому розташовувався шпиталь, і знайшов там в шафі багато книг. Обрав собі для читання одну з них, що звалася «Abenteuer in Kamerun», тобто, «Пригоди в Камеруні». Лежить він згодом в ліжку й читає цю книжку. Раптом приходить до палати якась комісія. Один з членів комісії питає, вказуючи на книгу:

– Що це ви читаєте?

– «Abenteuer in Kamerun», – відповідає радянській солдат.

Запала красномовна тиша... Врешті, комісія поїхала геть. І на другий же день до шпиталю було привезено достатню кількість цікавих книг радянських видань російською мовою.

Про Вікторові пригоди можна багато чого розповісти... Про пригоди його тата – також. Адже, це саме його іменем – іменем Дмитра Клапцова була названа колишня вулиця Валківська, що на Холодній Горі в Харкові. Адже, цей Дмитро Клапцов в 1919 році належав до тієї групи харківських комсомольців, майже всіх членів якої денікінці живцем закопали в землю в бору між Холодною Горою й Новою Баварією. Чудом вдалося Дмитру Клапцову тоді врятуватися. Потім здобув він вищу освіту. Потім послала його радянська влада на стажування до США. Потім був він директором Челябінського тракторного заводу. Потім чекісти виявилися більш вправними, ніж денікінські кати, і не уник Дмитро Клапцов розстрілу як «ворог народу».

Мені судилося багато спілкуватися з Віктором Клапцовим, коли він носив на собі тавро сина «ворога народу» та ще й сам мав на собі «каїнову печатку» колишнього оstarбайтера. Після реабілітації батька Віктор, зокрема, навчав на Мадагаскарі тубільців побудові світлого майбутнього, але я тоді з ним вже не спілкувався, бо продовжував перебувати в плеяді колишніх оstarбайтерів. А Віктор пішов угору, керуючи котримсь з відділів шанованої проектної установи...

* * *

Протягом 45 років владою СРСР було накладене табу на висвітлення становища тих оstarбайтерів, які повернулися до Радянського Союзу. Та й зараз вже не так то й багато серйозних досліджень цієї теми – як на терені колишнього Союзу, так і в вільному світі. Зверніть увагу, читачу, на зміст збірки «Трагедія полону в Німеччині та Радянському Союзі 1941 – 1956 рр.» – переважна більшість досліджень спрямована на долю військовополонених, а не цивільних оstarбайтерів.

Одним із серйозних досліджень є магістерська праця Ульріки Гекен «Радянські примусові робітники в світі матеріалів Меморіалу». В 1995 році вона надіслала мені це дослідження з люб'язним написом «Присвячується панові Анатолію Гавриленку з Харкова». В своїй завершеній в 1994 році праці молодий німецький науковець висвітлює проблеми саме оstarбайтерів.

Зокрема, там є й така фраза: «Гавриленко належить до числа тих небагатьох колишніх оstarбайтерів, які мали фаховий успіх». Мабуть, панна Гекен має на увазі те, що я врешті спромігся захистити дисертацію на таку малоароматну тему, як «Підвищення стійкості асфальтобетону в агресивних середовищах тваринницьких комплексів», а може, це про апофеоз моєї кар'єри, тобто моє виконробське керівництво 150-ма зеками ГУЛАГу на будівництві автодороги Ростов-Орджонікідзе. Дійсно, має рацію пані Гекен – мені випала не найгірша, хоч і не безхмарна, пост-оstarбайтерська доля. Правильно казав великий Гете, що «безхмарна радість життя не притаманна жодному зі смертних».

Поділяю думку фройляйн Гекен, вважаючи, що мені поталанило ще від серпня 1945 року, коли я, пройшовши пішки біля п'яти сотень кілометрів, потрапив до фільтраційного табору. Адже звідти чекісти спрямували мене не до Сибіру і не до вугільних копалень як, наприклад, Володимира Устьянова, а до рідного Харкова.

Власне, не було нічого дивного в тому, що слідчий Смершу намагався «пришити дело» мені, оstarбайтеру. Адже навіть ті, хто в Німеччині не побував – українці, хто тільки залишився на окупованій німцями території, були приречені в 1944 році

на депортацию. Про це, зокрема, свідчить московський прокомуністичний документаліст Фелікс Чуєв в своїй праці «Солдаты империи» (Москва, 1998, с. 177 – 178):

Совершенно секретно. Приказ № 0078/42. 22 июня 1944 года.
По Народному комиссариату внутренних дел Союза ССР
и Народному комиссариату обороны ССР.
Агентурной разведкой установлено:

За последнее время на Украине, особенно в Киевской, Полтавской, Винницкой, Ровенской и других областях наблюдается явно враждебное настроение местного населения против Красной Армии и местных органов советской власти. В отдельных районах и областях украинское население враждебно сопротивляется выполнять мероприятия партии и правительства по восстановлению колхозов и сдаче хлеба для нужд Красной Армии. Оно, для того, чтобы сорвать колхозное строительство, хищнически убивает скот; хлеб закапывают в ямы. Во многих районах враждебные украинские элементы организовали в лесах «зеленые» банды, которые не только взрывают воинские эшелоны, но и нападают на небольшие воинские части <...> Отдельные красноармейцы и командиры, попав под влияние полуфашистского украинского населения и мобилизованных красноармейцев из освобожденных областей Украины, стали разлагаться и переходить на сторону врага. Из вышеизложенного видно, что украинское население стало на путь явного саботажа Красной армии и советской власти... Поэтому, в целях ликвидации и контроля над мобилизованными красноармейцами и командирами освобожденных областей Украины, приказываю:

- 1) Выслать в отдаленные края Союза ССР всех украинцев, проживавших под властью немецких оккупантов.
- 2) Выселение производить:
 - а) в первую очередь украинцев, которые работали и служили у немцев;
 - б) во вторую очередь выслать всех остальных украинцев, которые знакомы с жизнью во время немецкой оккупации;
 - в) выселение начать после того, как будет собран урожай;
 - г) выселение производить только ночью и внезапно, чтобы не дать скрыться членам семьи тех, которые находятся в Красной Армии.
- 3) Над красноармейцами и командирами из оккупированных областей Украины установить следующий контроль:
 - а) завести в особых отделах специальные дела на каждого;
 - б) все письма проверять не через цензуру, а через особые отделы;

в) прикрепить одного секретного сотрудника на пять человек командиров и красноармейцев.

4) Для борьбы с антисоветскими бандами перебросить 12 и 25 карательных дивизий НКВД.

Приказ объявить до командира полка включительно.

Народный комиссар внутренних дел СССР Берия.
Зам. Народного комиссара обороны СССР,
маршал Советского Союза Жуков.

Зауважу, що в душі не всі співробітники НКВД підтримували такий наказ. Наприклад, йшов я якось вночі в 1947 році додому. Назустріч, з темряви почув уривок фрази:

– Ну, что касается оккупации, так в этом мы сами виноваты...

Назустріч мені вийшли з темряви і пройшли повз мене начальник 5-го відділення міліції м. Харкова і той молодий співробітник МГБ, який неодноразово викликав мене в ті часи на допити (перед тим, як видати постійний паспорт). Цей молодий емгебіст під час допитів (на відміну від того, який бив мене в фільтраційному таборі) дивував мене своєю людяністю та ввічливістю. Принаймні саме завдяки його висновкам з допитів, що відбувалися в 5-му відділенні міліції я врешті в 1948 році отримав паспорт, а не був «выселен в отдаленные места Союза ССР», як це наказувалося у вищенаведеному наказі Радянських можновладців. Адже я не тільки був знайомий з життям під час окупації, а й три роки був у Німеччині, спілкувався з багатьма німцями.

Ну, а головною причиною, чому вищенаведений наказ все-таки не був виконаний, полягає не в тім, що, як сказав Хрущов на XX з'їзді КПРС, «украинцев было слишком много и не было куда их выселять». Як на мою думку, причина полягала не в нестачі просторів, бо «Сибирь большая, всем места хватит», а в політичних іграх Сталіна з членством Української РСР в ООН. Ледве чи сприйняв би вільний світ члена ООН, народ якого перебуває на засланні в Сибіру чи Казахстані.

Якщо люди, які лише жили на окупованій території, в очах вищого радянського керівництва трактувалися як напівфашистське населення, то яке ж було ставлення до остарбайтерів?

Відношення до остарбайтерів в Німеччині залежало не лише від загальноімперських приписів, але й від адміністрації конкретного підприємства. Про це свідчить, зокрема, й колишній остарбайтер В. Устьянов:

– I от я працюю на Машиненфабрік Фрідріха Костера, – каже Устьянов – на цьому заводі, порівняно з Ердольверке, була інша обстановка. Тут не було ні поліцаїв, ні наглядачів з гумовими шлангами... Добре ставлення до робочих на фабриці, в тому числі й до іноземних, безумовно, йшло від нього [власника Машиненфабрік. – А. Г.].

Порівнюючи свої спогади зі спогадами Устьянова, додам, що мене, на відміну від нього, на розстріл чекісти не водили і в приналежності до власівців не звинувачували. Слідчого більш за все непокоїла моя українськість.

* * *

Арекомендована в вищенаведеному наказі Жукова й Берії сліжка за військовими практикувалася і відносно студентів у військових таборах. Під час мого перебування в літньому військовому таборі в 1952 році у вільний від муштри час я завалився в височенну розкішну траву й заснув. Прокинувся від голосів неподалік від мене. З подивом почув своє прізвище. Поблизу стояли два відомих сексотика з нашої студентської групи. Один з них скаржився другому, що Гавриленко дуже хитрий і не піддається на провокації. Незадовго перед тим двох студенток з нашої групи було виключено з ХАДІ – одну за «аморалку», а Івлеву за приховування факту свого навчання в церковно-приходській школі в часи німецької окупації. В найперші роки після свого повернення в Харків я неодноразово помічав на собі увагу донощиків.

Мабуть, усі люди мого покоління неодноразово стикалися з сексотами-донощиками. Такі хлопці були і в училищах, і в інститутах, на підприємствах – взагалі, в усіх колективах. В 14-му ремісничому училищі, в якому я навчався з 1945 по 1947 роки, кілька разів, завзято б'ючи мені морду, вони попу-

лярно пояснювали:

– Бьем тебя за то, что ты не черт, а разговариваешь по-украински.

Отак мені прищеплювали любов до російської мови. Таким чином різнобарвні окупанти вибивали з мене акцент – не лише міфічний німецький – а й реальний український.

До речі, не окупант, а порядний етнічний росіянин, професор Харківського університету Микола Сумцов, який ще в 1906 році найпершим з професорів почав читати лекції українською мовою, в своїй книзі «Слобожане» (стор. 150), зокрема, пише:

...Перше питання: Звідкіль пішли українці, або хохли, як вони інколи самі себе називають, зрозуміло, без того ворожого презирства, яке вживають з цією етнографічною назвою їх «старші брати» великоросіяне...

Москалі, наприклад, вигадали казку, що на «хохле» чортова голова, буцімто, апостол Петро побачив, що «хохол» б'ється з чортом, розгнівався і позрубував їм голови. Але милосердний Господь приказав йому понадівати їм голови знов, а Петро поспішив, та й переплутав голови: на чорта надів хохлацьку, а на «хохла» – чортову. Таким здається великоросам їх «менший брат». Ця ворожа казка зайшла навіть в Харківщину і інколи «малороси» її розказують сміху ради, не почувавши, не помічаючи тут гостроророжого глузування над ними самими...

А от в ті часи, коли я працював над дисертацією, в багатьох книгах, якими я користувався, безпричинно понадривалися обкладинки. З плином часу така «епідемія» серед моїх книг поширювалась. В простоті душевній я пояснював собі це загадкове явище тим, що в мене щось шукали. Аж у 1990-х роках почув я виступ по радіо одного з друзів Марини Цветаєвої, яка після війни, як і я, повернулася на Батьківщину, і чоловіка якої заарештували, що вона також спостерігала точнісінько такі ж метаморфози книг зі своєї домашньої бібліотеки, але пояснювала це не банальними пошуками крамоли, а як своєрідне тонке психологічне попередження про те, що вона постійно перебуває під наглядом.

З сумом і болем констатую, що людей, від яких дійсно залежить доля України, яких я щиро шаную, на яких дивлюся знизу вгору, теж не минула чаша ця. Їх також катують психотропними засобами, про це свідчить їхня поведінка, манери, дії. Не знаю, чи вони дійсно цього не відчують, чи вважають за доцільне робити вигляд, що все гаразд. Однак 16 листопада 1996 року в київській телепередачі «Відкритий марафон» виступав якийсь Бондаренко з Луганщини й повідомив, що його катують психотропними засобами. А тижня за три до Бондаренка якась жіночка скаржилась по «Відкритому мікрофону» на те ж саме, що й Бондаренко. Але голоси цих жертв не були почуті тими, хто живе «в хаті з краю».

Отже, прикладів можна навести безліч. Обмежуся кількома. Колишній оstarбайтер твердить, що не випадково за короткий проміжок часу один голова Харківського крайового правління товариства «Просвіта» дістав інсульт, а його наступник – інфаркт. Героїчний голова Краснокутського районного відділення товариства «Просвіта» теж дістав інфаркт. А зверніть увагу на долю кількох голів Харківського осередку Конгресу Української інтелігенції – невесела доля...

Покінчила життя «самогубством» і одна з наших подвижниць, професор Харківського політехнічного інституту пані Юлія Гречаниченко. Товариші по борні влаштували їй благочестиві поминки, але ніхто не замислився над причинами «самогубства» всерйоз. А от «юродивий» твердить, що воно було інспіровано україножерами. Я пам'ятаю, яким високим натхненням сяяли очі пані Юлії, коли вона вперше в 1990 році прийшла на засідання «Спадщини». Не вдовольнившись «поміркованістю» цієї організації, вона стала також членом УРП. В 1992 році я з болем слухав її виступ на конференції «Просвіти» і в її поведінці й манерах впізнавав самого себе в час, коли україножери мене катують. Так, героїня стала жертвою катувань психотропними засобами.

Не минає «чаша ця» й деяких подвижників з Конгресу Української Інтелігенції, та й хіба тільки їх? «Ім'я їм – легіон», як сказано в Святом Писанні. Те ж саме можу сказати і про цілий ряд наших подвижників, яких, повторюю, щиро шаную і на яких дивлюся знизу вгору. Деяких з них вже немає серед нас. Хто, наприклад, ще в 1989 році, в актовому залі ХАДІ, на міських зборах інтелігенції мав мужність першим вигукнути «Ганьба Щербицькому!»? Герой, подвижник Крамар зробив це. Він теж цілком «природно» помер...

А про Володимира Костьовича Рудя теж зручніше для благочестивих душ його колег думати, що він помер від «природного» тяжкого захворювання (та й кагебешні лікарі, до речі, це твердять). А от я пам'ятаю, як Володимир Рудь мав мужність виступити з доповіддю про В. Винниченка перед членами «Спадщини» ще тоді, коли це ім'я було під табу. В ті ж таки часи Володимир Рудь зібрав різні варіанти текстів «Ще не вмерла Україна». Один з цих варіантів тексту я дав пану Володимирі, зустрівшись з ним на умовленому місці. Саме там, спілкуючись з ним, з його поведінки я переконався, що його катують такими ж методами, що й мене – голову осередку «Просвіти» ХАДІ. Згодом мав я сумну нагоду спостерігати пана Володимира на відзначенні роковини від дня загибелі Миколи Хвильового. І знову з безпорадністю та болем констатував, що його катують.

А колишній остарбайтер, кандидат технічних наук Смоленський ще 1990 року мав достатньо мужності та світлого розуму, щоб також першим організувати в Харківському історичному музеї виставку української символіки. Невдовзі і він помер, і також цілком «природно», як засвідчили ескулапи.

Не маю жодних юридичних доказів, але певен я, що й раптова, загадкова смерть об'єктивного етнічного росіянина Олександра Миколайовича Зінухова обумовлена його неупе-

редженим висвітленням історичних подій. Згадаймо, наприклад, його працю про неперевершеного ката-чекіста Степана Саєнка чи нещодавню книгу «Чингісхан – син Ісаака Київського», в якій він, зокрема, дійсно науково, об'єктивно, а не в імперському ракурсі, висвітлює діяльність канонізованого князя Олександра Невського. Тут позиція О. Зінухова близька до поглядів В. Білинського в «Країна Моксель-Московія» (журнал «Київ», №1, 2008). О. Зінухов розповідав, мабуть, не тільки мені, що збирається дослідити родовід Чингісхана за допомогою аналізу ДНК його нащадків. Зацікавився він також радіоповідомленням про те, що московський науковець Володимир Павлович Нужний дослідив генотип сучасних москвичів по алкогольному числу і з'ясував, що 50 % москвичів належать до монголоїдного генотипу, а 50 – до європеїдного.

Навіть такий глибоко шановний мною подвижник, як головний редактор часопису, в якому років десять тому був надрукований допис про злочинну психотропну обробку свідомих українців, два роки тому під час виступу по українському радіо у відповідь на мою скаргу в прямому ефірі про сучасне катування українців психотропними засобами, хоча й виявився достатньо чесним, щоб не називати чорну справу Божою рососою, однак не мав достатньо кебети, щоб дати слушну пораду, а відповів мені в дусі біблійних пророків, піднесено й туманно: «Треба йти твердою дорогою». Одним з синонімів «кебети» є слово «розум», тож як тут не пригадати думку Монтеня: «Люди скаржаться на будь-що, але не на свій розум». Чи ж знайдеться, врешті, серед українських великих і найвищих достойників Людина, яка відважиться *ділом* протидіяти сатанізму. Адже мовив Господь: «Віра без діла є мертва».

Що стосується особисто мого життєвого досвіду, то після закінчення інституту в 1953 році я був направлений на роботу прорабом на будівництво автодороги Ростов-Орджонікідзе в «Гушосдор», що був при системі ГУЛАГу. Апофеозом моєї «адміністративної грації» було керівництво 150-ма зеками.

Досхочу наслухавшись там «французького діалекту», послав я якось на «плянборці» за одною з дуже популярних адрес начальника дорожньо-будівельного району, за що й був переведений на два адміністративних щаблі нижче – став десятником. Анекдотичність ситуації полягала, зокрема, в тім, що, посилаючи начальство я звертався до нього чемно «на Ви». З цього сміялись всі колеги. (Через 6 місяців був я відновлений на посаді прораба і всі ми переїхали на будівництво дороги Київ-Одеса).

Довелось мені також працювати 7 років на проектно-вишукувальній роботі в Харківській філіалі Всесоюзного інституту «Промтранспроєкт» – об'їздив майже половину Союзу...

А від кінця 1964 року став я аспірантом ХАДІ на кафедрі дорожньо-будівельних матеріалів. У середині 1965 року одружився.

Деяко анекдотичним елементом при одруженні було те, що я не знав, коли познайомився з моєю майбутньою дружиною, що вона є «комсомольська богиня» – секретар Харківського обкому комсомолу. В моїх очах вона була швидше богинею грецькою – Венерою Мілоською. Знав я лише, що вона «працює в комсомолі». Потім стала моя – тоді таки дійсно кохана й щиро шанована мною – дружина аспірантом кафедри історії КПСС в одному з вузів Харкова. Працювала вона, як проклята чи свята, це при тому, що ще в 1966 році народився у нас син. Але на харківському тлі були ми «білими воронами» - розмовляли й поміж собою і з сином українською мовою. «Мій тато – українець», заявив якось мій син котрим з наших гостей, насмішивши цим багатьох манкуртів. З певною долею «гумору» поставились до українства нашої родини й деякі україножерчі інстанції. А тут іще, як на гріх, без жодної консультації з «компетентними органами» почав я з 1965 року листуватися з різними іноземними колегами-шляхобудівниками, одержуючи від них копії технічних статей по темі моєї дисертації. І писав я листи і німецькою, і англійською, і данською, і шведською, і польською мовами... «Немає

більшої ненависті, як ненависть незнання до знання», – мовив котрийсь там з великих... (Хоч і на дилетантському рівні, але мовами я цікавився і в деякій мірі їх знав...) І ось стали копії статей, які я одержував із-зі кордону, випромінювати такі «амбре», такі «букети моєї бабушки», що, читаючи їх, я чманів, але ще не усвідомлював, від чого... Потім таки второпав, що від іноземних дописів. До речі, й листи іноземних колег стали випромінювати запаморочливі пахощі: «хтось» був дуже невдоволений моєю поведінкою і гуманно, в дусі «научного управління обществом» намагався її покращити. (Не втримаюсь, щоб не відзначити, що двічі – в грудні 1960 та в березні 1974 року мені дуже чемно пропонували стати сексотом і двічі я, також чемно, але твердо відмовлявся). А з дружиною у нас ішли безкінечні дебати на політичні теми... Ці дискусії нерідко закінчувались сварками. І не дуже усвідомлювали ми – двоє наївнячків – що при цьому кожне слово як доцента історії КПСС, так і невдахи-аспіранта фіксується «кимось»...

Одного разу моя дружина почула якісь незвичні звуки за нашими вхідними дверима. Вона раптово їх відчинила і побачила сусіда, який присів навпочіпки, заглядаючи в замочну скважину наших дверей. Цей сусід працював інженером, а крім того, на громадських засадах, був керівником всіх народних дружин сприяння міліції в ... районі міста Харкова. Вочевидь, мав він і третю посаду. Оскільки тоді, 1969 році, електронне спостереження за мешканцями квартир ще не було налагоджене (читай мою примітку та спогади чекіста на стор. 123), то й доводилося тоді представникові другої найстародавнішої професії користуватися прадідівськими методами. (Взагалі був він цікавим оповідачем. Зокрема, дуже мальовничо розповідав, як в перші дні війни – на Ленінградському фронті – його раптово зупинив сам ... маршал Ворошилов і відважив йому, тодішньому молоденькому лейтенантику, два добрячих ляпаси. А його начальника, капітана, застрелив тут таки, на місці). Одначе від часів війни повернімося до доби «научного управління обществом».

З часу чехословацьких подій 1968 року «последовали оргвыводы» у вигляді психотропного, злочинного впливу на нас обох. Як на найпростіший (на початковому етапі катування) приклад такого «научного управління обществом» можна вказати на обробку коміра чи кашне жертви тим чи іншим хімікатом, який обумовлює ту чи іншу поведінку людини. До речі, про поведінку: не маю я сумнівів, що той «отаманський синдром», яким вражена значна частина керівників різних українських національно-демократичних організацій і який заважає їм дійти до злагоди, обумовлений не стільки їхніми природними вадами, скільки тим, що й зараз україножери піддають їх психотропній обробці (є зокрема, й такі злочинні хімікати, які обумовлюють взаємне озлоблення жертв).

Що стосується нашої сім'ї, то психотропне катування особливо посилювалося з наближенням терміну майбутнього вступу нашого сина до школи – виявилось, що україномовні школи в Харкові відсутні і я почав писати аж ніяк «не верноподданнические» листи-заяви з цього приводу в різні високі інстанції. Врешті, наша українська советська сім'я не витримала злочинного тиску «научного управління обществом» і ми розлучились. Через два роки я одружився з іншою. Цей шлюб триває і понині.

Особливо люто почали катувати знову мене психотропними засобами відтоді, коли мене було обрано людьми з котрими я працював 26 років, головою осередку «Просвіта» при Харківському автошляховому інституті.

Правильно характеризуючи харківський театральний фестиваль «Березіль» 1993 року в газеті «Нова Україна» (1993 рік, число 2 чи 3), автор характеристики дуже влучно зауважує, що під час фестивалю серед харківської «русскоязычной благородной публики» можна було зрідка побачити й хохлячу, обов'язково пришелепкувату пику. На превеликий жаль, дійсно так воно й було (і так воно, здебільшого, і є). І, як на мій погляд, дуже шкода, що автор згаданої хоч і сумної, але талановито поданої, прекрасної характеристики фести-

валю «Березіль», не мав часу замислитись над тим, чого це ті хохлячі пики обов'язково пришелепкуваті – тому що такими вродила їх мати, чи тому, що такими робили і роблять їх за допомогою злочинних психотропних засобів україножери?

То ж я, усвідомлюючи свою неспроможність пробити своїм лобом, самотужки, мур ординського злочинства здатен лише порадити порядним людям, перш за все, звертати увагу на таке:

а) чи після спілкування з якоюсь конкретною особою ви почуваете себе кепсько?

б) чи не крутився під час спілкування біля вас хтось конкретний третій? (таким чином є шанс виявити хоча б деяких безпосередніх виконавців геноциду, широкомасштабно здійснюваного проти української нації).

Отже, в епоху науково-технічної революції геноцид проти української нації здійснюється не тільки за допомогою концтаборів. кулі та мотузка. На жаль, переважна більшість засобів масової інформації навіть після появи сотень зомбійованих людей біля Софії Київської, мабуть, воліють заговорити про це років через 60 – як про голодомор 1933 року, але чи існуватиме в такому разі тоді українська нація? Невже і в цьому випадку доцільно бути ультрагарновихованим, керуючись сентенцією великого «хохла» – А. П. Чехова: «Гарне виховання полягає не в тім, щоб не розлити вино на скатертину, а в тім, щоб не помітити того, якщо це робить твій сусід».

Чи може буде доцільним згадати Шевченкове з його Юродивого»: «А ми дивились і мовчали та тільки чухали чуби»...

Ще одним прикладом з мого власного гіркого досвіду є зокрема злочинна неодноразова обробка мене психотропним засобом в моєму житлі в багатоквартирному будинку з якихось прихованих приладів *селективної дії* (технологія дії злочинних прихованих приладів мені не відома) читай примітку на сторінці 123). Не маю сумніву, що я є далеко не єдиною подібною жертвою. Але переважна більшість таких жертв, на

відміну від моветонного Гавриленка, воліють про це благо-честиво мовчати, не бажаючи здобути реноме «неадекватного». Неперевершені злочинні вчені садисти-психологи – фахівці в галузі українознавства – з задоволенням потирають руки – «хохли» сором'язливо, толерантно мовчать відносно таких злочинів, хоч представники інших народів, вихованих не в рабському дусі, в нашому становищі щонайменше вили б вовками.

Наприклад, восени 1996 року начальник відділу культури Харківської обласної адміністрації запросив до виступу по телебаченню (з приводу 90-річчя від дня народження Івана Багряного) чотирьох харків'ян, в тому числі й мене. В призначений час всі ми зайшли в Держпром до вестибулю телебачення, повісили свої пальта, кашне та шапки за п'ять метрів від міліціонера-вахтера і піднялися вгору до входу в приміщення студії телепередачі. Там нас чемно «помаринували» хвилин 15. Після того повідомили, що передача про Багряного переноситься на одну годину. Зійшли ми вниз, одяглися. Відразу відчув я, з мого попереднього гіркового досвіду, що мій верхній одяг вже оброблено одурманюючим психотропним хемікатом. Одяг моїх колег, очевидно, був також підданий злочинній обробці, включно з одягом начальника відділу культури. Такий висновок зробив я з поведінки, слів та раптової взаємної агресивності колег. Через годину ми таки провели передачу про І. Багряного, але її якість була в значній мірі погіршена нашою загальною очманілістю.

Тверджу також, що нерідко й мікрофони бувають обладнані якоюсь підлотою, в результаті чого наші дійсно українські, глибоко шановані мною виступаючі становляться «косноязычними», безкінечно «екаючими» та кашляючими промовцями.

Отака вона – наша сучасна дійсність та минувшина – не лише колишні оstarбайтери, а майже всі *свідомі* українці в українській державі є об'єктами бездоганно організованого терору з боку україноненависників. Не всі мені повірять, бо «низких истин нам дороже нас возвышающий обман».

Воістину, нищість україноненависників є безмежною...

Почав я ці свої фрагментарні спогади рядками Бориса Мозолевського. Наведу ще слова цього Українця, звернені до розуму, серця та душі позбавлених історичної пам'яті та національної гідності малоросів та хохлів:

Щоб знало межі недолуге бидло
Й сиділо мовчки, підле, на цепу,
Мене на пострах видовбали ідолом
І високо поставили в степу.

Я міг би стати жорнами і домною,
Лягти в бруківку, звестися мостом.
Але мені дано стояти догмою
На куцях ніжках з дутим животом.

Століттями я глухну тут від грому,
А люди йдуть та йдуть на манівці.
Переді мною хилиться сірома
Й таємно посміхаються жерці.

Мені вже сонце випекло зіниці,
Щоб я не бачив вашої ганьби!
До мене підлітають тільки птиці,
Бо лиш крилаті гідні боротьби.

А люди, нарікаючи на долю,
Бояться, темні, очі підвести.
Моя душа зчорніла вже від болю
За те, що ви сліпі, немов кроти!

Торкніться вуст німих моїх руками,
Й моє мовчання жах ваш розжене!
Я тільки камінь, грубий сірий камінь! –
У барикаду покладіть мене!

Щойно спав мені на думку ще й доречний тут фрагмент твору нашого титана – донеччанина Василя Стуса, присвячений катованому в той час героєві, землякові – Іванові Світличному:

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав.
Чи людська добрість – тільки добрість,
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденного в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жить?
Коли тебе, мій друже, покарають -
куди втечу від сорому й ганьби?
Тоді прости, прощай, проклятий краю,
вітчизно боягузів і убивць.

ДОДАТКИ

HAPPY END? Доля подружжя Бунтів

Доля подружжя Марії Тимофіївни та Михайла Федоровича Бунт змальована у невідправленому листі їхніх синів – Всеволода та Ярослава – до Президента Ющенка.

Шановний пане Президент!

Це звернення до Вас викликане величезною виною перед нашою мамою Бунт-Лисенко Марією Тимофіївною тому, що не можемо з чистою совістю закінчити свій життєвий шлях, не здобувши її реабілітації. Ми дуже добре знаємо її як чесну людину і патріота нашої рідної України.

Прохання про перегляд обвинувачення диктується ще й тим, що із здобуттям Україною незалежності погляд на національну самостійність України за ці 12 років, сподіваємось, змінився. За незалежність України були замучені і вбиті мільйони українців, їх прах вимагає хоча б посмертного виправдання, пошани і пам'яті.

З проханням звертаються до Вас інвалід Вітчизняної війни, учасник бойових дій 1941 – 1942 років Бунт Всеволод

Подружжя Бунт Михайло Федорович та Бунт-Лисенко Марія Тимофіївна. Фото 1936 або 1937 року.

*Марія Тимофіївна Бунт-Лисенко
в 1931 році зразу після закінчення
Харківського педінституту
(Інститут соціального виховання).*

Михайлович (II група інвалідності), а також його рідний брат – Бунт Ярослав Михайлович (II група інвалідності).

Викладаємо коротку біографію мами Бунт-Лисенко Марії Тимофіївни, засудженої за націоналістичну діяльність в період окупації німцями України:

Народилась 28 вересня 1901 року в місті Люботин Харківської області. Її батько, Лисенко Тимофій, наш дід, працював службовцем на залізниці. Її мама, наша бабуся, померла від застуди, коли мамі був тільки рік. Батько мами Лисенко Тимофій в 1904 році завербувався в

Сибір. Працював в Іркутську службовцем на залізниці. До Іркутська забрав свою дочку Марію.

Мама закінчила в Іркутську гімназію. Навчалась заочно в університеті. Працювала вчителем в українській школі (запис із трудової книжки).

В 1922 році переїхала з чоловіком на Україну в м. Валки Харківської області. Працювала вчителем хімії і біології в школах. В 1931 році закінчила заочно Харківський інститут соціального виховання (запис із трудової книжки).

В 1937 році, в зв'язку з арештом чоловіка, Бунта Михайла Федоровича, була звільнена з роботи і з двома дітьми виселена з квартири. Після звернення до Верховної Ради України в 1938 році одержала дозвіл працювати вчителем в середній школі м. Валок з обов'язковою умовою: на кожній лекції

Службове
посвідчення
Марії
Тимофіївни
Бунт-Лисенко.
Архів родини
Бунт.

вихваляти уряд і особисто Сталіна, а також вести антирелігійну пропаганду. Її уроки відвідував син Всеволод.

Під час наступу німців хотіла евакуюватись, але через відсутність транспорту залишилась з молодшим сином Ярославом на окупованій території. Старший син Всеволод навчався в Харківському інституті залізничного транспорту і вступив добровольцем до армії.

Під час окупації мама зі своєю знайомою Чернухою Е. А. організувала дитячий дім для дітей-сиріт і дітей, батьки яких були в армії. Їжу для дітей збирали у населення.

Коли в м. Валки почався голод, дитячий дім перевели в сільську місцевість. В наступний період окупації, щоб не

*Марія Тимофіївна Бунт-Лисенко
в 1937 році, ще до арешту Михайла
Федоровича.*

вмерти з голоду, мама із сином Ярославом ходили в глухі села Дніпропетровської області, де обмінювали речі на продукти.

В 1942 році мамі з Ярославом вдалося виростити урожай картоплі і проса, що дало змогу вижити. Школи не працювали. Більшість їх було зайнято під казарми. Німці заявляли, що їм грамотні українці не потрібні. Мама з іншими вчителями звертались до старостів (їх призначали німці) з проханням відкрити початкові

школи. Пізніше це визнали як співробітництво з окупантами. В цей період в м. Валки була організована спілка «Просвіта». Спочатку мама працювала в ній технічним секретарем, а пізніше ввійшла як член правління (фундатором). З початку і до кінця своєї праці в «Просвіті» мама займалась роботою по організації відкриття шкіл в м. Валки і в районі. Допомогали їй Чернуха Е. А. і Білецький Григорій Якович. Про цей період добре знає молодший син Ярослав, так як багато питань обговорювалось вдома.

В зв'язку з відсутністю інформації в той час мало хто вірив в повернення Радянської влади. В народі вірили, що потрібно мати свою Українську державу і готувалися до боротьби з німцями. Про звірства німців відомо багато. В центрі Валок вони поставили шибениці і систематично карали людей. Для залякування зганяли мешканців. Так, з самого початку, були страчені заручники, які хотіли кинути гранату у вікно кімнати, де знаходились німці. Через це були повішені 13

кращих викладачів Валківського району, які залишилися для підпільної боротьби з окупантами. Населення ненавиділо німців за різні злочини, вчинені ними. Викристалізовувалась думка на користь рішення національного питання шляхом утворення самостійної України.

Про те, що необхідно боротись з німцями, посвідчить той факт, що з мовчазної згоди мами син Ярослав збирав боєприпаси і зброю, покинуті Червоною Армією, і закопував їх на подвір'ї хати, де ми жили з мамою. Очевидно, все це можна знайти й зараз. На хвіртці біля хати висів наказ німецького коменданта: за нездачу і схоронення зброї розстріл на місці.

Через місто Валки пролягає траса, яка з'єднує м. Харків і м. Полтаву. Під час боїв місто тричі ставало фронтовим містом і, за винятком околиць, було спалене і зруйноване.

Мама разом з Білецьким Г. Я. виїхала в Кіровоградську область, в село Перегонівка, де був радгосп і цукровий завод. Мама працювала на цукровому заводі хіміком до самого арешту в 1946 році.

В 1946 році її було засуджено за націоналістичну діяльність в період окупації на 10 років таборів. Під час суду в м. Харкові були спекотні дні, вікна в залі суду були відкриті. Під вікнами стояли родичі обвинувачених і слухали весь процес суду. Працівники суду-трибуналу це не забороняли. Син Ярослав знаходився серед родичів підсудних і майже все запам'ятав. Ніяких доказів на адресу мами, крім участі її в організації «Просвіта», висунуто не було. Нікого вона не зраджувала і нікого не звинувачувала. На суді прозвучали звинувачення на адресу мами мешканкою міста Валки Попільних, яка була в суді для підсилення обвинувачення як платний агент НКВД. Весь її виступ був надуманим і брехливим. Під час перерви я (Ярослав) розмовляв із захисником мами. Захисниця мами стверджувала, що особливої вини Бунт-Лисен-

*Бунт Михайло Федорович у війську.
1914 рік.*

ко М. Т. немає. Зашкодила та обставина, що чоловік мами, Бунт Михайло Федорович, був репресований в 1937 році. Так і було записано в постанові суду про те, що Бунт-Лисенко М. Т. займалась націоналістичною діяльністю і цим помстилася радянській владі за репресованого чоловіка. Її колега Чернуха Е. А. за рішенням суду була звільнена.

Наш батько Бунт Михайло Федорович родом із селян. В Іркутську працював на різних

роботах. Одружився з нашою мамою, і разом вони виїхали в 1922 році на Україну. У Валківському районі працював інспектором шкіл. Потім директором неповної середньої школи в місті Валки. Викладав в школі українську і німецьку мови. Закінчив заочно Московський інститут іноземних мов.

З часів голодомору на Україні в 1933 році організував в школі безкоштовні обіди для школярів. 1936-1937 роки: організував будівлю нової школи. Був принциповою, чесною людиною. Як член правління Райпотребкооперації в м. Валки на одному із засідань категорично заперечував проти списання продуктів на школу, які НКВД забирало для масових гулянь працівників НКВД (зі слів мами). В 1937 році батька було заарештовано в числі 9 мешканців міста Валки по відомій рознарядці, затвердженій Сталіним в 1937 році, про виявлення нелояльних до радянської влади людей – «ворогів народу». В тім же 1937 році без суду, за рішенням НКВД, був розстріляний. Мамі була видана довідка в НКВД про те, що її

Службове
посвідчення
Михайла
Федоровича
Бунта.
Архів родини
Бунт.

чоловік, Бунт Михайло Федорович, засуджений за націоналістичні погляди і шпигунство на 10 років без переписки. І тут не обійшлося без брехні. В 1946 році по запиту Ярослава була видана довідка про смерть Бунта М. Ф. в 1945 році від послаблення діяльності серця. Бунт М. Ф. реабілітований в 1959 році (довідки додаються).

Брат нашого батька, Павло Федорович, був обдарованою, талановитою людиною, знав 5 іноземних мов, перекладав книги письменників і вчених з англійської на українську мову. До арешту працював в Наркоматі сільського господарства України, заарештований і розстріляний в 1937 році. Реабілітований в 1989 році (довідка додається).

Білецький Григорій Якович, працівник Валківської «Просвіти», був її організатором (фундатором), як і інші декілька чоловік цієї організації, інвалід, безногий (не було однієї ноги до самого паху). За його ініціативою наша мама ввійшла в «Просвіту». Був заарештований в грудні 1944 року. Засуджений, як сказано в довідці про реабілітацію, за зраду Батьківщині. Помер в тюрмі після суду. Реабілітований в 1991 році (довідка додається).

Після початку війни я, Всеволод, будучи студентом другого курсу Харківського інституту інженерів залізничного транспорту, 17.10.1941 року добровольцем вступив до Червоної Армії. З 1 грудня 1941 року був на фронті. Був бійцем в складі 10 танкової бригади 10 МСПБ – мінометником. 16.05.1942 року в бою під містом Харків був тяжко поранений. Завдяки друзям з мінометного відділення був доправлений в медсанбат. Лікувався в госпіталях, рік працював, знову лікувався до 10.03.1944 року. Потім із госпіталю міста Алма-Ата (інвалідом Вітчизняної війни II групи) поїхав на Батьківщину в місто Валки, а потім – до мами, в Кіровоградську область. Працював з червня 1944 року на Перегонівському, а потім Сабліно-Знам'янському цукрозаводах теплотехніком, старшим теплотехніком, начальником ТЕЦ. Трудовий стаж 47 років.

Я, Ярослав, закінчив в 1941 році сім класів. У зв'язку з початком війни трактористи з колгоспів були призвані в армію. Для поповнення кадрів при Валківській МТС були організовані курси трактористів, які я закінчив на відмінно. Мені було 14 років і по цій причині, а також через слабкий фізичний стан мене на роботу в МТС трактористом не взяли. Перед приходом окупантів працював в сусідньому з Валками колгоспі пастухом.

Жив разом з мамою до березня 1943 року. Дякуючи походам з мамою в райони Дніпропетровської області для

обміну речей на продукти вдалось уникнути голоду. Знаю, як свідок, що мама вважала своїм обов'язком організувати під час окупації школи. Для цього вона стала працювати в «Прогресі». Всю молодь мого віку фашисти забирали в Німеччину на примусові роботи. Дякуючи випадку вдалось сховатися від фашистів. Багатьох, які ховались, фашисти розстрілювали на місці. Так було вбито 35 чоловік в м. Валки.

Під час боїв, при проходженні фронту через місто Валки мені вдалось разом з товаришами Лутинським В. і Свержевським В. вийти із оточення. Під час евакуації працював в колгоспі ім. 12 Років Жовтня в с. Кутузовка Микитівського району Вороніжської області. Після звільнення м. Валок повернувся туди. З 1944 року по 1948 рік навчався в технікумі промислового транспорту м. Харкова. Після закінчення направлений в м. Узлову Тульської області механіком гаража. Пізніше закінчив Тульський політехнічний інститут (вечірню форму). Останні 16 років, перед виходом на пенсію, працював головним інженером Приокського Територіального Транспортного Управління в м. Тула.

Все життя ми з братом Всеволодом дякуємо татові й мамі, які виховали в нас працелюбність, чесність, хворобливе несприйняття черствості й підлості. Велике бажання бачити Україну – за Шевченком Т. Г – «вільною й щасливою».

Прохання про перегляд справи мами направлялось на ім'я Генерального секретаря ЦК КПРС Черненко. Також на ім'я президента України Кравчука. Перевіркою займався працівник КДБ м. Кіровограда підполковник Зибін Веніамін Григорович. Він забрав у мене, Всеволода, передсмертний лист мами, в якому вона писала, що вона засуджена несправедливо за чесне служіння українському народу. Писала про те, що була оббрехана Попільнух, яка працювала на КДБ. Я, Всеволод, просив Зибіна повернути цей лист, але він його так

і не віддав. У мене склалось враження, що Зибін старався не
найти справедливого рішення, а працював на дискредитацію
нашої мами.

Бунт-Лисенко Марія Тимофіївна вмерла в віці 51 рік від
тяжких умов в таборах і знуцання табірних слідчих, які
викликали її по ночах і пропонували зізнатися в тому, що вона
організовує підпільну націоналістичну організацію в таборі.
Померла Бунт-Лисенко Марія Тимофіївна в таборі Мордовсь-
кої АССР ст. Потьма п/о Явас п/я 38510 15.09.1952 р.

Просимо Вас дати вказівку переглянути справу мами, а
також повернути нам її передсмертний лист. При цьому
додаємо копії реабілітуючих листів.

* * *

Трудові книжки Марії Тимофіївни Бунт-Лисенко та Михай-
ла Федоровича Бунта відображують життєвий та трудовий
шлях подружжя Бунтів від 1922 до 1937 року, тобто до розстрі-
лу Михайла Федоровича:

1922 – м. Валки, він – інспектор шкіл, вона – вчителька;

1924 – с. Таранівка, він – директор школи, вона – вчителька;

1930 – с. Огульці, він – директор школи, вона – вчителька;

1930 – м. Валки, він – директор школи №2, вона – вчителька.

* * *

“There is always room for improvement”, тобто «завжди є
обсяг для вдосконалення», – кажуть англійці.

Дещо вдосконалюється й життя. Вже після того, як вийшли
три наклади книги «Валківчани...», апеляційний суд Хар-
ківської області 24 жовтня 2007 року виніс ухвалу іменем
України стосовно Бунт-Лисенко Марії Тимофіївни.

Вирок суду був такий:

Подання в. о. прокурора Харківської області задовольнити. Вирок військового трибуналу військ МВС Харківської області від 7 вересня 1946 року, ухвалу військового трибуналу військ МВС Українського округу від 29 жовтня 1946 року та постанову Президії Харківського обласного суду від 11 жовтня 1991 року – скасувати, а справу відносно Бунт-Лисенко Марії Тимофіївни провадження закрити на підставі п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України у зв'язку з відсутністю в її діяннях складу злочину. Визнати Бунт-Лисенко Марію Тимофіївну необґрунтовано засудженою та реабілітованою на підставі ст. 1 Закону України від 17.04.1991 року «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні».

З приємністю констатую цей факт в цьому четвертому виданні моєї книги. І знову, як реквієм, спадають на думку рядки Ліни Костенко: «Що писав би Шевченко у 33-му та 37-му роках? Певно, побувавши в Кос-Аралі, побував би ще й на Соловках... Тепер же засипаний снігами, пісками й кременем – був би реабілітований – хоч посмертно, зате «своевременно»...

Газета «По-харьковски» опублікувала допис «Суд виправдав вчительку через 61 рік». Педагог за фахом, під час гітлерівської окупації вона була секретарем Валківського товариства «Просвіта». Головою Валківської «Просвіти» був Лобода Микола Іванович. В 1946 році він був засуджений до 25-річного ув'язнення в катівнях ГУЛАГу. Марію Тимофіївну засудили до 10 років концтаборів. Коли через рік її син Ярослав домігся побачення зі своєю засудженою матір'ю, він не впізнав її – від неї залишилися лише шкіра й кістки. Марія Бунт-Лисенко витримала 5 років концтабору у Мордовії й померла на 51-му році життя. Слава Героїні!

Незадовго до смерті в концентраційному таборі Марія Тимофіївна написала цього вірша:

Нудьга гнітить і дуже серце скніє,
Німа, холодна пустка у душі...
Де ти, утрачена надіє?
Прийди і зворуши.

Нехай моєю мрією ти будеш,
Нехай зумієш знову одурить,
Проте, в мені життя ти знов розбудиш
хоча б на мить...

Я знемоглась морозом лиходійним,
Моє життя пригнічено в цвіту,
І я дивлюсь спокоем безнадійним,
І я дивлюсь у тьму пусту...

Кудою йти і нащо сподівання,
Коли мети в моїм житті нема,
Коли утрачена надія і бажання –
усе дарма.

Я чашу випила і муки, і страждання –
Велику чашу, сповнену ущерт...
Тепер в мені нема вагання –
Життя чи смерть.

Вже після смерті авторки цього вірша було передано синам її товаришкою по концтабору.

Немає аналогів цій справі в юридичній практиці України, каже адвокат Сергій Веприцький, який домігся виправдального вироку в 2007 році. Є зобов'язання держави перед громадянином – забезпечити його безпеку, тобто не допустити окупантів або евакуювати громадянина. В свою чергу, вчителька вчинила як законослухняний громадянин. Вона забезпечувала освіту населенню навіть під час окупації. Марія Бунт-Лисенко є героєм, і держава мусить не лише реабілітувати її, але й віддати належне її подвигіві. Слава Героїні! (Читай також с. 93, 94).

Ознайомився я в ДАХО (ф. Р6452, оп. 3, справа 940) з матеріалами справи чоловіка героїні, директора Валківської школи № 2 Бунта Михайла Федоровича, 1895 р. н., засудже-

ного в 1937 році за статтею 54, п. 6 УК УССР. Цитую мовою оригіналу:

Обвинён в преступных действиях, выразившихся в том, что он националистически настроен, имел связь с расстрелянным Бабюком, имеется подозрение, что Бунт проводит контрреволюционную работу.

Бунт М. Ф. в Валках с 1921 года, приехал из Иркутска. Служил секретарём и инспектором уездного Наробраза. Общителен. Окружал себя валковчанами – украинскими националистами. Его высказывания о 1933 годе были, что это умертвление украинцев было специально данным заданием свыше. «Сейчас умных людей – а в особенности украинских националистов – затравливают» – говорил Бунт... «По поводу расстрела писателя Шевченко из села Минковка Бунт говорил, что Шевченко ни в какой организации не был, а надо запугать народ – вот и расстреливают.

В «деле» Зюбана Д. Н. (ф. Р6252 оп. 4 ед. хр. 2471 с. 101) мовиться:

Зюбан Д. Н. также является участником украинской националистической организации; получал в 1934 году от её руководителя – Бунта Михаила Фёдоровича – задание: не изучать со школьниками революционных песен, а учить их украинским песням, вести подрывную работу в колхозах.

В справі Бунта Михайла Федоровича на сторінці 11 надруковано:

Следственное дело Бунта М. Ф. направить в тройку... Бунт
НЕ СОЗНАЛСЯ. НАЦИОНАЛИСТ.

ст. лейтенант НКВД Барбаров
мл. лейтенант НКВД Янкелевич.

Відомо, яким нелюдським тортурам піддавали чекісти своїх жертв (читай, зокрема, автобіографічний твір Івана

Багряного «Сад Гетсиманський»). Михайло Бунт витримав всі ці жахливі катування – вистояв. Врешті впав від катівської кулі – зламаний, але не зігнутий... Слава Герою!

Далі на сторінці 13 подано:

Акт

г. Харьков 1937 г. 17 XII.

Мы, нижеподписавшиеся: комендант ХОУ НКВД – Зелёный, прокурор – Дегин, нач. спецкорпуса Кашин, сего числа в 21⁴⁴, на основании приказа зам. нач. УНКВД по Харьковской области майора Госбезопасности т. Рейхмана от 16.XII.37 привели в исполнение приговор над осуждённым к расстрелу Бунт М. Ф., о чём и составлен настоящий акт.

Отже, горезвісну «тройку» уособив собою один чекіст т. Рейхман.

Далі подаю дві світлини з домашнього архіву колишньої валківчанки Тетяни Аристархівни Сільванської. На першому фото випускного 7-го класу 1936 року бачимо директора школи (в темному костюмі, білій сорочці з темною краваткою) – Михайла Федоровича Бунта. Він викладав українську та німецьку мову. Закінчив заочно Московський інститут іноземних мов. В 1920-х роках був директором школи в селі Таранівка. Від 1932 року працював директором Валківської школи № 2. Збудував там нову двоповерхову будову школи. Під час геноциду 1932–33 року організував у школі безкоштовні обіди. Був принциповою й чесною людиною, на громадських засадах був членом правління Райпотребкооперації в м. Валки. На одному з її засідань категорично заперечував проти незаконного списання шкільних продуктів на оргії енкаведистів. В 1937 році був заарештований одночасно з іншими дев'ятьма жертвами репресій.

Поруч з М. Ф. Бунтом (біля його лівої руки) сидить Ганна Всеволодівна Сільванська – вчителька математики, фізики та завпед. Поруч з нею – ще одна вчителька математики – Марія Митрофанівна Пономаренко. Біля неї (в білій сорочці й темному

Валківська школа №2. Випускний 7-й клас 1936 року.

*Педагоги Валківської школи №2. 1936 або 1937 рік. Зліва: Куценко Борис Миколайович, фізик; стоїть Бунт-Лисенко Марія Тимофіївна; сидить Тимченко Файна Федорівна; директор школи Бунт Михайло Федорович; ліворуч від директора Попова Марія Т.; у вишиванці вчитель креслення і малювання Василь Васильович Буров (мешкав у Ков'ягах); крайня праворуч Сільванська Ганна Всеволодівна, поруч із нею Пономаренко Марія Митрофанівна.
Архів родини Бунт.*

піджаку) вчитель фізики – Борис Миколайович Киценко. Біля правої руки М. Ф. Бунта сидить вчителька української мови – Марія Тихонівна Попова. Поруч з нею (в темній сукні з білим комірчиком) вчителька хемії та біології – Марія Тимофіївна Бунт-Лисенко. Біля неї – вчителька географії Фаїна Федорівна Тимченко. Поруч з нею (на краєчку) сидить піонервожата. Решта – учні.

На поданому нижче ще одному фото зображено випускний 7-й клас 1934 – 35 р. В лівому верхньому куті світлини бачимо (в білій сукні та білій хустинці) вчительку російської мови та літератури Ольгу Василівну Щербину. Саме вона мала достатньо громадянської мужності, гуманності та обсягу свого житла, щоб в 1937 році (після арешту й розстрілу М. Ф. Бунта) надати у себе притулок членам сім'ї жертви більшовицького терору (дружині й двом хлопчикам). В тому ж задньому ряді – майже по центру – стоїть Михайло Федорович Бунт (у сорочці-вишиванці). Перед ним стоїть, трохи закриваючи його обличчя, Марія Тимофіївна Бунт-Лисенко, його дружина. Від неї вниз сидить (у білій сукні) Ганна Всеволодівна Сільванська. Перед нею сидить її донечка – Тетяна Аристархівна Сільванська. Саме вона ідентифікує зараз персонажів на цих двох фотографіях. Вона вважає, що хлопчик у білій сорочці-вишиванці, як і М. Ф. Бунт, підперезаний чорним поясочком, який лежить по центру внизу фото, є Ярославом Бунтом. Але сучасний Ярослав Михайлович Бунт не поділяє цієї думки. Поруч з М. Ф. Бунтом стоїть вчитель фізики Яків Мартинович Соса. Біля нього – Гордієнко Семен Малахович. А біля його лівого плеча стоїть вчитель співів – Зюбан Дмитро Наумович, невдовзі також закатований «умом, честью и совестью нашей эпохи». Поруч з Д. Н. Зюбаном стоїть Тимченко Фаїна Федорівна – географ.

Вищезазначена Ганна Всеволодівна Сільванська відразу після арешту М. Ф. Бунта в 1937 році була, як свідок, допитана чекістами і надала арештованому дуже гарну, об'єктивну характеристику, яку катюги не взяли до уваги й розстріляли свою жертву. В кінці 1950-х років вона знову була допитана як

Валківська школа №2. Випускний 7-й клас 1934-35 року.

Духовий оркестр Валківської школи №1. Верхній ряд: зліва басист Анатолій Шило; крайній праворуч, теж з басом, Сева. Другий ряд: третій зліва Сенчук (?) Сергій, четвертий – керівник оркестру Котляр Іван Якович, п'ятий – Зінченко Андрій, шостий – Зюбан Мирон, син закатованого Дмитра Наумовича Зюбана; сьомий, що поклав руки на розтруб басу – Ярослав Бунт, син розстріляного Бунта Михайла Федоровича. Внизу на підлозі посередині – однокласник Ярослава Сергій Сердюк (сиділи за однією партою до 4-го класу). Потім був він остарбайтером. Згодом став професором, доктором біологічних наук. Помер у віці 62 років. Імен та прізвищ решти хлопців Ярослав Михайлович не пам'ятає. Архів родини Бунт.

свідок у справі Бунта М. Ф. і знову мала мужність дати «ворогові народу» якнайкращу характеристику. Цього разу це сприяло реабілітації Людини.

Дочка Ганни Всеволодівни – Тетяна Аристархівна Сільванська – активно сприяла реабілітації Марії Тимофіївни, виступаючи як свідок під час судового процесу в жовтні 2007 року. Свідками були також Лутинський Віктор Павлович, Ярова Клавдія Кіндратівна, Андрусенко Микола Іванович – народний артист України. Талановитий адвокат Сергій Веприцький майстерно побудував захист. Ще одній героїчній Людині офіційно повернено її честь і гідність. Посмертно. На 17-му році «незалежності» України, яка й сьогодні в значній мірі, і духовно і фізично, перебуває в лабетах все тих же окупантів. «Чем хуже, тем лучше», – ось їхнє таємне гасло. Тому й «маємо те, що маємо»...

Як реквієм по закатованим лунають слова наддніпрянця Григорія Чупринки, який і сам поліг зі зброєю в руках, як і генерал УПА Тарас Чупринка (Р. Шухевич) у борні за волю України.

Не падай, не падай! Тут сили ворожі
вітатимуть гибель твою,
тут в'януть під регіт скривавлені рози
у ріднім проклятім раю.

Дивись, як схилилась голівка лілеї,
що так дивовижно цвіла,
дивись, як розноситься цвіт орхідеї,
що вчора, ще вчора жила!

Тут тільки терни, мов тирані свавільні,
на свіжих могилах цвітуть...
І живлять їх соки криваві могильні
і сльози, що з неба падають.

То сльози загублених світлих, прекрасних,
замучених, ніжних квіток.
Лежать вони сумно в могилах завчасних,
і душить їх темний куток.

Тут смерть бенкетує, тут сили ворожі
загублять всі сили твої;
зів'януть під регіт скривавлені рози,
пісень не скінчать солов'ї...

Не падай, не падай! Збери свої сили
і світоч неси до кінця!
Тут б'ються, хоч бачать завчасну могилу,
могутні, відважні серця!

Воїн УПА, валківчанин Андрій Матвієнко (с. 95), герої-валківчани Михайло Бунт, Марія Бунт-Лисенко, Дмитро Зюбан та інші українські патріоти-валківчани протидіяли сатанізму і полягли зламаними, але не зігнутими. Могутні, відважні серця!

ДОКУМЕНТИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОСВІТ

Зробив я виписки з низки архівних документів, де йдеться про діяльність просвітянських осередків (може, це знадобиться й іншим краєзнавцям).

ДАХО, Ф. Р-476, оп. 1, справа 154

Сторінка 96

Протокол першого організаційного зібрання товариства «Просвіта», яке відбулося 20-го травня цього 1921 року в хуторі Манченковім.

На зібрання з'явилося 19 душ. Одноголосно заставили головою зібрання Р. Еткала, замісник А. Ярош, секретар А. Бобенко. Доповідь робив А. Ярош: про сучасне становище хуторянської молоді та про не єдність культурно-освітньої праці. Одноголосно вирішили заснувати товариство, яке б задовольняло духовні потреби хлопців та дівчат хутора. Після повідомлення про різні культурно-освітні гуртки Еткалом зібрання одноголосно зостановлюється на гурті «Просвіта», для чого й вирішено заснувати товариство «Просвіта».

А. Ярош додав зібранню статут Державної форми товариства «Просвіта»; зібрання цілком згоджується з ним і після цього переходить до виборів Правління-Ради товариства «Просвіта». Після закритої балотировки по більшості голосів в Раду були обрані: О. Т. Трипілець, А. Бобенко, Г. Никоненко, В. Літкевич і Я. Грошова; в кандидати обрані: А. Коваленко, Р. Еткало.

Після такої балотировки більшістю голосів обрали Головою Ради О. Трипілець, замісником його Я. Грошову, скарбником А. Бобенко. Одноголосно ухвалили членські внески

розміром п'ятсот карбованців. Наказали Раді, щоб вона поспішила з реєстрацією статуту, почала працювати, закликаючи нових членів, і після реєстрації зараз же зібрала всіх членів, для чого повинна була приготувати оповістку для розгляду на зібранні. Усі присутні закладають із себе Товариство «Просвіта» і з цього часу несуть обов'язки членів Товариства.

До цього підпис кожного: Р. Еткало, А. Бобенко (секретар), члени: Ярош, Литкевич, Е. Трипілець, Г. Никоненко, Коваленко, Столяренко, Т. Зінченко, Е. Зинченкова та інші.

СТАТУТ

Товариства «Просвіта» в хуторі Манченковім
Манченківської волості Валківського повіту на Харківщині.

МЕТА ТОВАРИСТВА

1. Товариство «Просвіта» має на меті – шляхом широкої культурно-просвітньої праці серед населення поширення соціалістичної культури на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас України. «Просвіта», в склад котрої входять всі працюючі, стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і незалежного селянства і всіма засобами бореться проти старого складу державного будівництва.

ШЛЯХ ДО МЕТИ ТОВАРИСТВА

2. Для досягнення своєї мети Товариство має найтісніший зв'язок з місцевим відділом Наросвіти й іншими культурно-освітніми установами Радянської Республіки, звідкіля може одержувати політичну й культурно-освітню літературу і розповсюджувати її серед населення, приймає участь у відкритті відділом «Просвіти» агітлекторських пунктів, клубів, професійних шкіл, вечірніх та недільних шкіл для неграмотних дорослих, дитячих садків, притулків, майданів. Саме Товариство закладає музеї старовини, художні і т. ін.: улаштовує виставки картин, місцевих

виборів; улаштовує драматичні вистави; літературні, концертові та інші вечори, подаючи загальний план своєї роботи Люботинському відділові Наросвіти.

КОШТИ ТОВАРИСТВА

3. Кошти Товариства складаються з:
 - а) допомоги волосних, повітових, губерніальних відділів Наросвіти;
 - б) зборів від вистав, концертів, вечорів та інше, що будуть улаштовані Товариством і приватними особами;
 - в) прибутків від майна і підприємства Товариства
 - г) членських внесків в розмірі п'яти сот карбованців теперішніми бомажними знаками.
4. Коштами Товариства порядкують загальні збори і Рада Товариства на підставі постанов загальних зборів.
5. Біжучі витрати робляться на підставі постанов Ради скарбником Товариства.

СКЛАД ТОВАРИСТВА

6. Членами Товариства можуть бути особи обох полів від 16-ти років. Примітка: капіталісти, поміщики, фабриканти, попи, куркулі і інші вороги Радянської влади не можуть бути членами Товариства.
7. Усякий громадянин стає дійсним членом Товариства, коли подасть писану заяву з порукою двох членів Товариства.
8. Члени Товариства вибувають по мотивованому відводі відділом Наросвіти і при заяві до Ради про своє бажання вийти.
9. Усі члени Товариства користуються рівними правами.
10. Для кожного члена «Просвіти» обов'язкові постанови загальних зборів і Ради Товариства в межах статуту.

ОРГАНІЗАЦІЯ «ПРОСВІТИ»

11. Рада Товариства порядкує всіма справами на підставі постанов загальних зборів.

12. Рада Товариства складається з 5-7 членів, які обираються на загальних зборах; до них добираються три кандидати.
13. Рада обов'язана вести касову книгу, інвентарну, приходно-розходну, членевську та інші.
14. Голова Ради, скарбник і секретар обираються загальними зборами з числа членів Ради.
15. Для більш продуктивної праці при Товаристві складаються секції: бібліотечна, фінансова, шкільна, драматична та інші. При потребі кожна секція обирає свого голову:
 - а) бібліотечна секція упорядковує книгозбірню-читальню, вживає заходи щодо праці, постановки її доповнення книжками, вироблює положення про користування ними,
 - б) шкільна утворює в контакт з відділом Наросвіти школи грамотності для дорослих, недільні та вечірні курси, впорядковує читання лекцій, рефератів і таке інше.
16. Засідання Ради відбуваються по потребі, скликаються головою секції або його заступником.
17. Засідання секцій – по потребі.
18. Засідання Ради і секцій дійсні, коли на них прибуде не менше половини членів, включаючи й голову.
19. Щорічне справоздання складається радою і після затвердження ревізійною комісією подається на розгляд і затвердження загальних зборі і також для відома місцевому відділові Наросвіти.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ

20. Загальні збори бувають чергові і надзвичайні.
 - а) Чергові збори скликаються Радою двічі на рік – в січні і в липні.
 - б) Надзвичайні збори скликаються Радою по потребі ревізійної діяльності, по заяві, підписаній не менше 10-тю членами. В двох останніх випадках загальні збори повинна скликати Рада не пізніше, як через тиждень після такої заяви.
21. Зразки протоколів загальних зборів надсилаються до місцевого відділу Наросвіти.

-
22. В повістці зборів повинні бути названі всі питання, які будуть поставлені на розгляд.
 - 23 – 24. Коли за відсутністю належного числа членів (50%) загальні збори не відбудуться, то не менше як за три дні вдруге скликаються загальні збори. Друге загальне зібрання правомочне при всякому числі членів Товариства.
 25. Про час зборів оповіщається Наросвіта.
 26. Товариство має право набувати для своїх потреб рухоме й нерухоме майно, одержувати подарунки і взагалі працювати на користь людства.
 27. У своїй діяльності Товариство підлягає всім законам Радянської Республіки.
 28. Товариство має свою печатку з своєю назвою.
 29. Для контролю діяльності Ради Товариства загальними зборами обираються ревізійна комісія в складі 3 членів та 2 заступників.
 30. Контролювати діяльність «Просвіти» може і місцевий відділ Наросвіти.

ЛІКВІДАЦІЯ ТОВАРИСТВА

31. Коли Товариство перестає існувати, утворюється з представників відділу Наросвіти і Товариства «Просвіта» Ліквідаційна комісія, яка передає майно та кошти Товариства або місцевому відділу Наросвіти, або розподіляє їх поміж Товариством. Кошти і майно, пожертва яких була обставлена особливими умовами, передаються згідно з цими умовами.

Потім виявив я в ДАХО такі документи:

ДАХО, Ф. Р-476, оп. 1, справа 153

Сторінка 26

13 мая 1921 г.

Люботинский Утнаробраз

«Райком просит сообщить, сколько в Люботинской волости имеется клубов и просвит».

Відповідь написана дуже нерозбірливо: «Сообщаю, что имеются просвиты при ст. Люботин и в с. Люботин и кр..... в с. Яков..... (а може, Мак.....). Бажаючи хай розшифровують оригінал на сторінці 26.

№ 387, 16. V. 1921

В будь-якому разі осередки «Просвіти» в Люботинській волості Валківського повіту були. В 2005 році, шукаючи матеріали про Валківський хор, я прочитав випадково в каталозі ДАХО картку з записом «Нововодолазька «Просвіта» (приблизно такий напис). Тепер, в листопаді 2007 року, всі мої зусилля знайти в каталозі ДАХО ту картку виявилися марними: мабуть, хтось з якихось причин поцупив ту цікаву картку, щоб матеріали були «в підпіллі». В будь-якому разі в Новій Водолазі була «Просвіта», хоч і невідомо, до чи після 1917 року. І в ДАХО матеріали про Нововодолазьку «Просвіту» таки є, хоча і важко їх знайти. Нова Водолага належала тоді до Валківського повіту, і Люботин також.

№ 78, 22. IX. 1921, сторінка 47

«Люботинському Волнаробразу. Политпросвет просит сооб-

щить всем «Просвита́м», чтобы ими в ближайшем будущем (не позже 7 октября) были поставлены спектакли в пользу детских домов Валковского уезда. Чистый сбор в трёхдневный срок направить в Утнаробраз.

№ 722, г. Валки, 20 сентября 1921 года

За завполитпросвет (підпис)
Секретар Горшкова

ДАХО, Ф. Р-476, оп. 1, справа 154 (1921 рік)

Сторінка 41. (Валківський Наробраз)

Вчительки Е. Трипілець та С. Ольховська прохають видати їм продуктиві пайки.

Сторінка 46-47

Акт від 12.ІІІ. 1921

Детективна розповідь про збройний напад вночі на школу, в якій мешкали вчительки Трипілець і Ольховська (зі стріляниною, матюками, боягузом сторожем і героїчними вчительками, особливо Ольховською, які витримали облогу, що тривала більше години в ніч на 8.ІІІ.1921, напередодні Шевченківських свят).

Сторінка 48

25 лютого в Трудолюбівській школі в день свята діти з одного шкільного помешкання переходили в друге, несучи вбраний портрет Т. Г. Шевченка. Коли зібралися всі учні, т. Трипілець привітала їх зі святом і пояснила його. Т. Ан. Луценко прочитала біографію Шевченка, після чого діти заспівали «Заповіт» й «Інтернаціонал» (згадайте, що на афіші про святкування шевченківських днів у Валках поет в доповіді трактувався як

«націоналіст» і як «комуніст». Афіша міститься на сторінці 87 цієї книги). Далі діти декламували вірші з «Кобзаря» й інші вірші, приурочені до свята. Проміж декламацією співали українські пісні. Закінчили свято співом «Заповіту».

Печатка

Шкільна рада: Е. Трипілець, С. Вільхівська.

Сторінка 72

Засідання шкільної Ради

Ст. I. Самоосвіта викладачів.

Ст. II. Отпуск мануфактуры для учителей и служащих.

Сторінка 79

6.VIII.1921 р.

До Люботинського Волвіднаросу
вч. Трудолюбівської шк.
С. I. Вільхівської

Заява

Прохаю «Волвіднарос» перевести мене з Трудолюбівської школи до Люб. залізничної школи, де б малося помешкання для вчителя. Коли ж це неможливо, то – до Яловецьківської шк. на місце т-вої вч. Антонової; позаяк в Трудолюбівській шк. я ні в яким разі зоставатись не можу по відомим Вам причинам.

С. I. Вільхівська

Сторінка 86

5го жовтня 1921 року.

Требовательная ведомость на получение пайков учителям и служащим Трудолюбовской школы за июнь 1920 г.

-
- 1) Луценко Анастасія Павлівна
 - 2) Трипилец Елена Тимофеевна
 - 3) Зинченко Васи́лиса Феопент.
 - 4) Луценко Марія Павлівна
 - 5) Кононенко Марфа Іванівна

Служителі

- 6) Бутенко Павел Лукич
- 7) Борисовская Анна Петровна

ДАХО, Ф. 476, оп. 1, справа 153 (або 154, написано нерозбірливо)

УССР вх. № 71 17. IX

«Просвіта» в хут. Манченковім

28 августа, №4

До Люботинського Наробразу.

Рада «Просвіти» просить Наробраз дати письмений дозвіл на одну з класних кімнат школи в ім. Бобловському, в якій би містилась «Просвіта».

Голова Ради Р. Еткало

Секретар Ярош

Резолюція:

«Сообщить, что комнату можно предоставить с условием, чтобы работа «Просвиты» не мешала работе школы».

(Далі мені важко розбирати, але особливо небайдужі можуть розібрати подальший текст резолюції).

ДАХО, Ф. Р-498, оп. 1, справа 47, за 1921 рік

Маються тут численні документи, що підтверджують наявність осередків «Просвіти». Наприклад:

1) В телефонограмі «Всім Просвітам» № 107 від 12.V.1921. Вол. от. Наробраза обурюється і протестує, що про поставлені спектаклі йому не завжди повідомляють; загрожує судом.

2) Справка. По сообщению Ново-Мерчанской «Просвиты»... *(тобто, в Новому Мерчику був осередок «Просвіти»)*.

3) Валковский уезд, Добропольская «Просвіта», мая 11 дня

1921 года. В отношении от 11.V с.ч. №106 сообщаю, что в нашей «Просвите» никаких пьес не имеется. До сего времени пользовались при постановке спектаклей пьесами, добытыми у соседних «Просвіт». Спектакли без разрешения не ставились.

При постановке последнего спектакля «Панна штукатурка» за три дня была послана телефонограмма в Вол. отд. Наробраз, но ответа не было получено. Зная же, что пьеса эта для постановки разрешается (*отже, советська цензура не дрімала*).

За голову «Просвіти» (*підпис нерозбірливо*).

Секретарь А. Риманченко.

Далі подано велику афішу Добро польської «Просвіти» про виставу «Панна Штукатурка» (вартість квитків 200-500 крб.)

4) «Відчіт грошовий Ново-Мерчанської «Просвіти» за 1920 рік.

5) М. N.....на каждый спектакль Просвитой по составяемому требованию отпускать 30 билетов для красноармейцев. Зав. Наробразом Амельчук.

Сообщено: Добропольской Просвите, Н-Мерч, Фабрике, Ст. Мерчик (а на фабриці квитки на спектаклі коштували 1000 – 3000 крб.).

Приказ 137 Валковского Уисполкома 8.XII.1921 года.

Зареєструвати музичні інструменти і платити за них податок. Хто ухилиться, у того інструмент відберуть, а власника притягнуть до суду.

ДАХО, Ф. Р-1672, оп. 1, справа 58

Нововодолажский волисполком

Сторінка 21. «Устройство танцев на вечерах в пользу голодающих воспрещено»

Сторінка 35. «5 июня Престольный праздник. Должен прибыть Благочинный для Богослужения о чём и довожу до сведения Исполкома. 1922 г. 31 мая. Священник Василий Прокопенко (в Н.-Водолаге).

Сторінка 75. Весна 1922. Перечень сенокосных угодий нетрудового пользования в с. Ракитное: Палицын 130 десятин.

Сторінка 76

х. Войтенков: Зюбант 8 десятин

х. Бучный: Синявского Я. Р. 20 десятин

Сторінка 77

х. Чичибабин: Колесников Н. М. 3 десятины (Коломакская волость)

х. Костев: Синявского С. А. 6 десятин

ДАХО, Ф. Р-476, оп. 1, справа 242

Мая 12, 1922 г. Люботинскому Волотнаробразу

«Политпросвет предлагает сделать распоряжение всем Просвитам о том, тоби они убирали школьные помещения после спектаклей»

Завуполитпросветом (підпис)

(Отже, «Просвіти тоді ще не були розгромлені чи розстріляні».

Сторінка 45

IV.1922. «Политпросвет предлагает Люботинскому все газеты и журналы давать в библиотеки и Просвиты, а не держать у себя в шкафу».

Сторінка 46. «Просвіти» на 1 травня мусять ставити спектаклі «революционного характера», організувати мітинги.

ДАХО, Ф. Р-1672, оп. 1, справа 41

Сторінка 27

«Прошу Ново-Водолажский Отдел Народного Образования отпустить мне 1 бутылку денатурированного спирта для устройства чтений по садоводству и огородничеству в районе вверенного мне участка.

Инструктор Валковского Уезмотдела (підпис)».

Резолюція: «Отпустить 1 бут. спирта 25.ІІ.1921»

Печатка Валківського уездного земотдела.

Сторінка 6

Штамп Валківського ісполкома. 21 січня 1921 року

Ново-Водолажской Просвите т. Марачев назначен администратором в Народный дом Н. Водолаги.

(Тобто, в Н. Водолазі тоді була «Просвіта»)

Сторінка 16. Рибальченко Елена В.

Сторінка 18

Ново-Водолажский исполком, 11.ІІ.1921

Удостоверение. Дано Отделом Народного Образования т. Лазаренко в том, что он является делегатом от т-ва «Просвита» на 12.ІІ.1921 г. на ездный съезд в г. Валки *(таке ж посвідчення видано й представникові «Просвіти» Юрлакову (стор. 19).*

Сторінка 88. Теж є про «Просвіту» в Н. Водолазі (про гроші зі спектаклів).

Сторінка 96. 1921 год. ...В Джгуновском обществе находится 412 душевых наделов или 618 десятин и 200 дворов.

ДАХО, Ф. Р-484, оп. 1, справа 130

2.II.1921. Всем Просвітам. Огульчанский Волотнаробраз препровождає настоящую копию всем Просвітам. (*Про з'їзд культ. орг.*)

Сторінка 57

1921 рік, 9 січня. Рада Сухо-Ракитянської Просвіти в присутності голови Куца Івана Антоновича, писаря Тимченка Хведора Хведоровича, скарбника Тимченка Якова Хведоровича, товариша замістите ля голови Мороза Петра Петровича та інших членів Ради і ревізійної комісії підкреслює, щор 9-го січня дійсно була улаштована вистава п'єси «Приймак» театральною секцією Просвіти.

Підписи.

Сторінка 58

11.II.1921. В Огульчанской волости в настоящее время имеется 5 Просвит: 1-я в селе Огульцы, 2-я в селе Шаровке, 3-я в с. Адринке и 5-я в Сухой-Ракитной.

В волости в 1920 году поставлено 83 спектакля.

Зав. Волотнаробразом.

Сторінка 53

Черемушанською Просвітою.....

(*Про Просвіти читай сторінки 53-60, 90*)

Адринська Просвіта мала рояль.

Сторінка 124. «Обмен книгами и пьесами только с разрешения Волотнаробраза»

Сторінка 125. Список книг «Просвіт» Огульчанської волості.

Сторінка 127. «... в Черемушанській Просвіті»

Сторінки 146-147. «Протокіл Адринської Просвіти...» Голова Карась, писар Борода.

Сторінки 164-165. Черемушанская «Червона Просвіта» (на Кобцах). Танцы, почта, спектакль.

Сторінка 183. В огульчанській волості одна «Просвіта», 48 членів. Драматична секція – 36 членів, бібліотечна – 12 членів. При драматичній секції дві філії – музична й хорова.

Сторінка 186. В селі Одринка одна «Просвіта», 150 членів, 34 – драматична секція, хорова – ... , бібліотечна – 300 чл.

Сторінка 211, 212. 1921 рік. Наказ про реєстрацію «Просвіт».

Сторінка 237. Аркуш 2. В кінці багато про Сухо-Ракитянські справи.

Сторінка 244. Про Огільчанську «Просвіту».

Сторінка 262. Про музичні інструменти в Огульчанській та Одринській «Просвітах».

Сторінка 280

Сведения о «Просвитах»

1. Уезд Валковский, волость Огульчанская, хутор Шаровка.
2. Время основания – 1921 г. ноябрь, 6 число.
3. Кем организована Просвита: молодёжью Шаровского хутора.
4. Число членов Просвиты: 16 мужчин, 8 женщин, итого 24. Драматическая секция: мужчин 9, женщин 5.
5. На какие средства существует «Просвита»: на выручку от спектаклей.
6. Кто руководит: Рада «Просвиты».

УНІКАЛЬНА ТА РІДКІСНА МАПИ ВАЛКІВЩИНИ

Віднайдена мною і наведена тут мапа міста Валки з каліграфічним написом: «Государь Император просматривать изволил в С. Петербурге 22 декабря 1844 г. Статс-секретарь (підпис)» (ф. 19, оп. 1, справа 383а) позначена в ДАХО грифом «Унікальний» (дивись вкладку між сторінками 400 та 401). Не знаю, які емоції збудить (і чи збудить?) вона в читачах. Але в мене вона викликала певні асоціації.

Постать царя Миколи I, який розглядає мапу Валок, супроводжував в моїй уяві відомий вірнопідданчий напис на пам'ятнику Василеві Каразину в Харкові. Але у своїй промові 11.07.1802 р. він сказав: «Блажен уже стократно, ежели случай поставил меня делать малейшее добро любезной моей Украине». А в промові, виголошеній 01.09.1802 р., Каразин додає вже сакраментальне твердження: «...которой пользы столь тесно сопряжены с пользами исполинской России». Чи якісь зовнішні імперські чинники змусили засновника Харківського університету зробити реверанс перед імперією зла, чи був цей додаток зумовлений його власним рабським малоросійством – про те знає тепер лише його безсмертна, невгамовна душа та Господь Бог... (Зацікавлені можуть прочитати мій допис в газеті «Освіта» № 13-14 від 1-8 березня 2000 р., «Василь Каразин – хто він?»). Безумовно, цареві, що розглядав мапу Валок, був відомий вищенаведений вислів Каразина...

Дійсно, не на кожній мапі тих часів мається документальне свідчення її перебування 22.12.1844 р. в «августейших» руках «Неудобозабываемого Тормоза». Саме так називав Тарас Шевченко царя, який прорік: «Россия – государство не сельскохозяйственное и не промышленное, а военное, и его предназначение – быть грозою мира». То ж не диво, що карто-

графія привертала до себе увагу царя Миколи I, про імперію якого в 1845 році, в поемі «Кавказ» Шевченко писав: «від молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить...» А також: «Дайте взяти свої гори, бо вже взяли і поле і море...» Ну, а українців придушувати як за часів Миколи I (наприклад, ліквідація в Україні магдебурзького права в 1834 році, розгром «Українсько-слов'янського» – так називали його слідчі – Кирило-Мефодіївського братства в 1847 році), так і в добу Миколи II, коли в місяці лютому 1910 року міністр П. А. Столипін своїм обіжником (циркуляром) наказував не дозволяти діяльності товариств «инородческих, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей...» (Товариства «Просвіти», безумовно, підпадали під цю заборону). А в 1899 році в Києві був археологічний з'їзд. Міністерство Миколи II дозволило читати реферати всіма слов'янськими мовами крім... української. І на святі відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві 1903 року було заборонено вживання української мови...

Отже, мапа м. Валки 1844 року спонукала мене «растекашеся мыслию по древу»... Цікавим є на цій карті «Изъяснение къ Плану», де позначені:

- 1 – Соборная церковь; 2 – Приходские церкви; 3 – Богадельня;
- 4 – Уездное училище; 5 – Приходское училище; 6 – Кузницы;
- 7 – Волостное правление; 8 – Присутственные места;
- 9 – Казначейство; 10 – Полиция; 11 – Гауптвахта; 12 – Острог;
- 13 – Хлебные магазины; 14 – Лавки; 15 – Баня; 16 – Бойня.

Зверніть, зокрема, увагу, шановний читачу: в 1844 році, тобто за часів «братского единства» України з Імперією Зла, в повітовому місті було аж два училища, а за часів козацької України майже в кожному селі була школа і практично все населення України було грамотним (на відміну не лише від Московії, але й від Західної Європи – читай спогади Павла Алепського). Отже, сто п'ятдесят років знадобилось імперії, щоб увергти Україну в темряву майже 100-відсоткової неписьменності (за переписом 1897 року).

А втім, як на мою думку значно цікавішою є наведена тут мапа Валківського повіту (ДАХО, ф. 25, оп. 38, справа 180) (*дивись вкладку між сторінками 400 та 401*). На ній вказано 340 населених пунктів. Ці межі Валківського повіту тривали понад сто років (здається, до 1923 року). Жодної дати створення на оригіналі мапи я не виявив. Суджу про її вірогідний вік по змінам назви одного з хуторів. Там вказана безліч хуторів – в тому числі й хутір Чичибабин. Не виключено, що саме його мешканцем був як «удовлетворенный лошадыю в 1921 г. гражданин Чичибаба Т. И.» (читай стор. 82, ф. Р-89, од. збер. 283), так і його (а може й Бориса Чичибабіна) заможний предок, про благодійність якого в Коломаці Філарет Гумілевський в 1857 році пише в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии», том I, с. 225:

...В 1824 г. освящен был каменный храм во имя Святителя Николая... Постройка его производима была преимущественно на счет пожертвования прихожан, из коих значительный делали казенные крестьяне: ...Гавриил Чичибаба, своим иждивением сделавший пол и все окна в церкви; ...Гавриил Чичибаба, благотворивший весьма много при постройке храма, не раз жертвовал в церковь разные вещи, из коих большая икона в серебряной ризе Св. Николая особенно замечательна, как по её живописи, так и по ценности; перед смертию же своей пожертвовал он на возобновление иконостаса 1000 руб. ассигнациями...

Мабуть, цей Гаврило Чичибаба був мешканцем Чичибабиного хутора (ф. Р-1672, оп. 1, справа 58, сторінка 76 та ф. 25, оп. 38, справа 180), розташованого біля Коломака (де містився той Миколаївський храм, яким Чичибаба опікувався).

Хутір цей вперше позначений на мапі першої третини ХІХ ст., а деякі дані про його подальший розвиток повідомив мені, на моє запитання, по телефону глибокий знавець та визначний просвітитель Валківщини Павло Васильович Губський. Він продиктував мені такі дані зі своєї унікальної картотеки населених пунктів Валківщини:

«Козацький хутір Чичибабин в 1864 році мав 20 дворів, в яких мешкало 55 осіб чоловічої статі та 61 жінка. В 1878 році цей же хутір складався з 29 дворів. В 1920 році Чичибабин хутір налічував 250 мешканців. В 1930 році цей же хутір зветься вже Ільченків хутір і мешкають в ньому 513 осіб – 237 чоловіків і 276 жінок».

Колишній багаторічний інженер-дослідник Паміра та рік Середньої Азії Павло Васильович Губський, починаючи з 1989 року об'їздив на мотоциклі та на велосипеді практично всі населені пункти Валківщини, досліджуючи топоніми, збираючи дані про геноцид 1932 – 1933 років та влаштовуючи там краєзнавчі лекції. В результаті він видав книгу «Голодні війни». В жовтні 2007 року Президент України власноручно нагородив Павла Васильовича орденом. І ось такий парадокс – цю людину вже за часів «незалежної» України україноненависники всіляко цькують і катують, і ні міліцію, ні СБУ це не цікавить (читай розділ «Четверта війна» його книги «Голодні війни» (Харків, 2007 рік)). Що стосується мене, то й під час написання цієї книги – в моєму житті – неодноразово, не знаю за якою технологією, бував я підданий злочинній *селективній* одурманюючій обробці. В телепередачі «За вікнами» по каналу СТБ 24 грудня 2007 року було, зокрема, сказано, що лише нечисленні жертви жахливої зброї ХХІ століття скаржаться на катування. Отже, до таких «нечисленних» належу і я, і Бондаренко з Луганщини, і жіночка з «Відкритого мікрофону» (читай стор. 344), і весь колектив всеукраїнського видавництва «Вища школа» (с. 143) і всі ті жертви катувань, які скаржились депутатам Лесю Танюкові і Яворівському (с. 229, 143).

Немало уваги приділяє П. Губський в своїй праці «Енциклопедія освіти Валківщини» (перебуває в стадії надрукування) видатному освітянину Валківщини, інспекторові народних училищ Денисові Петровичу Максименкові. Читав я звіти Д. П. Максименка в бібліотеці ім. В. Г. Короленка. Вони є невичерпним джерелом для подальших краєзнавчих пошуків.

Сумно склалася подальша доля натхненного педагога й громадського діяча Д. П. Максименка. Як розповідає знайома його сім'ї, Тетяна Аристархівна Сільванська, дружина Максименка була вихователькою трьохрічної Тетянки. А в 1930 році Максименка було позбавлено громадянських прав і конфісковано його будинок у Валках. Отже, бездомний Максименко переселився з сім'єю до Харкова, влаштувався працювати двірником на Юмівській вулиці. А перед війною Тетяна Аристархівна зі своєю мамою відвідували сімейство Максименків, які жили вже на Монастирській вулиці (тепер, мабуть, Іскринська) у Харкові. Д. П. Максименко був вже зовсім хворий і, очевидно, помер під час гітлерівської окупації. Отже, всім небайдужим раджу прочитати його звіти «Отчет о начальном народном образовании в Валковском уезде за 1909 г.» та за 1910, 1911, 1912, 1915 роки. Їхні номери в бібліотеці ім. Короленка відповідно: 60965, 80056, 452863, 80983, А71551. А газету «Валковская речь», яку Максименко видавав в 1917 році, мабуть, можна віднайти в університетському архіві на вул. Університетській м. Харкова.

НАЦІОНАЛЬНА ЧИ ОСЕРЕДОК РУСИФІКАЦІЇ?

Щоб не склалося враження, що лише А. Гавриленко здатен бачити як позитиви, так і недоліки бібліотеки ім. В. Г. Короленка (читай сторінки 116, 153, 154, 229, 230), подаю допис Всеволода Сича з газети «Слово Просвіти», ч. 26 (194), 25 червня – 1 липня 2003 року.

Від редакції: «Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка, заснована в 1886 році, є одним із найстаріших культурно-просвітницьких закладів України. Нині на зберіганні в цій книгозбірні знаходиться близько семи мільйонів друкованих одиниць.

Як працює цей величезний осередок знань сьогодні? Чим спричиняється до розбудови Української незалежної держави? Подивимось на це зсередини, очима нашого дописувача, якому доводиться часто користуватися послугами цього українського наукового центру.

У січні ц. р. громадськістю нашої країни відзначились ювілейні дати: 6 січня – 65-річчя видатного українського поета Василя Стуса, 29 січня – День пам'яті Героїв Крут. 10 лютого 1900 року утворено першу в Україні політичну партію – Революційну українську партію (РУП), засновником якої був славний син України – Микола Міхновський. Ніхто в бібліотеці про ці важливі дати – анітелень. Ні вділ масової роботи, ні відділ україністики. Нічим не відзначили ці відділи й 9 березня – День Національної культури, не згадали «не злим, тихим словом» Т. Г. Шевченка в цей день його народження.

Третього квітня 1918 року народився найвидатніший український письменник ХХ століття Олесь Гончар, юнацькі роки якого були тісно пов'язані з Харковом. Тут він закінчив у 1937 році Харківський технікум журналістики, працював після його закінчення в одній із обласних газет. У 1939 році вступив на філологічний факультет Харківського університету. З третього курсу навчання добровольцем пішов на фронт. Харків'яни пишаються тим, що життя видатного майстра українського художнього слова так тісно пов'язане з нашим містом. На стіні центральної університетської бібліотеки встановлений барельєф письменникові. А в науковій бібліотеці ім. Короленка відділ масової роботи свідомо чи несвідомо проігнорував ювілей Олесь Гончара. Чому в ХДНБ ім. Короленка відділи україністики та масової роботи проігнорували ювілей Григорія Ващенка, також невідомо. А про життя і героїчну боротьбу таких славетних осіб Нації, як Симон Петлюра, Євген Коновалець, Степан Бандера, Ярослав Стецько, Роман Шухевич (Тарас Чупринка), Дмитро Донцов, Микола Міхновський, та інших борців із окупантами різних

мастей – червоних і брунатних, – і поготів не прийнято згадувати у відділах бібліотеки.

Державною мовою з читачами ніхто не розмовляє – ні рядові бібліотекарки, ні керівні особи, хоча серед них є чимало працівників, які добре володіють українською мовою. Всілякі екскурсії в бібліотеку також проводяться мовою сусідньої держави. Керівники бібліотеки стверджують, що немає потреби переходити на українську мову. Мовляв, читачі й екскурсанти не сприймають спілкування з ними українською мовою.

Неймовірно, але факт: читальний зал відділу україністики не одержує в цьому році газети «Літературна Україна» – центрального органу Національної Спілки письменників України.

Зате на видних місцях на полицях лежать «Комуніст», «Правда», «Советская Россия», «Рабоче-крестьянская правда», «Красное знамя» (газета комуністів Харківської області) і їм подібні.

Нині в бібліотеці пішов поголос, нібито пан міністр Богуцький «пообіцяв підтримати» ідею надання цій бібліотеці статусу **Національної (!)**. За що?

ПІДСТУПНА ЗМОВА

З газети «Літературна Україна», ч. 43, 08.11.2007 року.

Цей додаток є документальним підтвердженням доречності вжитих автором термінів «Сціла і Харибда» (с. 320) та «брунатний» і «червоний» фашизм (с. 294).

Від редакції «Літературної України»: «Редакція змушена зробити виняток і надрукувати цей документ мовою однієї із сторін «Соглашения». При перекладі можна втратити якісь витончені політичні нюанси. Та й просто-таки шкода нашої

ніжної української мови, яка, на щастя, зовсім не сприймає тоталітарного мислення».

ГЕНЕРАЛЬНОЕ СОГЛАШЕНИЕ

О сотрудничестве, взаимопомощи, совместной деятельности между Главным управлением государственной безопасности НКВД СССР и Главным управлением безопасности Национал-Социалистической рабочей партии Германии (ГЕСТАПО).

время подписания: гор. Москва, 11 ноября 1938 г., 15 час. 40 мин.

Народный Комиссариат Внутренний Дел Союза СССР, далее по тексту НКВД, в лице начальника Главного управления государственной безопасности, комиссара госбезопасности 1 ранга Лаврентия Берии, с одной стороны, и Главное управление безопасности Национал-Социалистической рабочей партии Германии, в лице начальника четвертого управления (ГЕСТАПО) Генриха Мюллера, на основании доверенности №1-448/12-1, от 3 ноября 1938 г., выданной шефом Главного управления безопасности Рейхсфюрера СС Рейнхарда Гейдриха, далее по тексту ГЕСТАПО, с другой стороны, заключили настоящее генеральное соглашение о сотрудничестве, взаимопомощи, совместной деятельности между НКВД и ГЕСТАПО.

§1. п. 1. Стороны видят необходимость в развитии тесного сотрудничества органов государственной безопасности СССР и Германии во имя безопасности и процветания обеих стран, укрепления добрососедских отношений, дружбы русского и немецкого народов, совместной деятельности, направленной на ведение беспощадной борьбы с общими врагами, ведущими планомерную политику по разжиганию войн, международных конфликтов и порабощению человечества.

п. 2. Стороны, подписавшие настоящее соглашение, видят историческую необходимость такого решения и будут стараться делать всё для укрепления влияния и силовых позиций

своих стран во всём мире, не причиняя взаимного вреда. Принимая во внимание исторические процессы в развитии международных отношений, при которых СССР и Германия являются лидирующими странами, а также, что между нашими правительствами устанавливаются хорошие отношения, между народами крепнет дружба и сотрудничество, в то же время желание общих врагов СССР и Германии направлено на разобщение добрососедских отношений, разжигание недоверия, неприязни, откровенной вражды и реваншистских выпадов, НКВД и ГЕСТАПО поведут совместную деятельность в борьбе с общими врагами и будут информировать правительства обеих стран о результатах такой деятельности.

п. 3. Сознвая, что происшедшие в последнее время перемены в мире представляют нашим странам уникальный шанс установить в мире новый порядок, основываясь на примате, желая придать динамизм отношениям между СССР и Германией, стороны договорились о нижеследующем.

§2. п. 1. НКВД и ГЕСТАПО будут развивать свои отношения во имя процветания дружбы и сотрудничества между нашими странами.

п. 2. Стороны поведут совместную борьбу с общими основными врагами:

– международным еврейством, его международной финансовой системой, иудаизмом и иудейским мировоззрением;

– дегенерацией человечества, во имя оздоровления белой расы и создания евгенических механизмов расовой гигиены.

п. 3. Виды и формы дегенерации, подлежащие стерилизации и уничтожению, стороны определили дополнительным протоколом №1, являющимся неотъемлемой частью настоящего соглашения.

§3. п. 1. Стороны будут всемерно способствовать укреплению принципов социализма в СССР, национал-социализма в Германии, и убеждены, что одним из основополагающих элементов безопасности является процесс милитаризации экономики, развитие военной промышленности и укрепление мощи и дееспособности вооруженных сил своих государств.

п. 2. Стороны будут способствовать в развитии сотрудничества в военной области между нашими странами, а при необходимости войны, способствовать проведению совместных разведывательных и контрразведывательных мероприятий на территории вражеских государств.

§4. п. 1. В случае возникновения ситуаций, создавших по мнению одной из сторон угрозу нашим странами, они будут информировать друг друга и незамедлительно вступать в контакт для согласования необходимых инициатив и проведения активных мероприятий для ослабления напряженности и для урегулирования таких ситуаций.

§5. п. 1. Стороны придают важное значение развитию и углублению профессиональной деятельности. Обмен опытом и встречи, командировки сотрудников обоих ведомств будут осуществляться на постоянной основе.

п. 2. Руководители НКВД и ГЕСТАПО, сотрудники служб обоих ведомств будут иметь регулярные встречи для проведения консультаций, обсуждения иных мероприятий, способствующих развитию и углублению взаимоотношений между нашими странами.

§6. п. 1. Стороны будут способствовать расширению и углублению сотрудничества между нашими странами в областях:

- военной промышленности;
- самолётостроения;
- экономики;
- финансах;
- научно-технического сотрудничества;
- в области энергетики;
- науки и техники;
- в области сокровенных тайн, теозоологии, теософии, паранормальных и аномальных явлений, влияющих на социальные процессы и внутреннюю жизнь государств.

§7. п. 1. Каждая из сторон будет способствовать облегчению, насколько это возможно, на основе взаимности, визового режима въезда сотрудников обоих ведомств в наши страны.

§8. п. 1. Стороны будут заключать по мере необходимости дополнительные соглашения в целях реализации положений настоящего соглашения.

§9. п. 1. Настоящее соглашение вступает в силу в день его подписания сроком на пять лет и будет автоматически продлеваться на последующие пятилетние периоды.

Текст соглашения отпечатан на русском и немецком языках в единственном экземпляре, каждый из которых имеет одинаковую силу, скреплён подписями и печатями представителей НКВД и ГЕСТАПО. Русский текст соглашения остаётся в НКВД, немецкий – в ГЕСТАПО.

*Начальник главного управления
государственной безопасности
Народного комиссариата
комиссар госбезопасности I ранга
Л. Берия;*

*начальник четвёртого управления
(гестапо) Главного управления
безопасности Национал-
социалистической рабочей партии Германии
бригаденфюрер СС Г. Мюллер.*

УЧАСНИК ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ЮРІЙ КОВАЛЕНКО, КАТОВАНІЙ ГЕСТАПІВЦЯМИ В 1944 РОЦІ

На світлині 33б (с. 257), на поштовій марці Української Народної Республіки, віддрукованій у 1918 році, зображена Ніна Цареградська. Цікавою є постать її чоловіка, Юрія Коваленка, учасника Визвольних змагань (1917 – 1921 роки). Разом з дружиною вони також пережили тріумф і трагедію Карпатської Січі в 1938 – 1939 роках. Коваленки опинилися в Парижі і подальше своє життя присвятили українській ідеї. На хліб щоденний він заробляв, працюючи шофером таксі, хоч і здобув вищу інженерну освіту в Чехії.

Про діяльність Юрія Коваленка як керівника «Української Національної Єдності» (УНЄ) у Франції згадується, зокрема, в англomовній «Encyclopedia of Ukraine», яка є в бібліотеці ім. В. Г. Короленка. А його звіт про діяльність «Українського Національного Об'єднання» вміщено в книзі «На зов Києва» (видавництво «Дніпро», Київ, 1993).

«Перш за все необхідно усвідомити себе українцем, а вже потім сповідувати той чи інший «ізм», – казав він мені колись. Від Коваленка знаю я один повчальний епізод. Запорізький полк, де він був хорунжим, потрапив до оточення. Становище здавалося безвихідним. Один з сотників, знаючи, що козаків з українськими «оселедцями» на головах не просто вбивають, а ще й люто катують, збрив свого «оселедця». Довідавшись про це, підлегли сотнику козаки покарали свого зверхника – за запорізьким звичаєм – киями. Після закінчення езекуції сотник вклонився товариству й мовив:

«Дякую за науку!». І традиції народу підняли бойовий дух козаків – полк вирвався з оточення.

Був Юрій Коваленко родом з Білої Церкви. В 1942 році він брав безпосередню участь у створенні на Житомирщині та Білоцерківщині мельниківських формацій Української Повстанської Армії. Влітку 1944 року потрапив до гестапівських катівень на кілька місяців. Коли гітлерівці наприкінці війни були змушені змінити ставлення до українців, його було випущено з ув'язнення з вибитими зубами, вирваними нігтями на руках та ногах. зі страшними ранами на зап'ястях – співпраця та обмін садистським досвідом між НКВД та ГЕСТАПО не були марними.

*Юрій Коваленко.
1943 рік, Чехія.*

З глибоким смутком повідомляємо, що дня 12 червня 1983 року відійшов у вічність на 84 році життя

СВ. П. ЮРІЙ КОВАЛЕНКО

учасник Визвольних Змагань, провідник технічно-автомобільного Відділу в Карпатській Україні, кол. заст. Голови УНО в Німеччині, співробітник «Українського Слова», колишній Директор Митрополичої канцелярії в Парижі, довголітній Голова УНС у Франції, колишній Головний Контрольний ОУН.

Похорон відбудеться в п'ятницю 17 червня 1983 року о год. 16-тій на новому цвинтарі в Гонес (GONESS).

Зустріч о год. 15-й в «Фюнераріом», Сантр Оспіталіс де Гонес. Чин похорону на цвинтарі напроти «фюнераріом», о год. 16.

Доїзд: поїздом з двірця Північ (гар де Нор) до Віліс де Бель, напрям «Шантії-Крей». З двірця автобус число 23; висідати на кінцевій зупинці «Опіталь де Гонес».

Засмучена Дружина

З газети «Українське Слово». Париж

ШЛЯХ ДО ЗЛАГОДИ

Анатоль Гавриленко з бабусею. 1931 рік

Цей додаток обумовлений щойно отриманою мною від фрау доктор Ульріки Гьокен-Гайдль її дисертаційної книги «Der Weg zurück» («Шлях назад») про репатріацію та долі радянських примусових робітників та військових бранців в повоєнні роки та кілька сучасних світлин її хлопчиків — Йоганна та Юстуса. Дивлячись на цих діток, мимоволі

згадуєш англійський вираз: «They are a relief of the eyes to be looked at» («При погляді на них відпочивають очі»). Вважаю доречним навести тут ці світлинки. Ці діти ніби символізують ту нову демократичну Німеччину, сповнену взаєморозуміння з вільною, дійсно незалежною Україною. Власне, таке взаєморозуміння й було одним з аспектів педагогічної діяльності валківчанина-подвижника Михайла Федоровича Бунта, який викладав українську та німецьку мови. На взаєморозуміння між народами спрямована також діяльність мами Йоганна та Юстаса, – славіста Ульрікі Гьокен-Гайдль.

Взаєморозумінню між народами сприяла й моя бабуся Наталія Петрівна Чаленко, яка, виховуючи мене, викладала мені, та й Артуру Ярещенко, ази німецької мови за допомогою казочок. Вклоняючись низенько її світлій душі, подаю тут її фотографію, разом зі мною двоохрічним. В ті часи вона якось запитала мого тата, в якому

Johannes u. Justus Februar 2006

Johannes + Justus jetzt

Mama + Justus Juli 2006

дусі мене виховувати. Тато відповів: «Виховуйте так, як вважаєте потрібним, аби лише Анатоль не падав, репетуючи, на підлогу й ногами при цьому не дригав».

Саме моя бабуся співала мені не лише українські народні пісні, а й «Боже, великий, єдиний, нам Україну храни...». І виконувала вона духовний гімн України краще, ніж тепер це робить державний хор.

Співала вона мені, малому, також і державний гімн «Ще не вмерла Україна», за виконання якого садисти-чекісти катували Дмитра Зюбана та інших героїв-валківчан.

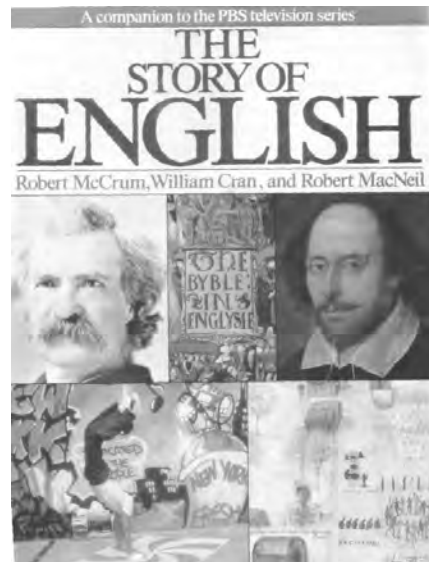
* * *

Довгий час, цілі століття український народ і його мова терпіли муки, і не вільно було висловлювати свою думку рідним, вільним словом. Але, не зважаючи на всі перепони, Україна не вмерла, вона живе, збуджуючи в серцях людей любов до безталанного краю і народу.

І недалеко вже той час, коли голосно й широко прокотиться вільне українське слово по містах, ланах і степах українських, і тоді Україна весело всміхнеться вкупі з веселим, щасливим і вільним народом!

І настане, врешті, час фактичної неможливості злочинного щеплення порядним людям смертельних хвороб; зокрема й ракової (с. 168 [29]).

Як сказав академік Дмитро Багалій («Історія Слобідської України»), українське відродження Слобожанщини та інших частин нашої неньки України повинно бути вільним. Хай вільно проживають всі нації. Про поширення української культури нехай турбуються й піклуються діти України – усі, хто любить свій народ і бажає йому добра. Не може бути зневажений на своїй рідній землі той український народ, котрий заселив її, захищав від ворогів і поливав її своїм потом і кров'ю. А ми, діти України, будемо пам'ятати Кобзаря: «На оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син і буде мати, і будуть люди на землі!...»

Мапа англійських дослідників Роберта Маккрама, Уільяма Крена і Роберта Макнілла («The Story of English»), на якій схематично зображено розповсюдження індоєвропейських мов від Середньої Наддніпрянщини.

Шлях до злагоди відкритий для всіх народів, якою б мовою вони не спілкувалися. Тим більше, що здавна Україна (Оратта) була прабатьківщиною всіх індоєвропейських народів і колыскою всіх індоєвропейських мов. Як свідчить наш подвижник Сергій Плачинда, троє відомих англійських дослідників – Роберт Маккрам, Уільям Крен, та Роберт Макнілл аргументовано доводять у своїй праці «The Story of English», що всі індоєвропейські мови походять з мовного середовища Середньої Наддніпрянщини, яку вони називають «The Home of the Indo-Europeans», тобто Батьківщина індоєвропейців (читай Сергій Плачинда, «Лебедія», Київ, 2006, Видавничий дім «Калита»). Букет різних мов бачимо на наведеній мапі. Сподіваємось, їхні шляхи – то шляхи злагоди.

Зміст

Довкілля валківських Станіславських та вони в ньому.....	3
Валківський хор	53
Чи не з Валківщини походять полтавські предки Бориса Чичибабіна?	100
Вплив геноциду 1932 – 1933 рр. на ментальність українців	117
Народна дипломатія, або Просвітництво	169
Щем і надії.....	215
Описи деяких світлин	222
Альбом світлин	231
Не час минає, а минаєм ми (фрагменти).....	281
Д о д а т к и	354
Happy End? Доля подружжя Бунтів	355
Документи про діяльність Просвіт	374
Унікальна та рідкісна мапи Валківщини	388
Національна чи осередок русифікації?	392
Підступна змова.....	394
Учасник Визвольних Змагань Юрій Коваленко, катований гестапівцями в 1944 році.....	398
Шлях до злагоди.....	400

Публіцистичне видання

АНАТОЛЬ ДМИТРОВИЧ ГАВРИЛЕНКО

ВАЛКІВЧАНИ
У СПОГАДАХ, ДОКУМЕНТАХ ТА ІНШЕ

В авторській редакції

ВЕРСТКА	В. ДАНИЛЕНКО
КОРЕКТУРА	О. ГОЛОДЕНКО
ОБКЛАДИНКА	Т. КОВАЛЕВСЬКИЙ

Видання українською мовою

Підписано до друку 12.04.2008 р. Формат видання 30x42/4.
Друк різнографічний. Папір офсетний 80 г/м². Гарнітура *Times*.
Ум.-друк. арк. 20,5. Обл.-вид. арк. 20,3. Наклад 200 прим. Зам. № 375.

Видавництво Курсор.
Україна, 61057, м. Харків, пр. Театральний, 11/13, т. (057) 752-43-53.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серія ДК №21 від 24.03.2000 р.

Віддруковано в типографії видавництва Курсор.
Україна, 61057, м. Харків, пр. Театральний, 11/13,
т. (057) 752-43-53

Доповнення до постаті ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ (ДИВ. СТОР. 231)

МИКОЛА ГОГОЛЬ ПРО НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

З газети «Літературна Україна», ч. 27, 19.08.1999 року,
автор допису Ярослав Дзира.

Статтю «Роздуми Мазепи» 25-річний Микола Гоголь написав водночас із повістю «Тарас Бульба» в 1834 – 1835 роках. У цей час він інтенсивно працював над історією України, залишивши кілька інших надзвичайно цікавих статей. Тим часом «Роздуми Мазепи» було опубліковано аж 1952 року – у рік столітнього ювілею письменника в 9 томі повного академічного видання його творів, що з'явилося в Москві.

Размышление Мазепы

Такая власть, такая гигантская сила и могущество навели уныние на **самобытное государство** [*Українську Гетьманську державу – Я. Д.*], бывшее только под покровительством России. Народ, собственно, принадлежавший Петру издавна, униженный рабством и деспотизмом, покорялся, хотя и с ропотом. Он имел не только необходимость, но даже и нужду, как после увидим, покориться. Их необыкновенный повелитель стремился к тому, чтобы возвысить его, хотя лекарства его были слишком сильные. Но чего можно было ожидать народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим козачеством, хотевшему пожить своей жизнью? **Ему угрожала утрата национальности**, большее или меньшее уравнивание прав с собственным народом русского самодержца. А, не сделавши того, Петр никак не действовал бы на них.

Все это занимало «преступного» гетьмана. Отложиться? **Провозгласить независимость?** Противопоставить грозной силе деспотизма силу единоплемянника, возложить мужественный отпор на самих себя? Но гетьман был уже престарелый и отвергнул мысли, которые бы дерзко схватила выполнить буйная молодость. Самодержец был слишком могуч.

Да и неизвестно, вооружилась бы против него **вся нация**, и **притом нация свободная**, которая не всегда была в спокойствии,

тогда как самодержец всегда мог действовать, не давая никому отчета. Он видел, что без посторонних сил, без помощи которого-нибудь из европейских государств невозможно выполнить этого намерения. Но к кому обратиться с этим?

Крымский хан был слишком слаб и уже презираем запорожцами. Да и вспомоществование его могло быть только временное. Деньги могли его подкупить на всякую сторону. Тогда как здесь именно нужна была дружба такого государства, которое всегда бы могло стать посредником и заступником.

Кому бы можно это сделать, как не Польше, соседке, единоплеменнице? Но царство Баториево было на краю пропасти. И эту пропасть изрыло само себе. Безрассудные магнаты позабыли, что они члены одного государства, сильного только единодушием, и были избалованные деспоты в отношении к народу и непокорные демократы к государю. И потому Польша действовать решительно не могла.

Оставалось государство, всегда бывшее в великом уважении у козаков, которое хотя и не было погранично с Малороссией, но, находясь на глубоком севере, оканчивающееся там, где начинается Россия, могло быть очень полезное малороссиянам, тревожа беспрестанно границы и держа, так сказать, в руках Московию. Притом, шведские войска, удивившие подвигами своими всю Европу, ворвавшись в Россию, могли бы привести царя в нерешимость, действовать ли на юге против козаков, или на севере против шведов.

В таких размышлениях застало Мазепу известие, что царь прервал мир и идёт войною на шведов...

Важливо зазначити, що Гоголь уперше в українській до шевченківській історіографії XIX ст. чітко й недвозначно заявив, що українська волелюбна нація мала свою «самобутню державу» з демократичним ладом і хотіла далі жити в своїй суверенній державі. Тим часом в умовах «рабської, деспотичної» колоніальної Російської імперії «українській нації», за словами Гоголя, загрожували повна асиміляція, втрата духовності і жорстоке кріпацтво. Тому Микола Гоголь бачив єдиний вихід: щоб Україна «проголосила свою незалежність».

Min ukrainske per

(Мій український друг)

Jeg har i en årrække korresponderet med en ukrainer. Min ven bor i Kharkov i Ukraine,

Teksttegning: Axel Behn (автор)

Da tyskerne benyttede ham som tvangsarbejder i de kemiske fabrikker i Østtyskland ved Halle, som nævnes som forureningscentrum i dagens aviser. Han fik dårlig ernæring - hans skriver dog, at en rar tysker engang gav ham en tallerken god suppe, han kan endnu smage den, når han lukker øjnene. Ved krigsafslutningen måtte han gå på sine ben 500 km tilbage til Kharkov. Væjen gik gennem landskaber, som krigen havde raseret, og han kunne gå ind i de forladte huse og tilfredsstille sin læsehunger - hans breve er spækket med cita-

J
pe
y
y
B
i
u
u
of
id
ge
za
...
b
50
go
rep
no
...
u
ru
b
by
u
ra
fi
g
ry
i
Bi
i
ka
Bu
i x